

*Львівський національний університет
імені Івана Франка*

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY OF LVIV
FACULTY OF GEOGRAPHY
CHAIR OF ECONOMIC AND SOCIAL GEOGRAPHY
LVIV DEPARTMENT OF GEOGRAPHY SOCIETY OF UKRAINE
GEOGRAPHICAL COMMISSION OF SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

HUMAN GEOGRAPHY: SCIENTIFIC TRADITIONS AND MODERN CHALLENGES

M A T E R I A L S

of All-Ukrainian scientific seminar,
dedicated to the 110-th anniversary of the birth
of the Doctor of Geographical sciences, Professor O. T. Vashchenko
(Lviv, 13 December 2018)

LVIV – 2018

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ЕКОНОМІЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ
ЛЬВІВСЬКИЙ ВІДДІЛ УКРАЇНСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА
ГЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

СУСПІЛЬНА ГЕОГРАФІЯ: НАУКОВІ ТРАДИЦІЇ І СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

МАТЕРІАЛИ

Всеукраїнського наукового семінару,
присвяченого 110-літтю від народження
доктора географічних наук, професора О. Т. Ваценка
(м. Львів, 13 грудня 2018 р.)

ЛЬВІВ – 2018

Редакційна колегія: доц. В. Біланюк (голова), проф. О. Шаблій (голова, відп. ред.), проф. І. Ровенчак (співголова), доц. М. Влах (співголова), доц. О. Вісьтак, доц. В. Грицевич, доц. І. Гудзеляк, доц. М. Книш, доц. С. Кузик, доц. Я. Івах (секретар), доц. О. Мамчур (секретар), асист. Л. Котик (секретар), інж. О. Борщовська (секретар), асист. І. Ванда.

Рецензенти:

доктор економічних наук, професор *М. З. Мальський*
(Львівський національний університет імені Івана Франка);

доктор економічних наук, професор *У. Я. Садова*
(Національний університет “Львівська політехніка”)

*Рекомендовано Вченою радою
Львівського національного університету імені Івана Франка
Протокол № 58/11 від 28 листопада 2018 р.*

- С 89 **Суспільна географія: наукові традиції і сучасні виклики** : матеріали Всеукраїнського наукового семінару, присвяченого 110-літтю від народження доктора географічних наук, професора О. Т. Ващенка (м. Львів, 13 грудня 2018 р.) / [відп. ред. проф. О. Шаблій]. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2018. – 176 с.
ISBN 978-617-10-0486-3.

Подано статті з широкого спектру теоретичних, методологічних і методичних проблем географії, першою чергою суспільної географії: проблеми загальних і конкретних об'єктів дослідження, предмета дослідження та змісту географічних студій. Звернено особливу увагу на сучасний і перспективний розвиток української географії у контексті екологічної та ноосферної парадигм.

Для науковців, аспірантів, викладачів, учителів, студентів й осіб, які цікавляться проблемами суспільно-географічної науки.

УДК 911.3:001.3(910.1)

Тексти статей подано в авторській редакції. Автори відповідальні за зміст статей, а також добір, точність наведених фактів, цитат, власних імен та інших відомостей. Думка авторів статей може не збігатися з думкою організаторів наукового семінару.

Адреса редакційної колегії:

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра економічної і соціальної географії,
вул. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000
Тел.: +38 032 239 45 73
E-mail: kafedra.lviv@gmail.com

© Автори статей, 2018

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2018

ПЕРЕДМОВА

Географічна наука наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. вступила у постнекласичний (постмодерний) період свого розвитку. Змінились її парадигми з фізіо- й антропоцентризму, що домінували ще донедавна та її подекуди панують до цього часу, на парадигми екологізму й ноосферизму. Появились у зв'язку з цифровою революцією нові об'єкти дослідження – концептуальні та віртуальні.

Пропоновані читачеві «Матеріали Всеукраїнського наукового семінару «Суспільна географія: наукові традиції і сучасні виклики», присвячені 110-річчю від народження проф. О. Т. Ващенко, охоплюють велику частину названих проблем. Першою чергою, вони стосуються ролі ученого-географа, який був у 60-х – 80-х роках ХХ ст. промотором української суспільної географії – професора Опанаса Трохимовича Ващенко (1908–1984).

Для нас адептів сучасної науки визначний учений-географ проф. О. Т. Ващенко став прикладом жертвовного служіння науці і науковому прогресу. Він керував кафедрою економічної і соціальної географії неповних 40 років (1945–1984). Був деканом географічного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка (1945–1950 рр.). Очолював Львівський відділ Географічного товариства України з 1946 р. до 1954 р. та з 1976 р. до 1984 р. Організаторська діяльність проф. О. Т. Ващенко була чинником становлення і розвитку географічної освіти і науки у Західному регіоні України у другій половині ХХ ст.

Звичайно, це здійснювалося під жорстким ідеологічним пресингом на всю систему підготовки та виховання освітянських і наукових кадрів. Будучи вихідцем із сходу України, О. Ващенко вмів оминав партійні бар'єри, вдумливо плекав і оберігав кадри із західних областей. Особливо їхню підготовку в аспірантурі – О. Шаблій, М. Гонак, М. Білецький, М. Книш, М. Влах, М. Мальський. Під кінець існування советської влади кафедра майже повністю була укомплектована місцевими кадрами.

О. Т. Ващенко уважно стежив за розвитком національної географічної науки. Він постійно перебував на її передових теоретичних і методологічних позиціях. Його внесок у теорію науки безцінний. Особливо в теорію і методологію економічного районування, територіального комплексування, історію розвитку географії в Україні. Правда, імена акад. С. Рудницького, проф. В. Кубійовича чи О. Степанів він старанно оминав, що було зрозуміло. Але й ніколи їх не «критикував». Однак показував мені «Атлас України й сумежних країв» Володимира Кубійовича.

Саме тому цей семінар ми присвячуємо світлій пам'яті визначного ученого-географа проф. О. Ващенко. З цієї нагоди ми підготували збірник наукових праць під назвою «Суспільна географія: наукові традиції і сучасні виклики». Традиції – це освоєння і вивчення наукової спадщини проф. О. Ващенко, його внеску в теорію, методологію і методи дослідження суспільної географії; сучасні виклики – це проблеми географічної організації суспільства в постіндустріальну та інформаційну епохи, пошуки нових теорій географічної науки (наприклад, обґрунтування загального об'єкта її дослідження, гнучкої геопросторової організації суспільства в умовах 3D-виробництва тощо). Це дослідження єдності двох віток географічної науки – природничої і суспільної географії, дослідження концептуальних і віртуальних об'єктів цих наук; визнання ролі соціальних мереж як об'єктів дослідження суспільної географії; розвиток ідей гнучкої геопросторової організації виробництва, сфери послуг, гуманізації, соціалізації, екологізації й інформатизації суспільної географії і, смію повторити висловлену

мною тезу про переростання суспільної географії у геоеосферологію – географічну науку про ноосферу.

Серед майже п'ятдесяти авторів збірника половина – це учні проф. О. Ващенко. З них проф. М. Пістун, О. Шаблій і О. Топчієв, В. Захарченко та І. Ровенчак були його безпосередніми вихованцями, що стали докторами наук (у т. ч. професорами; сюди належить і проф. Євген Качан). Кожен з них зробив значний внесок у теорію, методологію географічної науки, в методіку її дослідження. Виховав не одну сотню випускників у Київському (М. Пістун), Львівському (О. Шаблій, С. Писаренко, І. Ровенчак), Одеському (О. Топчієв), Тернопільському (Є. Качан) університетах й інших вишах. Підготував десятки кандидатів і докторів наук (наприклад, мною виховано 21 кандидат і п'ять докторів географічних наук). Видав десятки монографій, навчальних посібників і підручників для вищої і загальноосвітніх шкіл, географічних атласів і карт. Все це лягло в аннали суспільно-географічної школи, створеної О. Ващенко у 40–80-ті роки ХХ ст.

Виросло друге і навіть третє покоління цієї школи: представлені тут працями проф. А. Шевчук, І. Ковальчука, доц. Н. Недашківської, С. Кузика, М. Влаха, Я. Мариняка, М. Книш, М. Білецького, Я. Іваха, Ю. Зінька та ін.

Серед третього покоління школи О. Ващенко назвемо асист. А. Котик, І. Ванду, доц. О. Вісьтак, Г. Лабінську, О. Романів, проф. А. Заставецьку.

Всі вони є гордістю національної географічної науки.

Дякую усім доповідачам, ученим України, що виявили бажання взяти участь у роботі наукового семінару. Моя подяка членам Оргкомітету, особливо заступникам редактора збірника доц. М. Влаха, асист. А. Котик, доц. Я. Іваху, інж. О. Борищовській та ін.

Відгуки і побажання просимо надсилати на електронну пошту: kafedra.lviv@gmail.com.

Проф. Олег Шаблій

**ПРОФЕСОР ОПАНАС ВАЩЕНКО –
ЛЮДИНА, УЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ**

УДК 911.3

**ПРОФЕСОР ОПАНАС ВАЩЕНКО: ВНЕСОК У ТЕОРІЮ, МЕТОДОЛОГІЮ
І МЕТОДИКУ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ¹**

Шаблій Олег Іванович,
*доктор географічних наук, професор,
Львівський національний університет імені Івана Франка*

Короткий життєпис ученого

18 грудня 2018 р. минає 110 років від народження визначного українського вченого – економіко-географа і картографа, почесного члена Українського географічного товариства, організатора і довголітнього керівника кафедри економічної географії Львівського національного університету імені Івана Франка, організатора Львівської школи економіко-географічної науки, доктора географічних наук, професора *Опанаса (Афанасія) Трохимовича Ващенко* (1908–1984).

Усе свідоме життя О. Ващенко припало на надзвичайно складний період в історії України.

Народився Опанас Ващенко у селянській родині села Капустинці Липово-Долинського району Сумської області (тоді село належало до Гадяцького повіту Полтавської губернії) 18 грудня 1908 р. Хлопець рано осиротів. Коли йому було дев'ять років (1917), померла мати (батько помер у 1947 р.).

Перша світова війна, большевицький переворот 1917 р., воєнні дії під час становлення української державності не дали змогу нормально здобути освіту молодому Опанасові. Лише у 1921 р., він закінчив земську початкову школу. Де і коли закінчив середню школу, нам невідомо. У 1928 р. він навчався на тримісячних кооперативних курсах.

У 1921–1928 рр. О. Т. Ващенко працював у господарстві свого батька. З грудня 1928 р. по липень 1929 р. був головою Капустинцівського кредитного сільськогосподарського товариства. А далі – до листопада 1930 р. – завідувачем податкового підвідділу Синявського райвиконкому.

У передвоєнне десятиріччя О. Т. Ващенко остаточно сформувався як людина і вибрав шлях ученого-географа. З кінця 1930 по вересень 1932 рр. (тобто менше ніж два роки) він служить у Черній Армії у м. Чернігові. Звідси його скеровують на навчання в Всеукраїнський інститут советського будівництва і права у Харкові, який він закінчує у 1935 р. Отже, голодомор 1932–1933 рр. О. Т. Ващенко пережив, перебуваючи на казенних харчах. Навчався він на “відмінно” і “добре”. Інститут давав широку суспільствознавчу освіту. Крім суто правових дисциплін (“Загальна теорія права”, “Господарське право”, “Цивільний процес”, “Фінансове законодавство”, “Кримінальне право”, “Кримінальний процес” та ін.), тут викладали “Загальну історію”, “Історію народів СРСР”, а також “Політекономію”, “Економічну географію”, до яких виявляв особливий інтерес студент О. Ващенко.

¹ В основу доповіді увійшли скорочені тексти публікацій автора: Професор Опанас Ващенко / О. І. Шаблій // Новітня українська суспільна географія. Хрестоматія / упор. та автор біографічних статей проф. О. Шаблій. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – С. 842–843; Професор Опанас Ващенко вчений та організатор географічної науки та освіти / О. І. Шаблій // Часопис соціально-економічної географії. – Харків: ХНУ імені В. Каразіна, 2008. – С. 228–239.

У 1935–1938 рр. О. Т. Ващенко – аспірант кафедри економічної географії Харківського університету. Які чинники визначили економіко-географічний вибір юриста О. Ващенко, важко відповісти. Чи, як він пише, любов до економічної географії? Нам невідомо також, хто був керівником його кандидатської дисертації під назвою “Економіко-географічна характеристика Київської області”, яку захистив у 1938 р. Наступного року одержав наукове звання доцента кафедри економічної географії.

У цей період суспільна обстановка була дуже непевна і жорстка: після приходу Гітлера до влади йшла шалена підготовка до війни. Було покинчено з “фашизмом у географії” – розгромлений харківський Український інститут географії і картографії (1934), а його директор акад. Степан Рудницький у 1937 р. був розстріляний. Була і постанова ЦК Компартії про викладання географії у школі, де засуджувалась її соціологізація, а наголошувалось на необхідності впровадження комплексного та картографічних методів дослідження. Зі старою галузево-статистичною економічною географією, здається, було покинчено назавжди. Відомо, що тоді зійшли з наукової сцени *В. Геринович, І. Шимонович, Ф. Матвієнко-Гарнага, К. Дубняк* – репресовані.

О. Ващенко й О. Діброва (географи, які теж училися у Харкові) були новою генерацією східноукраїнських економіко-географів, яким судилось уже в повоснні роки поза межами Харкова поставити українську економіко-географічну науку на європейський рівень. Перший у Києві, другий – у Львові.

Перед війною у 1938 р. О. Т. Ващенко захищає кандидатську дисертацію про Київську область (тема була актуальна, бо з 1934 р. Київ став столицею України). У 1939 р. одержав наукове звання доцента кафедри економічної географії Харківського університету, де викладав дисципліни “Економічна географія СРСР” та “Історія географії”. Працював також помічником проректора з наукової роботи. У вересні 1939 р. брав участь у “визвольному поході” у Західну Україну.

Ще до війни О. Т. Ващенко публікує свої перші наукові праці. Зокрема, “Економічні підрайони Київської області і перспективи їх розвитку” (1938) та “Закон народонаселення при капіталізмі і соціалізмі”.

Із перших днів війни О. Т. Ващенко перебуває у діючій армії – у 191-му окремому зенітно-артилерійському дивізіоні. В складі цього дивізіону він бере участь у протиповітряній обороні Харкова, Донбасу і Сталінграда. У липні 1942 р. був важко поранений і до серпня 1943 р. перебував у різних військових шпиталях (Фергана, Ташкент). Втратив праву ногу.

Після одужання і демобілізації О. Т. Ващенко працює доцентом у Ташкентському текстильному інституті (Узбекистан). А у серпні 1945 р. Народний комісаріат освіти Української РСР його відкликає і скеровує на роботу у Львівський держуніверситет ім. І. Франка.

Усі подальші роки життя вченого пов'язані з цим університетом. Тут він утвердився як наукова особистість, створив наукову економіко-географічну і картографічну школу, організував кафедру економічної географії і незмінне керував нею протягом 39 років, виховав плеяду вчених (випускники кафедри захистили близько двох десятків докторських і п'яти десятків кандидатських дисертацій), організував географічний факультет Львівського університету (був його деканом у 1946–1951 рр.), Львівський відділ Українського географічного товариства (був його Головою у 1946–1954 та 1976–1984 рр.).

Життя і праця О. Ващенка у 1945–1984 рр. на 80–90 % пов'язані з рідною кафедрою. Отож історія кафедри – це біографія його керівника, а біографія завідувача – це історія кафедри. У 1970 р. О. Ващенко захистив докторську дисертацію на тему “Атлас розвитку господарства західної частини Української РСР з найдавніших часів до 70-х років ХХ століття”. Захист відбувся у Ленінградському університеті. Як людина і керівник він уміло регулював стосунки всередині кафедри і репрезентував її у зовнішніх зв'язках. Він прийняв на кафедру героїню визвольних змагань – *Олену Степанів*, уміло ростив місцеві кадри економіко-географів. На початку ядром кафедри поруч з її завідувачем стали вихідці зі сходу

України, особливо, “харків’яни”: доц. Г. Зільбер та І. Сваричевський. Документація аж до злопам’ятних застійних років велася українською мовою.

За успіхи у науковій, навчальній і виховній роботі керівник кафедри та її члени неодноразово відзначалися у наказах ректорату й урядовими чинниками. Сам О. Т. Ващенко за участь у війні та праці у Львівському університеті нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня (1946) та медалями. Він був відмінником народної освіти, нагороджений дипломом першого ступеня як співавтор книги “Україна”.

Саме у Львівському університеті професор О. Т. Ващенко зробив вагомий внесок у різні галузі економіко-географічної науки і практики. Це зокрема: а) історія науки; б) теорія, методологія і методика науки; в) географія природних ресурсів і проблеми їх раціонального використання; г) географія поселень; д) географія окремих сфер господарства західних областей України – сільського господарства, промисловості, будівельної індустрії та рекреації; е) комплексний розвиток окремих територій – Українських Карпат, окремих областей, регіонів меншого порядку (Львівсько-Волинський басейн, промислові й економічні вузли тощо); є) картографічне моделювання західного регіону України та ін.

Тут ми головню розглядаємо внесок проф. О. Т. Ващенко в теорію, методологію і методику суспільної географії.

Проблеми розвитку теорії і методології

Ці проблеми О. Т. Ващенко розглядав як тісно взаємопов’язані. Методологія у його розумінні – це передусім діалектико-матеріалістична основа наук, особливо суспільних, до яких учений повністю відносив й економічну географію. Проблема методології і теорії він присвятив низку праць. Зокрема: “Деякі питання методології і теорії дослідження виробничих комплексів західної частини Української РСР” (Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. геогр. – 1965. – Вип. 3); “Актуальні питання розвитку економіко-географічної науки на сучасному етапі” (Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. геогр. – 1972. – Вип. 7); “Система загальнонаукових категорій в економічній географії” (IV з’їзд ГТ УРСР : Тези. – К., 1980); “Науково-методичні основи дослідження комплексного економічного розвитку території” (Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. геогр. – 1980. – Вип. 12); “Діалектико-матеріалістичний детермінізм проти географічного детермінізму та індетермінізму в буржуазній соціології і географії” (Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. філос. – 1978. – Вип. 14; у співавторстві). Нарешті “Деякі питання типології територіальних комплексів” (Тези доповідей секції 1 VII з’їзду ГТ СРСР. – Ленінград, 1980; у співавторстві).

Розглянемо передовсім важливі для нашого часу дві проблеми: *об’єкт дослідження* економічної географії та *класифікація дисциплін* економічної географії. У статті “До історіографії питання про предмет економіко-географічної науки” учений висвітлює історію поглядів на предмет економічної географії: “просторове розміщення і просторове поєднання господарських явищ”, “розміщення виробництва й особливості економічного розвитку окремих країн та районів”, “господарська своєрідність країн і районів і просторові відміни від місця до місця”, “розміщення продуктивних сил і економічне районування”, “географічне розміщення виробництва (що розуміється як єдність продуктивних сил і виробничих відносин), умови й особливості його розвитку в різних країнах і районах” та ін. Він з’ясовує плюси і мінуси кожного з трактувань предмета нашої науки. І робить висновок, що “ще не склався єдиний погляд на предмет економіко-географічної науки. Кожне з цих історично складених визначень вміщує “крупину” раціональної думки. В той же час, жодне з них у цілому не відображає сучасного рівня розвитку складної цілісної системи суспільних географічних наук”. Ці слова були написані чотири роки до смерті вченого.

Тепер уже склалася єдина думка: соціально-економічна (суспільна) географія має своїм загальним об’єктом суспільство, а предметом – геопросторову організацію суспільства в цілому чи його окремих частин або видів людської життєдіяльності. Праця “Розвиток економіко-географічної думки” була однією з перших у советській економічній географії, що подавала

класифікацію цієї науки. Перед цим було опубліковано лише працю А. Колотівського (1966). Відомі класифікації С. Лаєрова і С. Ниммик появилися пізніше.

Професор О. Т. Ващенко групує економіко-географічні дисципліни у чотири класи (спочатку – у три):

1) підсистему комплексних синтетичних дисциплін (“Основи методології і теорії економічної географії”, “Історико-економічна географія СРСР”, “Історико-економічна географія зарубіжних країн”, “Економічна географія СРСР”, “Економічна географія зарубіжних соціалістичних країн”, “Економічна географія зарубіжних капіталістичних країн”, “Економічна географія світового океану”, “Регіональні проблеми світової інтеграції: соціалістичної і капіталістичної”);

2) підсистему галузевих аналітичних дисциплін (“Економічна географія природних ресурсів”, “Географія населення і систем розселення”, “Політична географія”, “Географія промисловості”, “Географія сільського господарства”, “Географія транспорту”, “Географія будівельної індустрії”, “Географія сфери обслуговування населення”);

3) підсистему науково-методичних дисциплін (“Економічне районування”, “Основи районного планування”, “Методи економіко-географічних досліджень”, “Економічна картографія”, “Математичні методи в економічній географії”, “Методика викладання економічної географії у вищій школі”);

4) підсистему загальноосвітніх дисциплін, до яких відносить “Економічну географію СРСР”, “Економічну географію зарубіжних країн”, “Методику викладання економічної географії у середній школі” (спочатку цієї групи не виділяв).

Ця проста схема відображала реальну ситуацію у структурі совєтської економічної географії у середині 70-х років. Згодом стали відчутні її слабкі сторони: відсутність дисциплін соціально-географічного характеру; віднесення деяких окремих проблем чи теорій до рангу наукових дисциплін (проблеми міждержавної інтеграції, теорія економічного районування тощо); віднесення основ теорії і методології до синтетичних дисциплін поряд із регіональними чи регіонально-історичними дисциплінами. І все ж для цього часу вона була новою і ніби підсумовувала розвиток економічної географії за попередній період, зокрема в Україні.

Внесок у теорію суспільної географії пов'язаний з розробленням О. Ващенко питань типізації і класифікації територіально-виробничих комплексів. Зокрема, під кінець життя учений розробив струнку на той час теорію територіально-виробничих комплексів різних типів і масштабів. Усі види комплексів він згрупував у два типи: а) галузеві і міжгалузеві, б) інтегральні. Опосередкована ланка – виробнича та соціальна інфраструктура. Відповідно, галузеві (промислові, аграрні, транспортні, будівельно-індустріальні) та міжгалузеві (паливно-енергетичні, паливно-металургійні, агропромислові, лісопромислові та ін.) він поділяє на регіональні і локальні (з виділенням у кожному відповідно галузевих і міжгалузевих центрів і пунктів). Так само інтегральні комплекси у нього виступають у формі регіональних (макро-, мезо- і мікроекономічних районів) і локальних (економічного вузла, центра і пункту) (Моделирование территориально-производственных комплексов: методология, теория, метод / Под ред. А. Ващенко. – Львов, 1981. – С. 10).

В останніх своїх працях учений підійшов безпосередньо до поняття *територіального соціально-економічного комплексу*.

Тут слід також зазначити, що О. Т. Ващенко сам і у співавторстві розробив теорію деяких форм територіальної організації господарства. Зокрема, він, наскільки нам відомо, вперше ввів у науковий обіг поняття *міжгалузевий територіальний комплекс* (1966 р. у статті “Система основних міжгалузевих комплексів на території західної частини Української РСР” у “Матеріалах наукової конференції Львівського університету”). Тоді ж О. Т. Ващенко виділив у Західному регіоні України машинобудівний, паливно-енергетичний, хімічний, лісопромисловий, будівельної індустрії та транспортний міжгалузеві комплекси, доповнивши їх у 1971 р. ще комплексом сфери послуг – курортно-туристським.

У пізніші роки вчений розглядає сільське господарство у системі міжгалузевих комплексів. Цьому питанню він присвячує низку своїх праць (наприклад, “Аграрно-промислові комплекси і їх роль у раціональному використанні меліорованих земель” (1976) у співавторстві з аспірантами (Л. Коротун, М. Книш, М. Влах). Серед комплексів сфери виробництва увагу вченого привернув комплекс будівельної індустрії (“Головні риси географії промисловості будівельних матеріалів Львівської області”, 1926), а серед комплексів сфери послуг, до яких у 60–70-х роках була звернена особлива увага дослідників, – рекреаційні. Зокрема, разом з асп. Н. Недашківською Опанас Трохимович публікує статтю “Поняття територіальної рекреаційної системи” (1978).

У галузі теорії економічної географії слід відзначити впровадження вченим разом з асп. Світланою Писаренко поняття економічного вузла (стаття “Економічний вузол і його місце в системі комплексного економічного районування” // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. геогр. – 1976. – Вип. 10). Хоча термін “економічний вузол” учений вживав ще у 1965 р. А в співавторстві з асп. Наталією Недашківською вчений розробив поняття рекреаційної територіальної системи (стаття “Поняття територіальної рекреаційної системи та її економіко-географічне вивчення” // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. геогр. – 1978. – Вип. 11).

Найбільший внесок О. Ващенко у теорію і методологію геопросторової організації господарства, зокрема в дослідження його регіоналізації та комплексно-територіальної організації. Протягом близько трьох десятиріч регіоналізація та комплексно-територіальна організація господарства були центральною проблемою дослідження як самого О. Т. Ващенко, так і керованої ним кафедри. З цієї проблеми, мабуть, було найбільше публікацій, починаючи з кінця 50-х років. Уже з другої половини 50-х О. Ващенко вивчає інтегральне економіко-географічне районування території. При чому вчений із самого початку ставить питання не стільки про економічне, скільки про економіко-географічне районування, при якому недрогорядною була роль природної (природно-ресурсної) диференціації території у формі природно-історичної її диференціації. Свіжо і географічно звучать статті вченого: “До питання про економіко-географічне районування західних областей Української РСР” (1957). Це були лише тези доповіді наукової наради у Києві. А вже через два роки у “Географічному збірнику” № 5 (Львів) надруковано дві його статті: “Головні риси географії промисловості і економічне районування території західних областей Української РСР” та “Основні економіко-географічні райони на території західних областей Української РСР у період капіталізму”.

Районування О. Т. Ващенком історично і генетичне розвивалось у такому спрямуванні: природно-ресурсне → природно-історичне → сільськогосподарське → економічне → економіко-географічне.

На території західних областей України виявив 48 мезорайонів (внутрішньо-обласних районів). Визначив таку ієрархію районних і локальних формувань: а) райони (великі, другого та третього порядків), б) локальні виробничі утворення (економічні підрайони, економічні вузли, підприємства).

Із виходом у світ праці М. М. Колосовського (“Вопросы экономического районирования”, 1958 р.) О. Т. Ващенко дедалі більше приділяє увагу дослідженню територіально-виробничих і територіально-господарських інтегральних і міжгалузевих комплексів, про що свідчать статті: “Питання формування внутрішньорайонних виробничих комплексів Львівського економічного району”, 1965; “Деякі питання методології і методики дослідження виробничих комплексів західної частини Української РСР”, 1965; “Система основних виробничих комплексів на території західних областей Української РСР”, 1966; та ін.

Згодом були опубліковані дослідження окремих регіональних комплексів, умов їх формування і перспективних проблем: “Прикарпатський виробничий комплекс і його територіальна структура” (1966; у співавторстві); “Основні напрямки комплексного розвитку господарства Українських Карпат” (1967); “Закарпатський господарський комплекс, його виробнича і територіальна структура” (1969, у співавторстві).

Закінчує “комплексну” тематику двома публікаціями: “Деякі питання типології територіальних комплексів” (1980; у співавторстві) та “Науково-методичні основи дослідження комплексного економічного розвитку території” (1980, у співавторстві). Фіналом стала колективна монографія за редакцією вченого під назвою “Моделювання територіально-виробничих комплексів (методологія, теорія, метод)”, видана у 1981 р. Це була лебедина пісня науковця.

Внесок О. Т. Ващенко у розроблення методів наукових досліджень

Усі методи і підходи в економічній географії він поділяв на дві групи: традиційні і нові (модерні). Кожному методу ставив у відповідність певну вихідну категорію. Тому серед традиційних виділяв такі: галузевий, районний, описовий, статистичний, історичний, порівняльний, балансовий, комплексний, картографічний; серед нових: системний, структурний, функціональний, інформаційний, імовірнісний, прогнозний і модельний.

Особливу увагу він звернув на *метод моделювання* (у 60-х роках, здавалося, він був панацеєю, як у 70–80-х роках – системний підхід). У самому моделюванні вчений виділяв картографічне, статистичне, математичне, абстрактно-логічне. До абстрактно-логічних моделей він відносив поняття: категорії, закони і закономірності, гіпотези і теорії, логічні моделі, графічні моделі-схеми. У своїх працях він найбільш повно застосовував метод картографічного моделювання галузевих, міжгалузевих та інтегральних територіальних комплексів і систем.

Важко уявити собі наукову працю професора О. Т. Ващенко без його картографічної діяльності. Часом здається, що вона була домінуючою. Його з повним правом можна вважати продовжувачем справи *С. Рудницького* і *В. Кубійовича*, хоч він не видав жодної географічної карти (крім карт-укладок у книгах і статтях). Ми стверджуємо, що *картографічна діяльність О. Т. Ващенко створила Львівську картографічну школу у післявоєнній Україні*. Результати цієї роботи були узагальнені у низці публікацій. Та й сама докторська дисертація підсумовувала діяльність ученого у сфері картографії.

Ділянкою особливої уваги ученого було тематичне економіко- і соціально-географічне картографування: складання спеціальних карт природи (природно-ресурсного потенціалу), населення, галузей господарства, міжгалузевих комплексів, територіальних господарських (інтегральних) комплексів, окремих вузлів, областей, районів. У нього знайдемо карти і картосхеми аналітичні, синтетичні і комплексні. Застосовуються різноманітні методи і засоби картографічного вираження – від якісного фону до ізометричних прийомів. Склалися карти регіонів і локальних утворень від великих до дрібних масштабів.

Виділимо два типи картографічних творів ученого. Це, по-перше, окремі карти і, по-друге, атласи регіонів, особливо областей і у цілому Західноукраїнського економічного району.

Серед численних карт назвемо лише одну, у якій концентрувалися теоретичні і методичні позиції вченого. Це “Економічна карта Львівського економічного адміністративного району”, виконана у масштабі 1:300 000 на замовлення Раднаргоспу за госпдоговором. Карта була викреслена ст. лаборантом *Б. Думінім* у двох примірниках. Один зберігається на кафедрі.

Однак особливо “кохався” О. Т. Ващенко у складних картографічних творах-атласах. За його методикою і під авторським керівництвом була виконана серія атласів сільського господарства окремих областей – Дрогобицької (1953), Львівської (1953), Закарпатської (1954) та Івано-Франківської (1955). За активної участі *В. Лугового* було виконано комплексний атлас Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну (1957). Силами працівників і студентів кафедри було створено атлас приміської зони м. Львова (1952). Незмінним помічником був *Б. Я. Думін*.

Підсумки “галузевого” атласного картографування було підведено у брошурі “Коротка анотація на картографічні праці з питань розміщення і спеціалізації сільського господарства західних областей Української РСР” (1955).

Під керівництвом О. Ващенка було виконано рукописні атласи адміністративних районів Львівської області (1958–1959 рр.). Зокрема, мною було підготовлено рукописний комплексний “Атлас Олеського району”, а моїм колегою (пізніше професором КНУ ім. Шевченка) Степаном Скуцком “Атлас Забойцівського району” (тепер ці райони не існують).

Однак вершиною науково-картографічної діяльності професора О. Т. Ващенка був вже названий, “Атлас розвитку господарства західної частини Української РСР (з найдавніших часів до 70-х років ХХ ст.)” (1971). За висловом самого вченого, “регіональний економіко-географічний атлас відкриває великі можливості для розвитку динамічного напрямку у картографуванні господарства”. А також у ньому можна послідовно реалізувати принципи історизму і географізму. У атласі 154 карти, 13 схем і таблиць. Третю частину сюжетів становлять карти, що характеризують господарство заходу України у післявоєнний період.

Працюючи над атласом, автор використав такі методологічні принципи: діалектичний, системний, динамічний, просторовий, комплексний і ймовірнісний. Особливу увагу він приділив легенді кожної карти, яка (легенда) має розкривати назву карти, враховувати найголовніші особливості та відношення картографованого явища й економіко-географічну теорію розвитку і геопросторової організації цього явища. У світлі останнього цінним є картографування міжгалузевих комплексів, теорія яких у той час лише почала розвиватися. Слід зазначити, що О. Т. Ващенко був одним із фундаторів цієї теорії. Було створено карти машинобудівного, паливно-енергетичного, хімічного, лісового, агропромислового, курортно-туристського, транспортного і комплексу будівельної індустрії. Карти міжгалузевих комплексів відображали основні тенденції і напрямки комплексного розвитку господарства. На той час це було новим словом у галузі картографічного моделювання.

В атласі створені загальноекономічні карти трьох територіально-виробничих комплексів (Прикарпатського, Закарпатського і Львівсько-Волинського басейну) і трьох господарських вузлів (Львівського, Калушсько-Долинського, Березівського).

Наукове, методичне і практичне значення атласу важко переоцінити. Атлас є важливою науковою основою для дослідження особливо для прогнозування комплексного розвитку Західного регіону. В ньому був послідовно реалізований новий у 60-х роках системний підхід до вивчення явищ і процесів на земній поверхні.

Після смерті професора О. Т. Ващенка його учні і спадкоємці гідно продовжують і розвивають наукові ідеї свого Учителя. На кафедрі економічної і соціальної географії пам’ятають і високо цінують багатогранну жертвовну працю вченого на благо нашої Батьківщини-України, її науки і культури.

Найважливіші наукові праці проф. О. Т. Ващенка з проблем теорії, методології і методів дослідження у суспільній географії

1. *Ващенко О. Т.* Деякі питання теорії розміщення [...] промисловості / О. Т. Ващенко // Геогр. зб. – 1938. – Вип. 1.
2. *Ващенко О. Т.* До питання про природно-історичне районування території Львівської області / О. Т. Ващенко // Геогр. зб. – 1951. – Вип. 1. – С. 73–92.
3. *Ващенко О. Т.* Основні риси географії промисловості та економічне районування території західних областей України РСР / О. Т. Ващенко // Геогр. зб. – 1959. – Вип. 5.
4. *Ващенко О. Т.* Природні ресурси західних районів УРСР (економіко-географічний нарис) / О. Т. Ващенко. – Львів: Книжк.-журн. вид-во, 1959.
5. *Ващенко О. Т.* Підсумки і завдання географічного вивчення Західних областей Української РСР / О. Т. Ващенко, К. І. Геренчук, П. М. Цись // Геогр. зб. – 1959. – Вип. 5.
6. *Ващенко А. Т.* География производительных сил западных областей Украинской ССР / А. Т. Ващенко // Автореф. дис. ... д-ра географ. наук. – Москва, 1961.

7. *Ващенко О. Т.* Методика складання економічної карти Львівського економічного адміністративного району / О. Т. Ващенко // Ювіл. Наук. сес. Львів. ордена Леніна держ. ун-ту ім. Ів. Франка: Тез. доп. секції геол. і геогр. – Львів, 1961.
8. *Ващенко О. Т.* Питання формування внутрірайонних виробничих комплексів Львівського економічного району / О. Т. Ващенко // Школи Львівщини в боротьбі за виконання закону про школу: Тез. доп. і виступів на облас. наук.-практ. конф. – Львів, 1964.
9. *Ващенко О. Т.* Деякі питання методології і методики дослідження виробничих комплексів західної частини Української РСР / О. Т. Ващенко // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 1965. – Вип. 3.
10. *Ващенко О. Т.* Економіко-географічна класифікація міських поселень Закарпатської області / О. Т. Ващенко, Г. М. Анісімова // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 1966. – Вип. 4.
11. *Ващенко О. Т.* Двадцятиріччя кафедри економічної географії Львівського університету (1945–1965 рр.) / О. Т. Ващенко // Економічна географія. – 1966. – Вип. 1.
12. *Ващенко О. Т.* Прикарпатський виробничий комплекс і його територіальна структура / О. Т. Ващенко, М. М. Паробецький // Економічна географія. – 1966. – Вип. 1.
13. *Ващенко О. Т.* Система основних міжгалузевих виробничих комплексів на території західної частини Української РСР / О. Т. Ващенко // 40-ва наук. конф., присв. підсумкам наук.-дослід. роботи ун-ту за 1965 р.: Тез. доп. – Львів, 1966.
14. *Ващенко А. Т.* О комплексном среднемасштабном картографировании производительных сил западной части Украинской ССР / А. Т. Ващенко // Комплексное картографирование производительных сил Украинской ССР: Материалы 2-й науч. конф. – К.: Наук. думка, 1967.
15. *Ващенко А. Т.* Основные направления комплексного развития хозяйства Украинских Карпат / А. Т. Ващенко // Основные проблемы изучения и использования производительных сил Украинских Карпат: Материалы к науч. конф. – Львов: Каменяр, 1967.
16. *Ващенко О. Т.* Географічний факультет Львівського університету за роки Радянської влади / О. Т. Ващенко, М. С. Андріанов, К. І. Геренчук, В. В. Луговий, П. М. Цись // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. біол., геогр. і геол. – 1968. – Вип. 4.
17. *Ващенко О. Т.* Економіко-географічна класифікація міських поселень Прикарпатської господарського комплексу / О. Т. Ващенко // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. біол., геогр. і гео. – 1968. – Вип. 4.
18. *Ващенко А. Т.* Место и роль городских поселений в формировании региональных хозяйственных комплексов Юго-Западного экономического района / А. Т. Ващенко // Проблемы развития малых и средних городов и использования трудовых ресурсов Юго-Западного экономического района: Материалы к науч. конф. – Львов: Каменяр, 1968.
19. *Ващенко О. Т.* Територіальні системи міських поселень Українських Карпат / О. Т. Ващенко // Економічна географія. – 1968. – Вип. 4.
20. *Ващенко О. Т.* Закарпатський господарський комплекс, його виробнича і територіальна структура / О. Т. Ващенко // Питання географії Українських Карпат. Геогр. зб. – Ленинград, 1969. – Вип. 9.
21. *Ващенко А. Т.* Опыт создания региональных общеэкономических карт западной части Украинской ССР / А. Т. Ващенко // Общеэкономические карты. Содержание и методы создания. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1969.
22. *Ващенко А. Т.* Опыт комплексного мелкомасштабного картографирования производительных сил западной части Украинской ССР / А. Т. Ващенко // Комплексное картографирование Украинской ССР: Материалы 3-й науч. конф. – К.: Наук. думка, 1970. – Вип. 2.
23. *Ващенко О. Т.* Основні підсумки і завдання економіко-географічного вивчення Українських Карпат / О. Т. Ващенко, М. М. Паробецький, О. І. Шаблій // 2-й з'їзд геогр. т-ва УРСР: Тез. доп. – К.: Наук. думка, 1970.
24. *Ващенко О. Т.* Система економіко-географічних наук / О. Т. Ващенко // 2-й з'їзд геогр. т-ва УРСР. Тез. доп. – К.: Наук. думка, 1970.
25. *Ващенко А. Т.* Атлас развития хозяйства западной части Украинской ССР (с древнейших – времён по 70-е годы XX вв.) / А. Т. Ващенко // Автореф. дис. .... д-ра геогр. наук. – Ленинград, 1971.
26. *Ващенко О. Т.* Актуальні проблеми економіко-географічної науки на сучасному етапі / О. Т. Ващенко // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 1972. – Вип. 7.

27. *Ващенко О. Т.* Про структуру та зміст спецкурсу “Основні проблеми економічної географії” / О. Т. Ващенко // Вісник Львів. ун-ту. Серія геогр. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1973. – Вип. 8.
28. *Ващенко О. Т.* Моделювання економічних вузлів (на прикладі Чернівецького економічного вузла) / О. Т. Ващенко, С. М. Писаренко // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 1975. – Вип. 9.
29. *Ващенко А. Т.* Вопросы районирования населения и территориальные системы расселения Украинской ССР / А. Т. Ващенко // XXIII Междунар. конгр. Междунар. Геогр. – 76. Общая экон. геогр. Секция 6. – Москва, 1976 (в соавт.).
30. *Ващенко А. Т.* Процесс урбанизации и тенденции расселения в Западной части Украинской ССР / А. Т. Ващенко // XXIII Междунар. конгр. Процессы и типы урбанизации: Тезисы докл. симпози. К-20. – Ленинград, 1976 (в соавт.).
31. *Ващенко О. Т.* Основні підсумки і завдання картографування продуктивних сил західної частини УРСР / О. Т. Ващенко // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 1976. – Вип. 10.
32. *Ващенко О. Т.* Економічний вузол і його місце в системі комплексного економічного районування / О. Т. Ващенко, С. М. Писаренко // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 1976. – Вип. 10.
33. *Ващенко А. Т.* Комплексное среднemasштабное картографирование производительных сил Львовской области / А. Т. Ващенко // Докл. и сообщ. Львов. отд. Геогр. о-ва УССР. – 1977. – Вып. 6.
34. *Ващенко О. Т.* Поняття територіальної рекреаційної системи та її економіко-географічне вивчення / О. Т. Ващенко, Н. Ю. Недашківська // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 1978. – Вип. 11.
35. *Ващенко О. Т.* Діалектико-матеріалістичний детермінізм проти географічного детермінізму та індетермінізму в буржуазній соціології і географії / О. Т. Ващенко, Л. П. Мамай, Г. П. Міллер // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філос. – 1978. – Вип. 14.
36. *Ващенко А. Т.* Развитие экономико-географической мысли в Украинской ССР (1917–1977 гг.) / А. Т. Ващенко // Экономическая география. – 1979. – Вип. 26 (в соавт.).
37. *Ващенко А. Т.* Атласное картографирование как метод экономико-географического исследования для целей территориального планирования / А. Т. Ващенко // Картографические разработки для планирования и управления развитием народного хозяйства Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1979 (у соавт.).
38. *Ващенко О. Т.* До історіографії питання про предмет економіко-географічної науки / О. Т. Ващенко // Экономическая география. – 1980. – Вип. 29. – № 20.
39. *Ващенко А. Т.* Некоторые вопросы типологии территориальных комплексов / А. Т. Ващенко // Географические основы формирования народнохозяйственных комплексов и систем расселения: Тез. докл. секции VII съезда Геогр. о-ва СССР. – Ленинград, 1980 (в соавтор.).
40. *Ващенко А. Т.* Система общенаучных категорий в экономической географии / А. Т. Ващенко // IV съезд Географического общества СССР. – К.: Наук. думка, 1980 (в соавт.).
41. *Ващенко О. Т.* Науково-методичні основи дослідження комплексного розвитку території / О. Т. Ващенко // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 1980. – Вип. 12.
42. *Ващенко А. Т.* Научные основы моделирования территориальных комплексов / А. Т. Ващенко // Моделирование территориально-производственных комплексов (методология, теория и метод) / [за ред. О. Ващенко]. – Львів: Вища школа, 1981. – С. 5–17.

УДК 378 : 911.3

**ПРОФЕСОР О. Т. ВАЩЕНКО ЯК ОСОБИСТІТЬ
І ВИДАТНИЙ ПЕДАГОГ (спогади учня)**

*Захарченко Володимир Іванович,
доктор економічних наук, професор,
Черкаський державний технологічний університет*

Чим більше час віддаляє нас від останнього дня у житті *Опанаса (Афанасія) Трохимовича Ващенка* (1908–1984), тим більше ми розуміємо неординарність цієї людини як особистості, ученого і педагога.

Життєвий і науковий шлях професора Опанаса Ващенка – фундатора кафедри економічної географії Львівського національного університету імені Івана Франка та Львівської суспільно-географічної школи – досить ґрунтовно висвітлено в монографічних і журнальних публікаціях проф. *Олега Шаблія* [1; 2; та ін.], доц. *Мирослава Білецького* [3] та інших учених. Мені ж, як колишньому учневі (студенту) О. Ващенка, хотілося б додати (від першої особи) штрихи до його “портрету” як неординарної особистості і видатного педагога. Хоча, зрозуміло, не обійтися і без деяких його характеристик як ученого.

Після вступу у 1971 році на географічний факультет Львівського університету моє знайомство з О. Ващенком відбулося на лекціях з навчальної дисципліни “Вступ до економічної географії”. Цю першу фахову дисципліну О. Ващенко викладав якось по-особливому. Стиль його викладання можна порівняти хіба що з роботою будівельників, які закладають фундамент будинку. І цей “фундамент” (три великі суспільні поділи праці, сутність територіального поділу праці, закономірності розміщення видів економічної діяльності тощо) став основою моєї фахової підготовки і наукового зростання. Можливо тому, вже будучи зав. кафедрою у Вінницькому педуніверситеті та Вінницькому соціально-економічному інституті Університету “Україна”, я при розподілі навчального навантаження завжди виходив з того, що викладання вступу до спеціальності мають забезпечувати найбільш кваліфіковані викладачі.

Ще з лекцій “Вступу” до економгеографії мені дуже запам’ятався методичний прийом, який О. Ващенко застосовував для більш тісного зв’язку з аудиторією. Цей прийом базується на управлінському принципі зворотного зв’язку. Суть його полягає в тому, що частину речення проговорює лектор, а решту мають договорити студенти. У О. Ващенка цей прийом був відпрацьований до автоматизму, хоча інколи й “зашкалював” – аж до закінчення студентами окремих складів у словах. Не дарма, вони, обговорюючи його лекції, іноді кепкували: “Госпо- що? -дарство”. Але це було якось по-доброму, з великої повагою до Вчителя. Я про це згадав тому, що у моїй викладацькій діяльності та й, думаю, не тільки у моїй, цей прийом добре прижився, увійшов у повсякденну практику.

З другого семестру другого курсу (1972–1973 н. р.) нас, студентів-географів, розподілили по кафедрах. Я обрав кафедру економічної географії, власне, не я обрав, а обрала любов до економічної географії ще з шкільної лави. Тепер я став спілкуватися з О. Ващенком значно частіше, бо був призначений старостою групи економ-географів. Чи “приклав до цього руку” зав. кафедри мені невідомо, хоча допускаю, що декан з ним міг радитись. Під час навчання у стосунках зі студентами О. Ващенко був дуже коректним, але водночас і досить вимогливим.

Особливу увагу О. Ващенко приділяв науковій роботі студентів (він її називав дослідницькою, що точніше), зокрема підготовці курсових і дипломних робіт, доповідей на наукових конференціях, проходженню практик тощо. Він більшою чи меншою мірою визначав те-

матику наукової роботи усіх студентів економіко-географів, тому наприкінці другого курсу я завітав до нього в кабінет з пропозицією теми моєї наукової роботи. У термінах сьогодення тема звучала так: “Конкурентоспроможність провідних країн світу”. Ця тема визріла у мене на тлі закоханості (ще з шкільних років) у футбол. Було бажання показати як в таблиці про ранги виглядають країни, яких прийнято називати “сильними світу цього”, тобто скласти щось на зразок турнірної таблиці футбольних команд. О. Ващенко мене уважно вислухав, але відхилив запропоновану тему. Його аргументи звучали приблизно так: теорія і методика досліджень за цією темою недостатньо опрацьовані та й інформації недостатньо. Відверто кажучи, мене тоді це трохи засмутило. Але нині я з розумінням ставлюся до тодішнього рішення О. Ващенко. Багатий педагогічний досвід підказував йому, що ця тема не робиться силами студента – початківця в науці та й тоді для її розробки ще не визріли необхідні передумови. Навіть зараз, хоча над цією темою вже декілька десятиліть працюють колективи фахівців і окремі вчені під егідою Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ, Давос), міжнародного Інституту розвитку менеджменту (ІРМ, Лозанна) та інших інституцій, вона все ще має багато “білих плям”.

Мені довгий час не випадало повернутися до цієї теми, але коли мій старший син Сергій у 2004 році попросив поради щодо визначення теми дипломної роботи, то я без особливих вагань запропонував йому ту (відкладену) тему. Звичайно, ми її осучаснили, пов'язали з конкурентоспроможністю України та її регіонів. Згодом дипломна робота сина переросла в кандидатську дисертацію і в розширеному варіанті була опублікована у вигляді монографії. Доповненням до монографії стала серія статей (вже за участю автора цих рядків) з обґрунтування ключових напрямів підвищення конкурентоспроможності України та її регіонів. Так, через багато років я задовольнив свій “науковий апетит”, але не у форматі “наукової Мурзилки” (від чого мене вберіг О. Ващенко і за що я йому вдячний), а на достатньо високому науковому рівні. До речі, відомий теоретик географії *Вільям Бунте* також дякував редакторам журналів за те, що вони відхилили деякі його ще “сирі” статті, що в підсумку тільки сприяло зростанню його наукового авторитету.

На початку третього курсу (у 1973-1974 н. р.) О. Ващенко була схвалена тема моєї наукової роботи “Вплив соціалістичної економічної інтеграції на географію хімічної промисловості країн – членів Ради Економічної Взаємодопомоги”. Над темою я почав працювати під керівництвом доц. *Михайла Гонака*. На той час це була досить актуальна тема, хоча, як для студента, дуже загального характеру. Я за неї взявся з великим запалом і перші результати представив уже на студентській науковій конференції географічного факультету у квітні 1974 року.

За своїм статусом (завідувач кафедри) О. Ващенко був одним із організаторів і тієї, і багатьох інших студентських наукових конференцій. Його участь у конференціях сприяла підвищенню наукового рівня доповідей студентів і гарантувала їх неупереджену оцінку незалежно від того, яку кафедру представляв студент. Можливо тому я й досі дуже дорожу відзнакою за перемогу в конкурсі студентських наукових робіт, що проводився в рамках конференції, – грамотою та цінним подарунком (годинником).

О. Ващенко постійно “тримав на пульсі” наукову роботу студентів, вчасно коригував її. Так, наприкінці третього курсу на захисті курсових робіт зі спеціальності він порекомендував уточнити тему моєї наукової роботи. Причому це було зроблено якимось так невимушено, як б сказав, інтелігентно (щоб не поставити під сумнів наукове реноме мого наукового керівника), що я навіть не відразу зрозумів суть самої рекомендації. Уже після захисту курсових робіт “світло пролив” доц. *Віталій Луговой*, який ще під час читання спецкурсу “Географія промисловості” помітив мою зацікавленість промисловою тематикою і сприяв моєму науковому становленню. При розмові віч-на-віч він відкритим текстом сказав, що тему треба “заземлити”, забезпечити вихід на конкретні об'єкти дослідження. І взагалі він порекомендував мені подумати над тематикою промислових територіальних комплексів, над чим я вже й сам почав замислюватися.

Після третього курсу за пропозицією наукового керівника і рішенням О. Ващенка базою моєї практики були визначені кафедра економічної географії соціалістичних країн Московського державного університету (МДУ) та Інститут економіки світової соціалістичної системи господарства АН СРСР. Керівником від основної бази практики (МДУ) був призначений проф. *Николай Алісов*, відомий вчений в галузі розміщення хімічної промисловості. Консультації та цінні поради під час практики надавали проф. *Ісаак Маєргоїз*, доц. *Николай Мироненко* та інші. Не виключено, що “обкатуючи” мене в Москві, О. Ващенко думав про те, щоб незабаром я міг гідно представити кафедру (на студентському рівні) в головному вузі країни.

Не буду приховувати: я був гордий тим, що на четвертому курсі (у 1974–1975 н. р.) О. Ващенко обрав саме мене серед багатьох гідних кандидатів для участі в студентській науковій конференції географічного факультету МДУ. Думаю, що для такого його рішення вирішальне значення мало навіть не те, що я був переможцем конкурсу студентських наукових робіт, і не рекомендація наукового керівника, а його колосальний науково-педагогічний досвід, навик безпомилково оцінювати креативний потенціал студента. Пізніше я і в себе напрацьовував такий досвід і він давав непогані результати.

Перед поїздкою до Москви (весною 1975 року) О. Ващенко особисто поцікавився з чим я їду до столичного університету. З його боку були певні зауваження по ілюстративному, зокрема картографічному, матеріалу, побажання скоротити доповідь; точно їх зміст уже не пригадую, але що точно запам’яталось, так це оцінка методики дослідження, зокрема формули територіальної концентрації промисловості *С. П. Москалькова*. Була висловлена думка, що вона (формула) “слабувата” і що методику загалом треба наситити “серйозною” математикою. В цілому ж мою доповідь О. Ващенко схвалив і побажав успішного виступу в МДУ.

Конференція в МДУ справила на мене незабутнє враження і навіть не стільки доповідями студентів, скільки іменами професорів, які були присутні на ній, яких я раніше знав хіба що за назвами підручників. На такому представницькому форумі зонайбільше хотілося не підвести свою кафедру, її завідувача та свого наукового керівника. Мій виступ був достатньо вдалим, про що, зокрема, свідчили численні запитання учасників конференції. Але після виступу на конференції студента Казанського університету я ще більше переконався в справедливості настійної рекомендації О. Ващенка щодо посилення математизації власних наукових досліджень.

По моему приїзду з Москви О. Ващенко через деякий час поцікавився як я з’їздив, але деталей не розпитував, що мене трохи здивувало. Занавісу привідкрив мій науковий керівник. Виявилось, що він познайомив О. Ващенка з листом від проф. *Н. Алісова*, в якому той схвально оцінив мій виступ в МДУ.

Щоб підсилити слабе місце (математичну складову) у своїх наукових побудовах, я вже на четвертому курсі звернувся до наукового керівника з проханням порекомендувати відповідну літературу. Його вибір упав на книжку в перекладі з румунської. В ній було якоесь дуже екстравагантно (якщо в такий термін у науці доречний) подано кореляційний метод. Я захопився за цей метод і на захист курсової роботи по спеціальності представив (на окремому плакаті) результати досліджень за ним. Сподівався, якщо не на фурор, то, принаймні, на похвалу. Але не тут то було. Професор (тоді ще доцент) *О. Шаблій*, переглянувши за кілька хвилин до захисту робіт мій плакат з математичними викладками, зробив зауваження, яке повалило мене в шок: “Володя, Ти знаєш, оцей Твій значок (і показав рукою на нього) можна корелювати з Місяцем, але чи є в цьому необхідність, так само, як і ...”. Наступні його слова стосувалися тих випадкових величин, які корелювалися і яких саме я вже не пам’ятаю. Але мені уже з перших слів *О. Шаблія* стало зрозуміло, і це запам’яталось на все життя, що спочатку між величинами треба “нащупати” логічний зв’язок, а вже потім математично вимірювати його силу. І хоча я й тоді в принципі погоджувався із висловленим зауваженням, але все ж сподівався на пом’якшення “вироку” з боку *О. Ващенка*, який сидів за столом у

двох метрах від нас і спостерігав за дійством. Однак він на зауваження в мій адрес ніяк не відреагував, хоча мені й досі цікаво, якими ж аргументами він керувався: 1) був повністю згідний із зауваженням і тому додавати до нього ще щось не було сенсу; 2) вважав, що математичні методи не слід використовувати без особливої на те потреби; 3) що треба дуже ретельно підходити до вибору самих методів; 4) що з його боку було б некоректно уточнювати зауваження викладача; 5) дуже високо оцінював математичну підготовку викладача. Я для себе головним визначив третій аргумент. Згодом він став керівництвом до дії і був врахований, зокрема, при виборі методу експоненціального вирівнювання *Р. Г. Брауна* для прогнозування обсягів виробництва електроенергії на АЕС України [4, с. 356].

Цей випадок також засвідчує одне неписане правило для викладачів кафедри, якою керував О. Ващенко: допомагати, спрямовувати в навчанні та наукових пошуках усіх студентів, а не тільки “своїх”, якими офіційно керуєш.

Згідно з рекомендацією О. Ващенка, тема моєї наукової роботи на четвертому курсі була уточнена. Її я виконував на прикладі підприємств хімічної промисловості західних областей України, які вже після четвертого курсу стали базою моєї практики. Завданням практики був пошук впливу економічної інтеграції на розміщення, створення додаткових потужностей і розширення міжнародних зв'язків підприємств хімічної промисловості Західного регіону України. Звичайно, О. Ващенко бачив усі складності, які можуть виникати при зборі матеріалів під час практики, тому на персональній консультації наставляв мене приблизно так: “Нарощування потужностей і нових зв'язків підприємств під впливом міжнародної інтеграції може й не бути, тому Ви намагайтеся хоча б їх комплексно обстежити. Беріть навіть ті дані, які Вам на даний момент здаються зайвими, але згодом можуть знадобитися”. Так я отримав дуже цінну для наукової роботи установку – на об'єктах дослідження брати дані з надлишком. Ця установка особливо знадобилася мені під час підготовки кандидатської дисертації, коли доводилося збирати матеріали на багатьох “закритих” промислових підприємствах, потрапити на які вдруге, навіть маючи режимний допуск, було надто складно.

Досить повчальним для мене став епізод, пов'язаний з підготовкою листів-звернень від Львівського університету до керівників хімічних підприємств. У всіх них були такі скорочення, як “МСПП” (міжнародний, т. зв. соціалістичний поділ праці) та “СЕІ” (соціалістична економічна інтеграція). О. Ващенко, знайомлячись з листами, не на жарт розсердився і запитав мого наукового керівника, який їх готував: “Хто це має вникати в ці скорочення і для чого це їм потрібно”? І тут же розпорядився всі листи передрукувати. Уже з цього було видно, що він з повагою ставився до усіх, хто допомагав студентам при проходженні практики. Мій науковий керівник отримав тоді “на горіхи” та ще й в присутності студента, що, з одного боку, не зовсім педагогічно, а, з іншого, стало наукою не тільки для нього, а й для мене. І хоча в мене й досі, як і в наукового керівника, є слабкість до використання скорочень, але перш ніж ввести якесь із них, я задумуюсь над тим, як його буде сприймати читач, який “не в темі”.

Траплялося, що О. Ващенко давав нам, студентам, жорсткі уроки неформальної педагогіки. Дуже запам'ятався один такий урок на четвертому курсі. Якось перебуваючи в деканаті один із учнів О. Ващенка, а на той час в. о. декана, попросив нас (кількох студентів) піти до зав. кафедри і сказати йому, що його для бесіди запрошує декан. Коли ми зайшли до О. Ващенка в кабінет і сказали йому про це, реакція була миттєвою і далекою від рафінованих педагогічних штампів: “Скажіть (далі йшло ім'я та по-батькові), що коли я піднімуся до нього, то ця палиця (і показав на неї) буде побита на його спині”. Така його реакція пояснювалася не тільки неповагою учня до Вчителя, нерозумінням новоспеченого декана різниці між формальним і неформальним лідером, але й відсутністю звичайної людяності. Річ у тому, що О. Ващенко на війні був важко поранений, через що йому ампутували ногу, тому для нього проблемою було пересування навіть по горизонтальній поверхні, а не те що між поверхами (кафедра економічної географії в головному корпусі університету знаходилася

на другому поверсі, а деканат на третьому). Ми прийшли до в. о. декана і сказали йому, що О. Ващенко просив, щоб він сам зайшов до нього (ми ж не настільки були сміливими, щоб дослівно переказати словесне послання зав. кафедри). На той час ейфорія від можливості покерувати у в. о. декана вже пройшла, напевно він і сам зрозумів свою помилку, тому без зайвих слів виконав побажання О. Ващенка. Чи була проведена з ним виховна робота мені невідомо. Але з уроку неформальної педагогіки О. Ващенка я виніс для себе таку мораль: як би ти високо не піднявся по службовій драбині, ти не маєш дивитися на Учителя, навіть початкових класів, з висока, бо якби не він, то де б ти був. Шанувати Вчителя і дякувати йому – твій обов'язок до останнього дня.

На початку п'ятого курсу (у 1975-1976 н. р.) О. Ващенко мав бесіду з кожним із студентів групи економіко-географів щодо плану (змісту) дипломної роботи. Був на такій зустрічі і я; цікаво, що вона проходила без участі наукового керівника. Завідувачу кафедри я представив розгорнутий план роботи, що складався з п'яти розділів, у кожному з яких було по 3-5 підрозділів. Він подивився на нього і, навіть не прочитавши до кінця, розплився в посмішці, хоча зазвичай був емоційно стриманий. Мені ж тоді було не до сміху, все думав, що ж я такого начудив. Річ у тому, як далі пояснив О. Ващенко, дипломна робота повинна мати класичну схему – 3 x 3 (три розділи – теоретичний, аналітичний і практичний, кожен із яких у свою чергу має складатися зазвичай із трьох підрозділів). А схему плану з п'ятьма розділами він порадив приберегти для докторської дисертації. Тоді я це сприйняв мало не як жарт, а зараз розцінюю як неабияку здатність О. Ващенка до прогнозування росту творчого потенціалу студентів.

На п'ятому курсі я з О. Ващенком зустрічався особливо часто, бо він читав нам, студентам економіко-географам, фундаментальну дисципліну “Основні проблеми економічної географії”. Ця дисципліна мала яскраво виражену теоретико-методологічну спрямованість і “ставила квітку” в нашій професійній освіті. Звичайно, деталі Ващенкої теоретико-методологічної науки стерлися в пам'яті, але принципи речі залишилися. Варто зауважити, що тоді для викладання дисципліни був “золотий час” з багатьох причин: по-перше, у 1974 році вийшла книжка акад. *Ніколая Некрасова* “Региональная экономика”, в якій була зроблена спроба “відтяти” на користь регіональної економіки більшу частину предмету економічної географії (територіальної організації господарства), яка жваво дискутувалася у найсолідніших періодичних виданнях; по-друге, у тому ж році з'явилася (в перекладі російською мовою) книга відомого американського географа *Девіда Гарвея* “Научное объяснение в географии. Общая методология науки и методология географии”, яка на небувалу висоту піднімала методологію географії, підкреслювала значення для неї системного підходу, важливість використання теоретичних конструктів тощо; по-третє, у наукових колах все ще “бродив привид” теоретичної географії *В. Бунте*, що начебто під будь-яку емпірику можна підвести “чисту” теорію (як слова під музику в пісні).

Примітно, що на заняттях О. Ващенко знайомив нас не тільки з теоретико-методологічними новаціями в географії, зокрема економічній. Він викладав власну аргументовану позицію з ключових проблем економічної географії, що для мене представляло підвищений інтерес. Так, він вважав, що регіональна економіка має робити акцент на аспектах суспільного відтворення в регіональному розрізі. А наступ регіональної економіки на предмет економічної географії він пояснював недостатньою економізацією економіко-географічних досліджень. На його думку, економічна географія того часу потребувала більшої практичної орієнтації, конструктивізму (в наукових традиціях *Ніколая Колосовського*, якого ще за життя несправедливо звинувачували за надмірний “техніцизм”). Це на мене мало сильний вплив і тому вже в кандидатській дисертації при дослідженні промислових територіальних систем різних типів я широко використовував показники технологічної концентрації і спеціалізації виробництва та багато чого іншого з арсеналу техніко-економічного аналізу.

О. Ващенко високо цинив системну методологію географічних досліджень *Д. Гарвея* і “заразив” геосистемним мисленням своїх колег (щонайбільше О. Шаблія), а з їх допомогою – і

багатьох студентів, зокрема автора цих рядків. На одному із занять О. Ващенко подарував нам, студентам економіко-географам, автореферат своєї докторської дисертації [5]. Мене в ньому підкупляло те, що він був побудований на системній методології, а, крім того, був граматично вивіреним і композиційно (стилістично) бездоганно побудований. Не дивно, що пізніше я використовував його як зразок при написанні авторефератів і кандидатської, і докторської дисертацій.

Варто також відзначити, що О. Ващенко досить критично ставився до “чистої” теорії географії в трактуванні В. Бунге. Він вважав, що теорія (концепції, закони, закономірності тощо) має бути породженням не “чистого розуму”, а результатом, “зліпком” багатьох фактів, результатів експериментів, які можуть нескінченне число разів підтверджувати певну гіпотезу. І такій теорії від віддавав явну перевагу перед нагромадженням маси емпіричних фактів. Добре запам’яталися таке його висловлювання (яке спливало в моїй пам’яті не один раз, тому я відтворюю його майже в первісному вигляді): “Я раніше викладав економічну географію СРСР і знав скільки, наприклад, у Теміртау мешканців, які там розміщені підприємства. Зараз я багато що з того забув, але не бачу в цьому великої проблеми. Все це можна почерпнути з літератури. Значно важливіше вміти пояснити, чому місто виникло саме там (в Казахстані), чому розміщені саме такі підприємства, які підприємства мають бути побудовані”. Це висловлювання має ще більшу вагу в сучасну епоху (епоху гаджетів), коли емпірику можна “видати на гора” за лічені секунди. А останні процитовані слова підкреслюють особливу увагу О. Ващенко до теорії територіального комплексоутворення. На заняттях з “Основних проблем економічної географії” він чимало часу відводив на розгляд теорій міжгалузевих територіальних комплексів та економічних вузлів, що цілком зрозуміло, оскільки саме він заклав їх основи.

На п’ятому курсі весною О. Ващенко відрядив мене на наукову студентську конференцію вже на географічний факультет Київського університету. У зміст моєї доповіді він не вникав, бо на той час вона була вже достатньо апробованою. Думаю, він хотів, щоб я розширив коло знайомств з провідними економіко-географами України, зокрема його колишніми учнями, що згодом стали професорами, – *Миколою Пістуном* та *Степаном Іщуком*. До речі, з ними я пізніше підтримував дуже тісні творчі контакти.

На останньому році навчання я вже здогадувався, що О. Ващенко шукає для кращих студентів-випускників “наукове приземлення” – можливість вступу до аспірантури чи направлення на роботу в наукову установу, і не помилився у своїх здогадках. Десь у березні 1976 р. він запропонував мені і ще одній студентці поїхати на роботу в Одеське відділення Інституту економіки АН УРСР, в якому на той час активно формувався штат наукових співробітників. О. Ващенко сказав мені, що уже має попередню домовленість з керівництвом Відділення щодо розподілу на роботу кількох студентів. Звичайно, від таких пропозицій не відмовляються, тому мені нічого не залишалось, як щиро подякувати наставнику за його турботу про моє працевлаштування. Тоді ж О. Ващенко познайомив мене з науковою тематикою Відділення (морською економічною), назвав прізвища кількох учених, які там працюють і з якими він був особисто знайомий, порекомендував прочитати книги *Стефана Михайлова* “Економіка Мирового океана” та “Мировой океан и человечество”.

Таким чином, О. Ващенко, впровадивши мене в наукове середовище, відіграв знакову роль у моєму житті. Далі я вже науковими щаблями просувався сам, але цей перший крок був визначальним. Думаю, що О. Ващенко, відкриваючи широку дорогу студентам у науковий світ, керувався не тільки їх особистими, а й державними інтересами, зокрема щодо поповнення наукових установ та закладів вищої школи найбільш підготовленими випускниками. З вдячністю згадуючи свого Вчителя, я намагаюся наслідувати його і тому часто рекомендую кращих студентів-випускників для вступу до аспірантури або для роботи у закладах вищої освіти та в наукових установах.

Було б неправильно думати, що у педагогічній діяльності О. Ващенко не було неприємних епізодів. Один із них мав місце орієнтовно у квітні 1976 р. Дуже здібна дипломниця О. Ващенко, яку він цілеспрямовано готував до наукової роботи (про це, зокрема, свідчить актуальна й сьогодні тема її дипломної роботи “Кібернетична модель машинобудівного комплексу Львівської області”) і яка мала разом зі мною їхати на роботу в Одесу, попала тоді в дуже неприємну історію. З’ясувалося, що під час екскурсії до Ленінграду її “біс поплутав”, і вона вкрала у однієї молодої особи кофточку. І хоча ціна тієї речі була невисокою (23 крб.), значення мав сам факт крадіжки. Зрозуміло, що О. Ващенко він був дуже неприємний і не давав спокою. Тож він запросив мене в кабінет (як старосту групи, а можливо і з інших міркувань) і після багатьох слів свого невдоволення прямо запитав: “Що Ви думаєте з цього приводу”? Я не був оригінальним і висловив позицію абсолютної більшості студентів, що студентка має понести покарання аж до виключення з університету. О. Ващенко не став висловлювати своє бачення того, яким саме має бути покарання. Але із запитання, поставленого мені, я зрозумів, що він волів, аби воно було адекватним. Тому на студентських зборах з обговорення поступку студентки я пропонував розглянути можливість взяття її на поруки, однак однокурсники не підтримали мене. Воно й не дивно, бо в радянській системі державного устрою і виховання головним критерієм оцінювання поступків була їх відповідність “моральному кодексу будівника комунізму”. Тож студентку швидко виключили з університету і більше її на науковому небосхилі я не зустрічав. Не було її вже й на попередньому захисті дипломних робіт.

Генеральна репетиція захисту дипломних робіт проводилася на дуже серйозному рівні. Воно й зрозуміло, адже стилем діяльності О. Ващенко було досягнення максимальної досконалості в усьому, чим би він не займався. Шляхи поліпшення змісту і презентації дипломних робіт визначалися методом “мозкової атаки” – і завідувача, і викладачів кафедри. По моїй дипломній роботі О. Шаблій зауважив, що навантаження на основній карті надто слабке, а О. Ващенко додав, що бажано було б показати форми територіального зосередження хімічної промисловості, що я, звичайно, взяв до уваги.

На самому захисті дипломних робіт О. Ващенко, оцінюючи їх, не давав студентам, у т. ч. й мені, приводу для “зоряної хвороби”. Хоча навіть нам, студентам, було зрозуміло, що дипломні роботи зроблені дуже добротно. На це вказувало й те, що на основі багатьох із них були підготовлені наукові статті. Пізніше, вже на посаді завідувача кафедри, я також вимагав від студентів і їх наукових керівників високої якості виконання дипломних робіт. Як і О. Ващенко, я добре розумію, що дипломна робота є “дзеркалом” наукової підготовки кожного студента. А без неї майбутній фахівець не зможе озброїтися головним – вмінням самостійно вчитися і перенавчатися, що дозволить йому в майбутньому відповідати вимогам часу і працювати (за необхідності) в іншій сфері.

Багато епізодів з науково-педагогічної діяльності О. Ващенко вказують на те, що він був особливо нетерпимим до плагіату, до привласнення чужих наукових праць. У пам’ять про таку принципову позицію Учителя я ніколи не приписую своє авторство до чужих праць і цього ж вимагаю від своїх учнів і колег.

Навіть з небагатьох штрихів до вже написаного “портрета” проф. Опанаса Ващенко стає зрозуміло, що він був не тільки видатним вченим, але й видатним педагогом і взагалі неординарною особистістю. О. Ващенко усім нам показав приклад служіння українському народу через служіння обраній, зокрема педагогічній, справі. А ті педагогічні “зарубки”, які він залишив своїм студентам і мені особисто, стали дороговказами на все життя. Вони спонукають нас сіяти розумне, добре і вічне.

Список використаних джерел

1. Ващенко А. Т. Атлас развития хозяйства западной части Украинской ССР (с древнейших времен по 70-е годы XX в.): автореф. дис. ... д-ра геогр. наук. – Ленинград, 1971. – 32 с.
2. Білецький М. Штрихи до портрета професора Опанаса Ващенка // Історія української географії. – 2008. – Вип. 18. – С. 10–13.
3. Захарченко В. І. Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України. – Вінниця: Гіпаніс, 2004. – 548 с.
4. Професор Опанас (Афанасій) Ващенко / упоряд. О. Шаблій. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 232 с. (Постаті українського землезнання).
5. Шаблій О. І. Львівська суспільно-географічна школа (до 60-річчя кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка). – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 168 с.

УДК 911.3

ЗАВЖДИ ЗАКЛИКАВ ДУМАТИ І ШУКАТИ ІСТИНУ

Мариняк Ярослав Омелянович,
кандидат географічних наук, доцент,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка

Химерні й покручені долі видатних українців. Мало хто з них удостоївся вдячної пам'яті співвітчизників. Одних ганили і переслідували за життя, могили інших зрівняли з землею після смерті. Й лише небагатьом судилася добра пам'ять. Решта перебувають в історичній невагомості. Життєвий шлях *О. Ващенка* складався по-різному. На його долю припав дуже складний і важкий період історичного розвитку і мабуть основні свої життєві секрети він забрав із собою, через те, що і не мав кому їх передати. Такі були часи і важко об'єктивно комусь дати оцінку, тим більше шукати правду.

У 1981 р. після другої спроби нарешті вдалося поступити на географічний факультет Львівського державного університету ім. І. Франка. Радості, звичайно, не було меж. Дуже добре пам'ятаю коридор від сходової клітки до деканату, тоді він здавався дуже довгим. Власне у цьому коридорі вперше побачив проф. О. Ващенка, який виходив завчасно із свого кабінету до аудиторії 26. Студентів тоді навчалася мало, на моєму курсі було 60 осіб, а на рік старших 75 осіб, а на рік молодших взагалі прийняли 50 осіб. Тобто факультет успішно підходив до чергової кризи свого існування. Викладів теж було небагато – не більше 25 на трьох кафедрах.

Вчитися у перші місяці було цікаво, але пізніше після серії чисто природничих та фізико-математичних наук було певне розчарування. Навчався у цікаві роки, коли йшла повільна заміна викладачів-ветеранів новими. Багато з них читали в мене останній рік і йшли на заслужений відпочинок, а інші відходили в далекі світи. Власне це і давало глибше пізнати як сутність життя, так і знання географічної науки. Поскільки перед нами поставали представники історії географічної думки географічного факультету Львівського університету. Не меншою інтригою проходили і суспільні процеси у державі. Часті зміни генсеків (від Брежнєва до Горбачова) впливали і на навчальний процес, поскільки треба було реагувати на їхній вплив у розвиток марксизму-ленінізму.

Слід відмітити, що ставлення у той час до професорів було зовсім іншим, ніж нині. Багато студентів їх поважали, а інколи і обожнювали. Такими лідерами на початку 80-х років

XX ст. були проф. О. Т. Ващенко та *К. І. Геренчук*. Вони і ще доц. *Я. С. Кравчук* вели дисципліну “Вступ до спеціальності”. Головною метою якого було правильно зорієнтувати студентів на свої спеціалізації, що тоді функціонували. Таку профорієнтаційну роботу проводив проф. О. Ващенко, який підкорював на свою сторону передовсім людяністю та любов’ю до предмета економічної географії. Це і були перші зустрічі і знайомство з великою людиною.

Вже у II семестрі I курсу проф. О. Ващенко вів у нас курс “Вступ до економічної географії”. Дисципліну читав для всього курсу. Лекційною аудиторією була 69. Проф. Ващенко завжди виходив із свого кабінету завчасно, тому ми часто наздоганяли його по дорозі. Читав предмет професор на високому науково-методичному рівні. Вже з першої лекції, коли давав перелік наявних на той час навчальних підручників з курсу, він явно не захоплювався тим чи іншим автором, а наголошував на їхні вади, інколи помилки, що тоді нам студентам дуже важко було повірити про таке. Незважаючи на те, що тоді вже було видано книгу Алаєва Е. Б. “Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь” (Москва: Мысль, 1983. – 350 с.), де її автор відзначав внесок О. Ващенка щодо історіографії питання предмету економічної географії. Він гостро поставився до певних недоліків, особливо з ключових питань, а саме об’єктів вивчення економічної географії. Професор вчив все піддавати критиці, а інколи граючи цитатами різних авторів, остаточно заплутував студентів. Саме такі праксеологічні уроки не могли пройти даром для молодих дослідників. Дуже любив починати фразу, і щоб студенти думали та логічно її продовжували. Курс завершувався комп’ютерним тестуванням у спеціальному кабінеті головного корпусу, що тоді було дуже дивним чи новаторством.

Після 1,5 річного навчання так званих загальногеографічних дисциплін нарешті постало питання визначитися із спеціалізацією. Такою спеціалізацією для мене була економічна географія. Нарешті я зумів знайти своє місце у географічному просторі наук. Навчалося у групі 16 осіб, її склад був трохи слабший, ніж на 1–2 курсі, але це не мало значення. Ставлення і відношення до студентів було ніби у родинному колі, а викладачі були вправними диригентами, які сміливо заставляли нас грати за своїми партитурами економіко-географічної науки. Зрозуміло, що головним диригентом-лідером був О. Т. Ващенко.

Запам’яталося на все життя, коли нас студентів групи, “Г”–24 було запрошено на засідання кафедри економічної і соціальної географії, де особисто з кожним знайомилися члени кафедри включаючи і проблеми кожного студента. Опанас Трохимович гордився членами своєї кафедри, позаяк майже всі вони його учні, він кожному дав характеристику, відмітив, які наукові дисципліни читає та якою проблемою займається і який внесок зробив в економічну географію. Тоді вперше на цьому засіданні я побачив проф. *О. І. Шаблія*, викладав переважно на економічному факультеті.

Наступна серія зустрічей із проф. О. Ващенком була, коли він читав курс “Економічної картографії”. Це було щось неймовірне, як він любив і знав цей предмет. Учений на прикладі рукописних атласів, що виконані на кафедрі упродовж 40–70-х років XX ст., конкретно показував то, що називається натуральною картографічною культурою. Він розповідав про прикладне значення цих картографічних творів для тодішніх органів управління. Дуже любив, показувати і цитувати переписку, щодо картографічних дискусій із професором Московського державного університету імені М. Ломоносова *Н. Н. Баранским*. Він чи не вперше наголосив студентам, що кафедра займалася консультаційними питаннями щодо встановлення кордону між Польщею і СРСР у повоєнний період та про роль етнічного чинника у цих проблемах. Також вказав на те, що праці членів кафедри вивчають зарубіжні дослідники і на цих матеріалах друкують свої праці (мабуть йшлося про видання діаспори), але такого акценту із зрозумілих причин не робилося.

Картографічна спадщина проф. О. Ващенка на мою думку потребує цілого окремого дослідження. Та, на жаль, довершити курс до кінця Опанасу Трохимовичу не дала раптова смерть.

Особливо О. Т. Ващенко вмів радіти за своїх випускників. Він неодноразово наголошував, хто з них і яких успіхів досяг у різних сферах діяльності. Адже багато з них займали керівні посади у органах державного управління та військових чи силових відомствах. Проте окремо згадувалися добре відомі в Україні випускники кафедри, які на той час працювали у провідних наукових установах та у навчальних закладах України на посадах завідуючих відділів та кафедр. Коли я потрапив на роботу у Тернопіль, то тоді випускники кафедри працювали як у Тернопільському національному економічному університеті (проф. *Є. П. Качан, М. О. Петрига, П. М. Халява* та ін.) так і в Тернопільському педагогічному університеті ім. В. Гнатюка (проф. *І. Г. Процик, І. М. Пушкар, О. В. Заставецька, Б. І. Заставецький*, доц. *Б. Я. Федунук*, викладач *І. А. Дітчук* та ін.). Кожен з них мав свою історію спілкування із професором та слова вдячності за розуміння і його підтримку. Певним чином і у моїй життєвій стежці були приємні і цікаві хвилини спілкування з корифеєм географічної науки.

Проф. О. Ващенко постає перед нами як вчений європейського зразка. Про погляди вченого важко судити сучасникам, бо він жив у час, коли все і всіх оповивав Великий Страх. Страх перед арештом і розстрілом, у кращому разі перед повним замовчуванням. І він ступив на шлях, яким йшла тоді переважна більшість вчених, з тих чи інших причин, а часто – волею випадку, незакатованих або незасланих.

Але незважаючи на всі перепони, О. Ващенко досягнув вершини наукового Олімпу, його визнали за життя. Як саме Опанас Трохимович прийшов до відкриття свого творчого методу і сформував Львівську школу економічної географії? Як обстоював свої погляди? Як упродовж сорока років вдалося втримати кафедру, що очолював на високому рівні?

УДК 911.3

СЛОВО ПРО ВЧИТЕЛЯ

Недашківська Наталія Юріївна,
кандидат географічних наук, доцент,
Львівський національний університет імені Івана Франка

Падовська Олена Мирославівна,
кандидат мистецтвознавства, доцент,
Львівський державний університет фізичної культури

Я знала доцента Ващенко ще відтоді, як на першому курсі в 1955 році нам, майбутнім економгеографам, стало відомо, що матимемо лекції з картографії.

Ми його боялися, але дуже поважали. “Справедливий був, вимогливий”, – пригадує однокурсниця і найближча подруга студентських літ *Марія Прудивус*. Важко пригадати щось прикметніше про особистість нашого Вчителя. Адже був інвалід: замість правої ноги – протез. Тому пригадуються яскраві епізоди про інших викладачів, яких ми супроводили в піших проходах містом та в автобусних подорожах. Кафедра економічної географії знаходилася у головному корпусі університету. Образ Афанасія Трофимовича постає для мене завжди в кабінеті, на кафедрі. Важко уявити, як він добирався на роботу з вулиці Григоровича, де мешкав. Там не підїдеш на громадському транспорті.

То був круглолиций чоловік вищій середнього зросту, міцної статури, не надто огрядний. Промовляв до нас правильною українською мовою, хоч і присмачував її часом російськими приповідками. Зв'язок з аудиторією виявляв у звичці при читанні лекції дещо вповільнювати мову та спинятися, очікуючи на те, щоб слухачі перехопили думку і сказали слово,

до якого він так терпляче підводив. Що є картографія? Дисципліна важка, точна, вона не передбачала жодних ліричних відступів і родзинок для привертання уваги студентів. Її слід було опанувати, вивчити й квіт.

Всіх нас, тринадцятьох економгеографів наприкінці опанування дисципліни чекало виконання індивідуального завдання. За свою роботу я отримала належну мені четвірку. Не у всіх, щоправда, обійшлося гладко. Декому роботу повертали на доопрацювання. Так, зокрема, *Зінаїді Якубовій* повернули зошит із численними зауваженнями і помітками, зробленими рукою викладача. Було видно, що робота уважно читана. Студентка ж не лише не дослухалася до порад, але нахабно, стерши виправлення, занесла вдруге те саме. Дивним було не те, що її сподівання виправдалися, а довіра, яку Афанасій Трофимович мав до нас, студентів. Згодом, приймаючи мене до аспірантури, професор Ващенко розпитував: чому Зінаїда Юхимівна не бажає займатись науковою діяльністю.

Керуючись настановою Афанасія Трофимовича Ващенка – поганий той вояк, що не прагне бути генералом, я із притаманним юності запалом кинулася у вир науково-дослідної праці. Здавалось мені, що вивчення рекреації Карпат – справа не тільки суспільно корисна, але, насамперед, романтично-епічна. У той час, як більшість досліджень стосувалася сільського господарства, тема про курортно-санаторні ресурси Карпат дихала новизною. Сиділа в бібліотеках. Тоді вони працювали чи не до 23-години. Задля відчитання передвоєнних публікацій спортивно-туристичного характеру опанувала чужу мені польську мову конспектувала (*Ankieta w sprawie Karpat Wschodnich.* – Warszawa: Nakł. Minis., 1932. – 251 с.). Коли для пізнання історії рекреації достатньо було бібліографічних пошуків, то зі статистичними даними, що якимось розкривали би сучасний стан рекреаційної галузі було важко. Інформація, розпорошена в звітах по численних галузевих бюрох й організаціях, не давалася до дослідження. Її слід було громадити, збирати в процесі польових пошуків. Але, за Афанасієм Трофимовичем – “Смелость города берёт...”. Коли зі Львовом не виходило – в СОПС (Совет по изучению производительных сил) не давали своїх матеріалів, то мандрувала автостопом по найдаальших малопрístupних закутках, щоб за кожним об’єктом здобути необхідні дані та внести їх в картосхеми.

І коли, врешті, все на мою думку, було зібрано та відповідно пояснено, сталася пауза. Річ у тім, що мій керівник був великим знавцем народногосподарських комплексів і засновником школи комплексної територіальної організації суспільства. Тож і собі трактувала територіально й за призначенням поєднані одиниці, як комплекси. Раптом він каже, що то мають бути не комплекси, а системи. Довелося переробляти згідно нових віянь і вимог часу. Результатом того обговорення стала спільна стаття “Поняття територіальної рекреаційної системи та її економіко-географічного вивчення” (Ващенко А. Т., Недашковская Н. Ю. Понятие территориальной рекреационной системы и ее экономико-географическое изучение. – Вестник Львов. Ун-та. Сер. геогр., 1978. – Вып. 11. – С.44–49). Та й дослідження моє від того набрало цілісності.

Пам’ятатиму довіку його теплу, батьківську підтримку мене в час підготовки до захисту. Важлива допомога тоді, коли в ній є особлива потреба. Дуже вчасно і тактовно Вчитель зачитував уривок із його особистого листування з професором *Юліаном Глібовичем Саушкіним* стосовно обставин, що склалися довкола мене. Пригадую, там було зазначено, що всілякі інсинуації не будуть братися до уваги. І так сталося.

Вже довго по моєму захисті мова зайшла про ювілей професора Ващенка і колега *Федір Дмитрович Заставний* порадив: “Підіть до Афанасія Трофимовича, старий буде радий”. Був холодний день. Прийшла на кафедру і поклала на стіл перед Вчителем скромний букетик екзотичних квітів, що їх здобула в теплиці нашого університетського ботанічного саду... То був єдиний мій дарунок за багатолітні наші взаємини. Дякую, Вчителю.

Львів, 6 листопада 2018 р.

УДК 911.3

СПОГАДИ ПРО ОПАНАСА ТРОХИМОВИЧА ВАЩЕНКА

Коротун Сергій Ігорович,
кандидат географічних наук, доцент,
Національний університет водного господарства
та природокористування, м. Рівне

У людини завжди є спогади дитинства. Спогади бувають різними: позитивними й негативними, радісними і не дуже, добрими, смішними, комічними, тощо. Мене іноді відвідують “наукові” спогади дитинства.

Проводячи час разом з батьками? я зустрічав дуже цікавих батьківських товаришів і друзів, яскравих науковців: тих, хто вже мав відоме ім'я серед науковців України та колишнього Советського Союзу і тих, які тільки виходили на орбіту науки.

Пам'ятаю часи (кінець 60-х років минулого століття), які я проводив з мамою – Людмилою Костянтинівною у Львівському державному університеті ім. Івана Франка, коли вона навчалась там в аспірантурі. Батько – Ігор Миколайович тоді знаходився в гляціологічних експедиціях на Кавказі. Дуже цікаво мені було спілкуватись, а точніше гратись (забираючи їх неоцінений час – це я зрозумів пізніше) з близькими колегами мами серед яких *Олег Іванович Шаблій, Федір Дмитрович Заставний*. Поки Людмила Костянтинівна проводила заняття, вони мені показували університет, прилеглі до університету вулиці, знайомили з викладачами кафедри економічної географії і, відповідно, представляли мене – *Сергій, Малий Коротун*. Саме в той час мене “представили” керівнику маминої кандидатської дисертації *Опанасу Трохимовичу Ващенку*. Вже тоді я запам'ятав, що він кандидат географічних наук, тобто “географ”, як і мої батьки, завідувач кафедри, доцент (“дуже розумний” – на мій дитячий розсуд). Загалом, моє сприйняття Опанаса Трохимовича було наступне: “... дуже розумний науковець, дідусь-географ, який вчив та вчить мою маму і хоче зробити з неї розумного географа”. В домашньому архіві зберігається дипломна робота *Людмили Крамаренко* (дівоче прізвище мами) “Географія промисловості Львівської області” (1959 р.), виконана під керівництвом доцента О. Т. Ващенко.

В той час, на кафедрі економічної географії дід Опанас приділяв увагу і Малому Коротуну, під його науковим керівництвом я писав цифри та малював карти і діаграми. Так починалось і моє навчання в університеті, до школи мені залишалось пару років. Вже тоді я міг вільно назвати тему маминої кандидатської дисертації. Спостерігав і пам'ятаю, як Опанас Трохимович обговорював з мамою наукові питання, розділи дисертації, радів, хвалив та захоплювався, коли у дисертантки виходив позитивний результат, та часом давав прочуханку, якщо була якась невідповідність. Тоді для мене стало зрозуміло – дисертація це щось дуже важливе та майже недосяжне.

Вся сім'я Коротунів хвилювалась з приводу захисту докторської дисертації Опанаса Трохимовича в Ленінграді (1970 р.) на тему “Атлас розвитку господарства західної частини Української РСР з найдавніших часів до 70-х років ХХ століття”, а мама безпосередньо брала участь в організаційних заходах до проведення захисту. Для себе назву теми дисертації Опанаса Трохимовича я спростив – “Атлас господарства Західної України”.

В 1974 році під науковим керівництвом професора, доктора географічних наук Опанаса Трохимовича Ващенка у спецраді ЛДУ ім. Івана Франка Людмила Костянтинівна Коротун захистила кандидатську дисертацію на тему “Регіональний агропромисловий комплекс, його структура і тенденції розвитку (на прикладі Рівненської області)” за спеціальністю 11.00.02 Економічна географія СРСР [2].

Зараз мені пригадується і сам захист, на якому я теж був присутній, обговорення, хвилювання мами і Опанаса Трохимовича, дружню вечерю в колишньому ресторані “Москва”. Тоді я відчув ставлення Опанаса Трохимовича до аспірантки, моєї мами, не тільки як керівника дисертації, але як і батька який хвилюється за свою доньку.

В 70 – напочатку 80-х років ХХ століття Опанас Трохимович Ващенко тісно співпрацював і з моїм батьком Ігорем Миколайовичем Коротунюм. Вони обоє були головами відповідно Львівського та Рівненського відділів Українського географічного товариства. З глибоким сумом наша сім'я сприйняла смерть Опанаса Трохимовича Ващенко в 1984 році.

У домашній бібліотеці Коротунів зберігаються роботи Опанаса Трохимовича і книжки з картографування західних областей України (передані Тетяною Опанасівною, донькою Опанаса Трохимовича), які актуальні і донині та використовуються наступними поколіннями науковців-географів. Вже в 90-х роках, сімейною радою Коротунів, було прийнято рішення про створення навчальних посібників, основою яких стали класичні підходи послідовності дослідження за Опанасом Трохимовичем Ващенко. Це географія природних ресурсів і проблеми їх раціонального використання у західній частині України [1]; географія окремих сфер господарства – сільського господарства, промисловості, будівельної індустрії та рекреації; комплексний розвиток окремих територій тощо. Саме спілкування з нашим сімейним Учителем Опанасом Трохимовичем спонукало нас на видання ряду сімейних наукових праць “Географія Рівненської області”, “Природні умови і ресурси України”, “Природні ресурси України”, [3, 4, 5].

Сьогодні, при підготовці фахівців природничих та економічних спеціальностей, ми ознайомлюємо студентів з науковою спадщиною Опанаса Трохимовича Ващенко, як фундатора економічної і соціальної географії України.

Список використаних джерел

1. *Ващенко А. Т.* Природні ресурси Західних регіонів УРСР / А. Т. Ващенко. – Львів, 1959. – 131 с.
2. *Коротун А. К.* Региональный агропромышленный комплекс, его структура и тенденции развития (на примере Ровенской области) / А. К. Коротун // дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.02. – Львов, 1974. – 154 с.
3. *Коротун І. М.* Географія Рівненської області. Природа, населення, господарство, екологія / І. М. Коротун, А. К. Коротун. – Рівне: 1996. – 274 с.
4. *Коротун І. М.* Природні умови і ресурси України: навч. посібник / І. М. Коротун, А. К. Коротун, С. І. Коротун. – Рівне: Вид-во УДАВГ, 1997 – 175 с.
5. *Коротун І. М.* Природні ресурси України: навч. посібник / І. М. Коротун, А. К. Коротун, С. І. Коротун. – Вид. 2-ге Рівне: ПРИНТ ХАУЗ, 2004. – 192 с.

УДК 910.1(477):001.891-051Ващенко О.

ГЕОГРАФІЗМ ТА ІСТОРИЗМ ЯК ДОМІНАНТИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА О. Т. ВАЩЕНКА

Влах Мирослава Романівна,
кандидат географічних наук, доцент,
Львівський національний університет імені Івана Франка

Наукова діяльність проф. О. Т. Ващенко (1908–1984), що припала на советські часи, формально відповідала тогочасній ідеології, однак глибинні сенси його наукових поглядів

актуальні й до тепер. Вони отримали і в подальшому отримують розвиток у працях вітчизняних суспільно-географів.

Теоретико-методологічною основою наукових напрацювань проф. О. Т. Ващенко є загальнофілософські принципи зв'язності, цілісності, розвитку Світу, що у конкретно-науковій традиції відомі як географізм та історизм. На необхідність дотримання *географізму та історизму* учений вказував в авторефераті своєї докторської дисертації “Атлас розвитку господарства західної частини Української РСР (від найдавніших часів до 70-х років ХХ ст.)”, зазначаючи, що “*поєднання географізму з динамізмом і комплексністю – найхарактерніша особливість структури і змісту атласа*” [1, с. 9].

Використання і наукове обґрунтування географізму як окремого наукового підходу на той час, та й донині, було науковим досягненням ученого. Вульгарний географізм часто ототожнювався з поняттям географічного детермінізму. Сучасні енциклопедичні джерела трактують географізм як “*загальну назву кількох напрямків в соціології, що розглядають розвиток суспільства в прямій залежності від специфічних географічних умов його існування*” [7]. У “Великому тлумачному словнику української мови” лексема “*географізм*” відсутня, однак є лексема “*історизм*”.

Проф. О. Т. Ващенко, маючи гуманітарну освіту (навчання в Українському комуністичному інституті советського будівництва і права у Харкові), аспірантуру з географії у Харківському університеті, вдало уникав можливих звинувачень у вульгарному географізмі, стверджуючи, що економічні відносини включають географічну основу, на якій вони розвиваються [1, с. 11].

Особливості географізму наукових поглядів ученого можуть бути розкриті тільки у контексті сучасного трактування відповідно до теоретико-методологічних засад географічної науки. У найзагальнішому тлумаченні географізм – це теорія і практика пізнання і освоєння земного Світу у єдності його природної і суспільної складових. Головними принципами географізму наукового пізнання є *геоторіальність (геокосмоторіальність), конкретність, системність, інтегральність, єдність локального, регіонального і глобального підходів, використання карт, ГІС-моделей* [6, с. 38].

Проаналізуємо праці проф. О. Т. Ващенко з погляду цих сучасних принципів наукового географічного пізнання і практичної діяльності.

Насамперед слід зазначити, що географізм поглядів проф. О. Т. Ващенко мав не загальний, абстрактний характер. Він завжди стосувався конкретної частини геопростору у його природному і суспільному вимірах – Київська область (кандидатська дисертація 1936 р.), Західний регіон України, Карпатські області, Львівський економічний адміністративний район, Станіславський економічний адміністративний район, Львівська область, Закарпатська область, Південно-Західний економічний район УРСР, Українська РСР.

Поділяючи думку щодо континуально-дискретного характеру геопростору, проф. О. Т. Ващенко піднімав важливу проблему *геопросторового розмежування*. У його ранніх працях, присвячених розвитку сільського господарства, це розмежування здійснювалося за *природно-географічним принципом*. Для прикладу у межах рівнинної частини Львівської області учений аналізував сільське господарство окремих природно-історичних районів (Сокальська гряда, Верхньо-Бузьке Полісся, Грядове Побужжя, Північно-західне Поділля, Сянсько-Дністерський вододіл, Розточчя, Надсяння) [9, с. 183–192]. Він також підтримував *басейновий* підхід в економіко-географічних дослідженнях (на кафедрі була затверджена тема дисертації О. Степанів “Дністер – важлива транспортна магістраль” (1949 р., машинопис)).

Природні умови і сільськогосподарські ресурси Українських Карпат він досліджував у межах дев'яти природно-історичних областей і районів – Скибові (Зовнішні) Карпати, Верховинські (Центральні) Карпати, Полонинські (Внутрішні) Карпати, Вулканічні Карпати, район Хустської улоговини, Мармароські Карпати, Прикарпаття, район Закарпатської низовини, район Дністерсько-Прутського межиріччя [9, с. 154–171]. Ці фізико-географічні райони науковці у загальному вигляді виділяють й до тепер. Таким чином, географізм поглядів

проф. О. Т. Ващенко мав яскраво виражену природничу основу, що особливо проявилось у монографії “Природні ресурси західних районів УРСР (економіко-географічний нарис)”, 1959, а також в авторефераті докторської дисертації “Географія продуктивних сил Західних областей Української РСР”, 1961 [2].

Однак більшість праць проф. О. Т. Ващенко стосуються економіко-географічних досліджень у розрізі адміністративно-територіальних одиниць з чітким лінійним розмежуванням. Аналізуючи особливості розмежування ТВК, він зазначав, що межі мають неперервний характер, виступають у вигляді певних смуг, здійснював типологію лінійних меж (орографічні, геометричні, комбіновані). Проблема геопросторового розмежування актуальна й донині і розглядається у рамках конвергентного наукового напрямку – *географічної лімології*.

Геопростір у працях проф. О. Т. Ващенко має *вертикально-ієрархічну організацію*, що відповідало засадам адміністративно-командної системи тогочасного господарювання. Як приклад можна навести ієрархію економічного районування з виділенням єдиного народногосподарського комплексу країни, великого економічного району I порядку, економічного району II порядку, економічного району III порядку, економічного підрайону, економічного вузла, економічного центру, економічного пункту [9, с. 53]. Безперечно, що для виділення територіальних одиниць одного ієрархічного рівня враховувалися й горизонтальні зв'язки, тому можна стверджувати, що економічний геопростір тут має змішану вертикально-горизонтальну організацію.

Найважливішою ознакою географізму наукової творчості проф. О. Т. Ващенко є комплексність і системність. Слід відзначити піонерність його напрацювань у цьому напрямку. Зокрема, перша праця, присвячена питанням методології і методики дослідження виробничих комплексів Західної частини Української РСР, вийшла друком 1965 року невдовзі після появи праці П. М. Алампієва “Экономическое районирование СССР” (1963), у якій автор підтримував думку Н. Баранського і Н. Колосовського про територіально-виробничий комплекс (ТВК) як основу економічного районування. Однак, ще раніше в авторефераті докторської дисертації 1961 року учений стверджував, що територію Західних областей УРСР слід розглядати не тільки як окрему історико-географічну область, а насамперед, як новий ТВК, який формується внаслідок розвитку географічного поділу праці [2, с. 29]. При цьому характеристика продуктивних сил здійснювалась у розрізі окремих галузей господарства. Натомість в авторефераті докторської дисертації 1971 року проаналізовані головні міжгалузеві комплекси (машинобудівний, паливно-енергетичний, хімічний, лісопромисловий, аграрно-промисловий, курортно-туристський, комплекс будівельної індустрії, транспортний) [1].

Проф. О. Т. Ващенко розкрив географічну сутність ТВК як закономірного поєднання на певній території окремих галузей господарства, здійснив типологію ТВК (галузеві, міжгалузеві, інтегральні). Ці погляди проф. О. Т. Ващенко отримали подальший розвиток у концепціях міжгалузевих територіальних систем [10], агропромислової територіальної зв'язності на основі удосконалення виробничо-економічних зв'язків [5], промислової кластеризації [8] тощо.

Важливим здобутком Львівської суспільно-географічної наукової школи є колективна монографія за редакцією проф. О. Т. Ващенко “Моделювання територіально-виробничих комплексів (методологія, теорія, метод)” (1981), яка потребує пропагування, сучасного переосмислення у контексті збалансованого розвитку територій. Окрім ТВК, проф. О. Т. Ващенко відзначав також важливість дослідження “*процесів формування, розвитку і функціонування територіальних соціально-економічних систем і управління цими системами*” [9, с. 29]. Значну увагу приділяв розселенській тематиці, зокрема здійснив генетично-функціональну класифікацію міських поселень Закарпатської області [9, с. 220–221].

Домінантною ознакою географізму проф. О. Т. Ващенко є широке використання ним картографічного методу дослідження для сприйняття, інтерпретації геопростору та практики використання геопросторових знань. У цьому контексті слід відзначити тяглість львівської картографічної традиції, зокрема атласного картографування ще з довоєнного періоду

(видання Інституту картографії під керівництвом *Е. Ромера*), з советських часів (рукописні атласи Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської областей, виконані під керівництвом *О. Т. Ващенка*; «Атлас розвитку господарства західної частини Української РСР (від найдавніших часів до 70-х років ХХ ст.)»), з часів здобуття незалежності України (шкільно-краєзнавчі атласи Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської областей, Комплексний атлас Львова, підготовлені під керівництвом проф. *О. І. Шаблія*). На вибір теми докторської дисертації і картографічну діяльність проф. *О. Т. Ващенка*, на нашу думку, значний вплив мала галицька географія довоєнного періоду, зокрема праці *В. Кубійовича* «Атлас України й сумежних країв» (1937), «Географія українських і сумежних земель» (1938, 1943). Ці праці були в особистій бібліотеці професора.

Подальший розвиток географічної науки не тільки не заперечив, а, навпаки, поглибив і розширив головні положення географічного світогляду проф. *О. Т. Ващенка*. Це стосується появи на кафедрі економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка геоглобальної тематики, активного використання геоінформаційних технологій тощо.

Постмодерністські тенденції у сучасній географії зумовили появу поняття *постгеографізм* як принципу пізнання земного і позаземного світів на основі географічних законів і закономірностей (тотальний географізм). Постгеографізм розглядає простір як безпосереднє онтологічне джерело будь-якого географічного уявлення про Світ у вигляді географічних образів [4].

Двоєдиність екзистенційних понять простору і часу, хорологічного і хронологічного підходів зумовлює важливість *історизму* як діалектичного принципу геопізнання.

Історизм поглядів проф. *О. Т. Ващенка* полягав у широкому використанні історико-географічного методу, щоб розкрити еволюцію, історію становлення того чи іншого об'єкта дослідження у зв'язку з конкретно-історичними умовами його існування. Професор зазначав, що «... підґрунтям нашого дослідження процесу становлення і розвитку ідей про предмет економіко-географічної науки є методологічні принципи: історичного розгляду, зв'язку кожного положення з іншим ...» [9, с. 24].

Широке застосування проф. *О. Т. Ващенком* методу історизму, на нашу думку, зумовлено його базовою освітою, читанням у Харківському університеті навчальної дисципліни «Історія географії». Власне перші наукові праці професора стосувалися географічної біографістики. Проаналізовані відповідно до сучасної методології, доповнені у контексті україноцентризму, вони й зараз можуть використовуватись у навчальному процесі (Києво-Могилянський період і українські мотиви у творчості *М. В. Ломоносова*; поетично-піднесений географічний образ України, створений *М. В. Гоголем*, на противагу соціально-критичному образу Росії; імперське районування і географічний опис України *П. П. Семенова-Тян-Шанського* тощо).

У 40–50 роках ХХ ст. проф. *О. Т. Ващенко* активно використовував поняття *природно-історичний район* (у сучасній термінології фізико-географічний район), під яким розумів «частину території ..., яка відзначається певними особливостями рельєфу, мікрокліматичними умовами, ґрунтовим покривом і структурою сільськогосподарських угідь, які являють собою матеріальну основу для розвитку різних галузей сільського господарства (рільництво, луківництво, лісівництво тощо)» [9, с. 188].

Це був час, коли в СРСР ще остаточно не знищили класичну освіту і науку, коли в душі кращих античних традицій використовували поняття *природнича історія* (лат. *Naturalis Historia*), що охоплювала більш-менш усі знання щодо природи. Думаю, проф. *О. Т. Ващенку* було відоме перше енциклопедичне зведення «Природнича історія» *Плінія Старшого* (77 р.), праці «Загальна природнича історія та теорія неба» *І. Канта* (1755), «Природнича історія» *Ж.-Л. Бюффона* (1749–1780), «Землезнавство у відношенні до природи і до історії людини, або загальна порівняльна географія» *К. Ріттера* (1817–1859). Тим паче, що харківський період його наукової діяльності хронологічно пов'язаний з діяльністю Українського науково-дослідного інституту географії і картографії (1927–1934) на чолі з акад. *Степаном Рудницьким*. На сьогодні термін

природнича історія, що акцентував увагу на розповідності, емпіризмі природи, є застарілим і не використовується (його сучасним відповідником може бути *природничий науковий нарратив*, *географічний нарратив* як історично і культурно обґрунтована інтерпретація Світу).

Окрім природно-історичних районів професор досліджував також історико-географічні області західно-українських земель (Західна Волинь, Східна Галичина, Закарпатська Україна, Північна Буковина, Північна Бессарабія), які різнилися економіко-географічним положенням, головним напрямком розвитку господарства, що було зумовлено історико-економічними і природно-географічними факторами [2, с. 11].

Найяскравіше історизм наукового світогляду проф. О. Т. Ващенко проявився при періодизації розвитку господарства Західного регіону України (на протипагу *Naturalis Historia*, це вже *Humana Historia*). “Кресленою історією” можна назвати “Атлас ...”, картосхеми якого відображають заселення території в часи палеоліту, пізнього неоліту, розміщення продуктивних сил у IX–XIV ст., XV–XVIII ст., 1800–1848 рр., 1849–1918 рр., 1919–1939 рр., 1946–1957 рр., 1958–1970 рр. [1].

Хронологічні межі цієї періодизації зумовлені важливими історико-суспільними і соціально-економічними подіями. Позитивно, що в “Атласі ...” відображено ранні періоди заселення і господарського освоєння території, адже у традиції советської історіографії історію України починали висвітлювати з часів Київської держави.

Здійснюючи періодизацію історії становлення і розвитку економічної географії в Українській РСР (1917–1977), проф. О. Т. Ващенко виділив три періоди (1917–1933, 1934–1961, 1962–1977). Він враховує вплив зовнішніх ідеологічних чинників, окреслених відповідними постановами партії та уряду, ігнорувати які на той час не було змоги [9, с. 31–47].

Періодизуючи науково-дослідницьку роботу кафедри економічної географії Львівського університету (1945–1965), він враховує внутрішньонаукові чинники, а саме головні напрями наукових досліджень: вивчення сільського господарства Львівської області (1945–1950); картографічні дослідження для потреб планових і господарських органів (1951–1958); комплексні економіко-географічні дослідження (1959–1965); дослідження процесів формування і розвитку ТВК (1966–1970) [9, с. 92–95].

Темпоральність географічних поглядів проф. О. Т. Ващенко не обмежувалася тільки історико-географічним підходом. Зокрема, при аналізі поліструктурності ТВК, окрім галузевого, територіального, організаційно-управлінського зрізів, він виділяв і функціональний (у працях його учнів – компонентно-функціональний і територіально-функціональний). Увага до функціонування економіко- і соціально-географічних об’єктів, побудова структурно-функціональних моделей, дослідження внутрішньорайонних і міжрайонних зв’язків – позитивний бік наукової творчості ученого [9, с. 74, 111]. Однак для об’єктивності викладу слід зазначити, що вихідним поняттям функціонального підходу була *функція*, а не *процес* (зміна станів об’єкта) [9, с. 60]. Використання динамічних статистичних рядів суспільно-географічних об’єктів у значному часовому інтервалі не давало змоги повною мірою відтворити і проаналізувати просторово-часову мінливість економіко-географічної дійсності.

Поєднання географізму та історизму як головних діалектичних принципів пізнання Світу давало змогу ученому передбачити головні тенденції розвитку науки. Наприклад, задовго до появи парадигм нелінійного розвитку, самоорганізації геосистем проф. О. Т. Ващенко обґрунтував ймовірнісний підхід в економіко-географічному дослідженні і картографуванні господарства, використовував поняття “трансформація земельних угідь”, “інформація та інформаційний підхід”, “кібернетика” [1, с. 7; 9, с. 60, 61, 184]. Аналізуючи *інваріанти* значень понять “комплекс” і “система”, учений розв’язав проблему їхнього використання у суспільній географії: коли йдеться про взаємозв’язаність, взаємозумовленість, різносторонність і поєднаність складових частин, доцільно використовувати поняття “комплекс”; упорядкованість, організація, ціленапрявленість розвитку відображає поняття “система”.

Отже, аналіз наукової спадщини проф. О. Т. Ващенко дає змогу зробити висновок, що вона ґрунтувалася на послідовному дотриманні принципів географізму та історизму, акту-

алізація яких особливо важлива в умовах теоретико-методологічної модернізації суспільної географії.

Аналіз здійсненого проф. О. Т. Ващенко першого в українській науці структурування економічної географії (1977) з виділенням чотирьох підсистем (комплексні синтетичні дисципліни, у т. ч. історико-економічні; галузеві аналітичні дисципліни; науково-методичні дисципліни; загальноосвітні дисципліни) дає підставу зробити висновок про те, що у його науковій творчості географізм та історизм органічно поєднувалися з економізмом у галузевому, міжгалузевому і районному вимірах. Класичні принципи географізму, історизму та економізму визначають головні напрямки сучасного розвитку суспільної географії.

Список використаних джерел

1. *Ващенко А. Т.* Атлас развития хозяйства западной части Украинской ССР (с древнейших времен по 70-е годы XX в.) : автореф. дисс. ... д-ра геогр. наук / А. Т. Ващенко. – Ленинград, 1971. – 32 с.
2. *Ващенко А. Т.* География производительных сил Западных областей Украинской ССР : автореф. дисс. ... д-ра геогр. наук / А. Т. Ващенко. – Москва, 1961. – 34 с.
3. *Влах М.* Історія географії : навч. посібник / М. Влах. – [2-ге вид., допов., перероб.]. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2018. – 338 с.
4. *Влах М.* Поняття “географічний образ” у гуманістичній географії / М. Влах // Історія української географії : всеукр. наук.-теор. часопис. – Тернопіль, 2016. – Вип. 33-34. – С. 77-87.
5. *Влах М. Р.* Совершенствование производственно-экономических связей АПК Закарпатской области : автореф. дисс. ... канд. геогр. наук / М. Р. Влах. – К., 1990. – 18 с.
6. *Влах М.* Теорія і методологія географічної науки : навч. посібник / М. Влах, Л. Котик. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2018. – 344 с.
7. Географізм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/efremova>.
8. *Захарченко В.* Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України / В. Захарченко. – Вінниця : Гіаніс, 2004. – 547 с.
9. Професор Опанас (Афанасій) Ващенко / [упоряд. О. Шаблій]. – Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 233 с.
10. *Шаблій О. И.* Межотраслевые территориальные системы : проблемы методологии и теории / О. И. Шаблій. – Львов : Высш. шк., 1976. – 200 с.

УДК 910.26 (477.8) Ващенко

ВНЕСОК ПРОФЕСОРА О. ВАЩЕНКА В УКРАЇНСЬКУ КАРТОГРАФІЧНУ НАУКУ І ПРАКТИКУ

Ровенчак Іван Ілліч,

*доктор географічних наук, професор,
Львівський національний університет імені Івана Франка*

Книш Мирослава Михайлівна,

*кандидат географічних наук, доцент,
Львівський національний університет імені Івана Франка*

Картографічна діяльність займає важливе місце у науковій творчості *О. Т. Ващенко*. Часом, навіть здається, що вона була домінуючою [12, с. 20]. Він був фундатором, точніше її відродив, Львівської картографічної школи. Учений був продовжувачем справи Львівської картографічної школи *С. Рудницького – В. Кубійовича*. Без сумніву *О. Ващенко* був знайомий

з картографічним доробком львівських польських картографів – *Е. Ромера*, *Ю. Вонсовіча* та ін. Вчений працював у ділянці тематичного економіко-соціально-географічного картографування.

Можна виділити два напрямки картографічної діяльності вченого (рис. 1). Перший – друковані наукові розвідки з проблематики географічної картографії. Другий – розроблені картографічні твори. Другий напрямок поділяється на два напрямки: друковані картографічні твори; рукописні картографічні твори. В останньому виділяються карти та атласи.

Рис. 1. Напрямки картографічної діяльності О. Т. Ващенка

Відомими є десять наукових розвідок з проблематики географічної картографії. Це такі праці: Коротка анотація на картографічні праці з питань розміщення і спеціалізації сільського господарства західних областей України (1955 р.); Методика складання економічної карти Львівського економічного адміністративного району (1961 р.); Про комплексне середньомасштабне картографування продуктивних сил західної частини Української РСР (1967 р.); Досвід створення регіональних загальноекономічних карт західної частини Української РСР (1969 р.); Атлас розвитку господарства західної частини Української РСР. З найстародавніших часів до 70-х років ХХ ст. (1970 р.); Досвід комплексного дрібномасштабного картографування продуктивних сил західної частини Української РСР (1970 р.); Атлас розвитку господарства західної частини Української РСР (з найдавніших часів до 70-тих років ХХ ст.) (1971 р.); Основні підсумки і завдання картографування продуктивних сил західної частини УРСР (1976 р.); Комплексне середньомасштабне картографування продуктивних сил Львівської області (1977 р.); Атласне картографування як метод економіко-географічного дослідження для цілей територіального планування (1979 р.) [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10]. У цих працях вчений пише про складання спеціальних карт природи ((природно-ресурсного потенціалу), населення, галузей господарства, міжгалузевих комплексів, територіальних господарських (інтегральних) комплексів, окремих вузлів, областей, районів.

Першою друкованою мапою вченого є “Схематична економічна карта західних районів УРСР” поміщена у його книзі “Природні ресурси західних районів УРСР (економіко-географічний нарис)” (Львів, 1959 р.). Серед друкованих картографічних творів О. Т. Ващенка слід виділити також три карти поміщені у книзі “Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область” [11, с. 60, 68, 74]. Це такі карти: “Львівська область. Економічна карта”; “Основні пам’ятки і пам’ятні місця Львівської області”; “Соціально-культурне будівництво на Львівщині до кінця дев’ятої п’ятирічки”. Співавторами виконання карт були співробітники кафедри економічної географії: *М. І. Білецький*; *Н. Г. Бикова*; *Б. Я. Думін*; *В. В. Луговой*; *Є. М. Максимова*.

Найважливішою рукописною картою вченого є “Львівський економічний район Української РСР. Економічна карта” (Львовский экономический район Украинской ССР. Экономическая карта). Вона розроблена в 1964 р. у двох примірниках. Мірило мапи середньомасштабне – 1:300 000. Розмір карти досить великий – 205×151 см. Вона виконана на 28 картонах (листах) наклеєних на тканинну основу. До мапи додається карта-врізка: “Економічні райони Української РСР”. Карта багатокольорова, на ній поміщені діаграми і таблиці. Територіальні масштаби мапи охоплюють Волинську, Рівненську, Львівську, Закарпатську та Івано-Франківську області. В оформленні карти взяли участь Н. Г. Бикова, Б. Я. Думін, О. І. Шаблій. У даній мапі концентруються теоретичні і методичні позиції О. Т. Ващенко в ділянці економічної картографії.

Особливо “залюбленим” був вчений у складні картографічні твори – атласи. За його редакцією у 1953–1955 рр. вийшло сім регіональних (обласних) атласів аграрної сфери (сільського господарства). Це такі картографічні твори: “Атлас аграрних відносин у Західній Україні: Північній Буковині і Закарпатській Україні (1919–1939)”;

“Атлас сільського господарства Волинської області”;

“Атлас сільського господарства Львівської області”;

“Атлас сільського господарства Станіславської області”;

“Атлас сільського господарства Чернівецької області”;

“Атлас сільського господарства Закарпатської області (колгоспний сектор)”;

“Атлас сільського господарства Станіславської області (колгоспний сектор)” [13, с. 222]. У 1969 р., за авторством О. Т. Ващенко виходить його найвизначніша картографічна праця: “Атлас розвитку господарства західної частини Української РСР (з найдавніших часів до 70-ті років ХХ ст.)” (рукопис).

“Атлас аграрних відносин у Західній Україні: Північній Буковині і Закарпатській Україні (1919–1939)” (Атлас аграрных отношений в Западной Украине: Северной Буковине и Закарпатской Украине (1919–1939)) розроблений у 1953 р. Виконавець – В. В. Луговой. Складається з 61 багатоколірної карти мірилом 1:1 000 000. Атлас структурований на три частини: I. Землеробство у світлі польського перепису 1921 року; II. Диференціація господарств за робочою худобою у світлі польського перепису 1927 року; III. Диференціація господарств за продуктивною худобою у світлі польського перепису 1927 року.

“Атлас сільського господарства Волинської області” (Атлас сельского хозяйства Волынской области) був розроблений у 1953 році. Виконавець – Р. Є. Метельський. Мірило багатоколірних карт 1:750 000. На мапах поміщені діаграми. Виділяються п’ять розділів: 1. Вступний; 2. Природні умови і земельні угіддя; 3. Землеробство; 4. Тваринництво; 5. Порайонна спеціалізація.

“Атлас сільського господарства Львівської області” (Атлас сельского хозяйства Львовской области) розроблений у 1953 році. Виконавець – П. А. Бандура. Мірило багатоколірних карт 1:500 000. На мапах поміщені діаграми. Виділяються п’ять розділів: 1. Вступний; 2. Природні умови і земельні угіддя; 3. Землеробство; 4. Тваринництво; 5. Порайонна спеціалізація сільського господарства.

“Атлас сільського господарства Станіславської області” (Атлас сельского хозяйства Станиславской области) був розроблений у 1953 році. Виконавець – С. С. Мохначук. Мірило багатоколірних карт 1:750 000. На мапах поміщені діаграми. Виділяються п’ять розділів: 1. Вступний; 2. Природні умови і земельні угіддя; 3. Землеробство; 4. Тваринництво; 5. Порайонна спеціалізація сільського господарства.

“Атлас сільського господарства Чернівецької області” (Атлас сельского хозяйства Черновицкой области) розроблений у 1953 році. Виконавець – Л. І. Вайнер. Мірило багатоколірних карт 1:600 000. На мапах поміщені діаграми. Виділяються шість розділів: 1. Вступний; 2. Природні умови і земельні угіддя; 3. Землеробство; 4. Тваринництво; 5. Інші галузі сільського господарства; 6. Порайонна спеціалізація сільського господарства.

“Атлас сільського господарства Закарпатської області (колгоспний сектор)” (Атлас сельского хозяйства Закарпатской области (колхозный сектор)) був розроблений у 1954 році. У

його картографічному оформленні брали участь: Н. Г. Бикова, Б. Я. Думін, В. В. Луговой, І. І. Турчак. Мірило багатоколірних карт 1:400 000. На мапах поміщені діаграми. Виділяються шість частин: I. Природні умови і земельні угіддя; II. Розміщення землеробства; III. Розміщення тваринництва; IV. Розміщення садівництва і виноградарства; V. Порайонна спеціалізація сільського господарства; VI. Грошові доходи колгоспів.

“Атлас сільського господарства Станіславської області (колгоспний сектор)” (Атлас сільського господарства Станіславської області (колхозний сектор)) розроблений у 1955 році. Два роки перед тим вийшов атлас сільського господарства загалом Станіславської області. У його картографічному оформленні брали участь: В. К. Березовська, Н. Г. Бикова, Б. Я. Думін, В. В. Луговой. Мірило багатоколірних карт 1:400 000. На мапах поміщені діаграми. Виділяються шість частин: I. Природні умови і земельні угіддя; II. Загальна характеристика розвитку сільського господарства; III. Розміщення землеробства; IV. Розміщення тваринництва; V. Розміщення інших галузей сільського господарства; VI. Порайонна спеціалізація сільського господарства.

В 1955 р. вийшла брошура О. Т. Ващенко “Коротка анотація на картографічні праці з питань розміщення і спеціалізації сільського господарства західних областей Української РСР” [1]. У ній було підведено підсумки сільськогосподарського картографування західних областей України.

“Атлас розвитку господарства західної частини Української РСР” (з найдавніших часів до 70-их років ХХ ст.) – фундаментальний картографічний твір, результат багаторічних досліджень. Над створенням атласа О. Т. Ващенко працював з невеликими перервами упродовж 1956–1969 років. А в 1971 році він був предметом захисту докторської дисертації.

Ідея створення регіонального комплексного економіко-географічного атласа виникла в процесі практичних робіт зі створення тематичних атласів на кафедрі економічної і соціальної географії Львівського університету. Об’єктом картографування автор обрав західну частину України у складі Волинської, Рівненської, Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, Чернівецької і Закарпатської областей, а предметом – геопросторову організацію господарства даної території в різні епохи і періоди.

О. Т. Ващенко розробив науково-методичні основи створення регіонального комплексного економіко-географічного атласа. В основу структури атласа покладено спосіб виробництва матеріальних благ, тобто формаційний підхід. Зміст його карт послідовно передає характер розвитку господарства і його територіальну диференціацію з найдавніших часів до 1970 роки ХХ ст.

При розробці змісту карт використані різноманітні статистичні, картографічні, літературні та архівні джерела. На картах атласу, особливо тематичних, використані різні способи картографічного зображення, зокрема значковий, картограми, картодіаграми, ареалів, ізолій, крапковий. Більшість карт атласа складені у масштабі 1:2 000 000. Це дозволяє порівнювати їх між собою і робити висновки.

Атлас складається з шести розділів і налічує 154 карти 13 схем і таблиць. Вступний розділ складається з 11 карт і схем, які передають зміну географічного положення в процесі формування території західної частини України, починаючи з періоду Київської Русі і до 1970-х років.

У *першому розділі* значна увага звернена на господарську оцінку природних умов і ресурсів. Він охоплює 17 карт, які показують важливі природно-географічні передумови формування господарства регіону.

Другий розділ складається з шести карт, але він займає важливе місце в атласі, оскільки встановлює зв’язок з минулим. Вони передають заселення людиною території і розвиток господарства з найдавніших часів і до 1848 року. Карти складені на основі вивчення археологічних, літописних, топографічних та інших джерел.

Третій розділ атласа, присвячений картографуванню господарства на території західноукраїнських земель з 1849 р. до 1939 року. Його структуру утворюють 42 комп-

лексні і аналітичні карти. Відкривають розділ дві комплексні карти, які характеризують розвиток продуктивних сил на даній території. Найбільше карт розділу – 30, присвячені сільськогосподарській тематиці. Вони передають просторову диференціацію сільського господарства, зокрема особливості аграрних відносин, розміщення землеробства і тваринництва, посівні площі та урожайність головних сільськогосподарських культур, поголів'я худоби. Розвиток і розміщення промисловості характеризують карти харчової, лісопереробної, гірничовидобувної галузей і одна загальнопромислова карта. Карти населення передають динаміку його щільності, зайнятість у сільському господарстві, рівень писемності населення, розміщення поселень і міграцію населення за 1870–1938 роки.

Історико-економічні карти третього розділу атласа створені на основі австро-угорських, російських, польських, румунських і чехословацьких статистичних матеріалів.

Четвертий розділ атласа утворюють 59 комплексних й аналітичних економічних карт, які характеризують розвиток господарства на території західних областей України за період 1940–1958 років. Карти розділу, створені на основі аналізу і синтезу великої кількості статистичних матеріалів, що дало можливість показати головні тенденції розвитку господарства за даний період.

Відкривають розділ комплексна карта продуктивних сил в 1946–1957 рр. і карти промисловості, створені на основі статистичних матеріалів у розрізі промислових центрів. У загальній кількості карт даного розділу домінують карти – близько 40, які характеризують розвиток сільського господарства в регіоні. Це здебільшого аналітичні карти, які способами картограми, крапковим способом та ізоліній передають розміщення посівних площ, урожайність, валові збори головних сільськогосподарських культур, поголів'я худоби і птиці, виробництво м'яса і молока, розвиток матеріально-технічної бази та рівень механізації сільського господарства. Завершує серію синтетична карта виробничої спеціалізації сільського господарства, створена на підставі аналізу та синтезу матеріалів про розвиток товарних галузей рослинництва і тваринництва. Наприкінці розділу розміщені три карти, присвячені економічному районуванню території і дві схеми, які передають внутрішні і зовнішні виробничі зв'язки регіону картографування.

П'ятий розділ складається з 21 карти, які характеризують геопросторову організацію господарства західної частини України з 1959 до 1970 року. Головну увагу у цьому розділі автор звертає на картографування міжгалузевих комплексів, зокрема машинобудівного, паливно-енергетичного, хімічного, лісопромислового, аграрно-промислового, курортно-туристичного, будівельного і транспортного. Ці карти відображають головні тенденції і напрямки комплексного розвитку господарства і передають особливості формування виробничо-функціональної структури західної частини України. Завершують четвертий розділ три карти, які характеризують сучасну територіально-господарську структуру регіону. При створенні цих карт автор використовує системний підхід. Господарський комплекс західної частини України розглядається як система взаємопов'язаних елементів, яку утворюють системи більш низького рангу: Львівсько-Волинський, Прикарпатський і Закарпатський господарські комплекси.

У шостому розділі атласа розміщені довідкові матеріали про розвиток господарства, культури і охорони здоров'я. Усі 34 таблиці складені за опублікованими статистичними матеріалами і добре доповнюють карти і схеми попередніх розділів.

“Атлас розвитку господарства західної частини Української РСР” (з найдавніших часів по 70-і роки ХХ ст.) можна розглядати як просторово-часову модель розвитку господарства регіону. Вивчаючи джерела різного характеру (археологічні, літописні, топонімічні, статистичні, картографічні) автору вдалося створити нові історико-економічні карти в різні епохи і періоди.

Атлас має наукове і прикладне значення. На картах відображена цінна і різноманітна за змістом інформація, яка може бути використана в наукових і навчальних цілях. Це важливий історико-географічний документ для проведення наукових досліджень у майбутньому.

У наш час Львівська картографічна школа продовжує потужно і динамічно розвиватися. Її з середини 1980-х рр. очолює проф. О. І. Шаблій. Вийшли низка картографічних творів – карт і атласів, наукових розвідок з проблематики географічної картографії. Назвемо головні з них “Атлас господарського комплексу Івано-Франківської області” (Атлас хозяйственного комплекса Ивано-Франковской области, 1985 г.) (Науковий керівник О. І. Шаблій, відповідальний виконавець *І. І. Ровенчак*). Навчально-довідкові атласи трьох областей – Львівської (1989 р.), Івано-Франківської (1990 р.), Закарпатської (1991 р.) (Голова редколегій О. І. Шаблій, заступник голови редколегій *М. З. Мальський*, секретар редколегій *І. І. Ровенчак*). “Львівська область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина” (2000 р.) (Відповідальний редактор О. І. Шаблій). “Львів. Комплексний атлас” (2012 р.) (Голова редколегії і відповідальний редактор О. І. Шаблій, секретар редколегії *О. І. Вісьтак*). “Атлас історії української державності” (2013 р.) (Член редакційної ради О. І. Шаблій, співголова редакційної колегії *І. І. Ровенчак*). Справа засновника, точніше відроджувача, Львівської картографічної школи проф. О. Т. Ващенко продовжується його учнями і послідовниками.

Список використаних джерел

1. *Ващенко А. Т.* Краткая аннотация на картографические работы по вопросам размещения и специализации сельского хозяйства западных областей Украинской ССР. – Львов:ИЛУ, 1955. – 23 с.
2. *Ващенко П. Т.* Методика складання економічної карти Львівського економічного адміністративного району // Ювіл. Наук. сес. ЛДУ ім. І. Франка. Тези доп. секц. геології і географії. – Львів, 1961.
3. *Ващенко А. Т.* О комплексном среднемасштабном картографировании производительных сил западной части Украинской ССР // Комплексное картографирование производительных сил Украинской ССР. Матер. 2-й науч. конф. – Киев: Наукова думка, 1967. – С. 159–164.
4. *Ващенко А. Т.* Опыт создания региональных общезкономических карт западной части Украинской ССР // Общезкономические карты. Содержание и методы создания. – Москва:ИМУ, 1969. – С. 19–20.
5. *Ващенко П. Т.* Атлас розвитку господарства західної частини Української РСР. З найстародавніших часів до 70-х років ХХ ст. // 2-й з'їзд географічного товариства УРСР. Тези доп. – Київ: Наукова думка, 1970. – С. 11–13.
6. *Ващенко А. Т.* Опыт комплексного мелкомасштабного картографирования производительных сил западной части Украинской ССР // Комплексное картографирование Украинской ССР. Матер. 3-й науч. конф. – Киев: Наукова думка, 1970. – Вып. 2. – С. 36–40.
7. *Ващенко А. Т.* Атлас развития хозяйства западной части Украинской ССР (с древнейших времен по 70-е годы ХХ вв.) // Автореф. дис. ... д-ра геогр. наук. – Ленинград, 1971. – 32 с.
8. *Ващенко А. Т.* Основні підсумки і завдання картографування продуктивних сил західної частини УРСР // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – Львів, 1976. – Вип. 10. – С. 51–53.
9. *Ващенко А. Т.* Комплексное среднемасштабное картографирование производительных сил Львовской области // Доклады и сообщения Львовского отдела Географического общества УССР. – Львов, 1977. – Вып. 6 [в соавт.].
10. *Ващенко А. Т.* Атласное картографирования как метод экономико-географического исследования для целей территориального планирования // Картографические разработки для планирования и управления развитием народного хозяйства Украинской ССР. – Киев: Наукова думка, 1979 [в соавт.].
11. *История городов и сел Украинской ССР. Львовская область.* – Киев: УСЭ, 1978. – 796 с.
12. *Професор Опанас (Афанасій) Ващенко / Упоряд. О. Шаблій.* – Львів: ЛНУ, 2001. – 233 с.
13. *Сосса Р. І.* Картографічні твори на територію України (1945–2000 рр.): Бібліографічний покажчик. – Київ: Картографія, 2002. – 400 с.
14. *Ващенко А. Т.* Атлас развития хозяйства западной части Украинской ССР (с древнейших времен по 70-е годы ХХ века) / А. Т. Ващенко. – Львов, 1969 (рукопис).

УДК 911.3

**ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ПРИРОДНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ У ПРАЦЯХ
ПРОФЕСОРА О. ВАЩЕНКА**

Івах Ярослав Євгенович,
*кандидат географічних наук, доцент,
Львівський національний університет імені Івана Франка*

Кафедра економічної географії Львівського університету ім. І. Франка завдячує своєму створенню і науковим традиціям професору *О. Ващенку*. Відносно молодим доцентом він почав свою діяльність у Львові, коли ще не закінчилася II світова війна. Місто вже вдруге увійшло до складу СРСР, але коли так звані “перші совіти” не встигли докорінно реформувати систему вищої освіти, то у 1944 році Львівський університет відновлював свою роботу як типовий радянський ВНЗ.

Специфікою інституту географії університету Яна Казимира у міжвоєнний період було те, що він був дітищем професора *Е. Ромера*, який був польським патріотом і загалом негативно ставився до українців. Тому в складі інституту географії різко переважали польські вчені, які після війни були депортовані на приєднані від Німеччини до Польщі землі і стали основою географічної освіти у Вроцлавському університеті. Рівень географічної науки в університеті був високим (про що свідчить обрання *Е. Ромера* почесним членом багатьох наукових академій), але вона служила інтересам Польщі.

Українські вчені в галузі географії *С. Рудницький, Г. Величко, В. Герінович, М. Кордуба, І. Шимонович* та ін. були витіснені із системи вищої освіти, змушені були емігрувати і, згодом, частина з них були репресована в СРСР. *В. Кубійович* та *О. Степанів* створили потужний науковий осередок у Географічній комісії НТШ, але ця наукова школа також була знищена. Тому кадровий потенціал львівського державного університету формувався за рахунок фахівців із багатьох вишів СРСР, для яких Галичина була “терра інкогніта”. Географічному факультету пощастило в тому, що керівниками кафедр стали вихідці з України, але при організації науково-дослідних робіт їм все ж доводилось заново досліджувати невідому територію. До честі професора *О. Ващенка* він використовував попередні наукові доробки, зокрема і членів НТШ. У часи СРСР лише за їх зберігання можна було позбавитися посади а то й свободи. Невеликим перехідним містком між довоєнними дослідженнями та працями новоствореної кафедри стала *О. Степанів*, яка коротко працювала під керівництвом тоді ще доцента *О. Ващенка*.

У перші повоєнні роки в науковій роботі кафедри економічної географії можна виділити кілька етапів. Перший був пов’язаний із детальним вивченням сільського господарства у зв’язку з його колективізацією. У рамках цих досліджень певна увага була звернена на вивчення та картографування земельних ресурсів західних областей України. Паралельно розпочалися комплексні дослідження природно-ресурсного потенціалу регіону з метою забезпечення його індустріалізації.

Міжвоєнна Польща, незважаючи на перші кризові роки, змогла створити динамічну ринкову економіку. Галичина і Волинь, на жаль, виконували роль аграрного і сировинного придатка, а Львів був важливим торгово-розподільчим центром з розвиненою харчовою промисловістю. Чималу роль для Польщі відігравав нафто-газовий комплекс Передкарпаття, але прибутки від його роботи осідали переважно у Варшавських та інших європейських банках. В умовах ринкової економіки більшість природних ресурсів перебувала у приватній власності і мала визначену ринком вартість. Тому економіко-географам було достатньо про-

сто робити сукупну оцінку природно-ресурсного потенціалу регіону. У Західній Україні найбільшою цінністю була земля, далі йшли лісові і мінеральні ресурси (нафта, газ і будівельні матеріали).

При входженні до СРСР приватна власність була ліквідована а всі природні ресурси одержавлені. Так звана “соціалістична індустріалізація” проводилась на технологічній основі другої (частково, навіть, першої) промислової революції із створенням вугільної енергетики, гірничо-видобувної промисловості та інших сировинних галузей. Був навіть проведений обмін територіями із Польщею для включення до складу УРСР територій багатих на вугільні ресурси. Для масштабної індустріалізації треба було здійснити переоцінку природних ресурсів та провести їх інвентаризацію.

Відповідно до загальних постулатів марксистської науки всі природні ресурси ділилися на ресурси для створення засобів виробництва та предметів споживання. У першій групі найважливішими вважалися мінеральні ресурси (цей підхід ще до цього часу панує в українських підручниках з географії), на базі яких повинна була проводитися індустріалізація. Над їхнім дослідженням працювали, окрім самого О. Ващенка, частина членів кафедри – Ф. Заставний, В. Луговой, М. Паробецький. Водні ресурси регіону вивчав С. Луцький, лісові – О. Шаблій [5, 6].

Особливою сферою зацікавлення проф. О. Ващенка були земельні ресурси. В результаті одержавлення ринкова ціна землі була ліквідована а якісна оцінка ґрунтів ще не була проведена. Тому для розробки рекомендацій, щодо використання земельних ресурсів багатьма співробітниками факультету, зокрема і проф. О. Ващенком, було проведено природно-історичне районування Західної України. При цьому враховувалися геоморфологічні особливості території, переважаючі ґрунти та історичні способи ведення сільського господарства. Розпочиналися такі дослідження з території Львівської області, далі поширилися на всі області регіону. Інтерес до вивчення земельних ресурсів О. Ващенко зберігав протягом всього життя. Автор цих рядків виконував під його керівництвом наукову студентську роботу про земельні ресурси Івано-Франківської області вже у 1982–83 рр.

Окремі галузеві дослідження природних ресурсів були синтезовані в ґрунтовній статті “Природні умови та сільськогосподарські ресурси радянських Карпат” (1956) та монографії “Природні ресурси західних районів УРСР” (1959) [3; 4]. У них були детально охарактеризовані природні ресурси, регіону, вказані шляхи їх оптимального використання, робився наголос на комплексному використанні сировини.

У 1960–70 рр. природні ресурси регіону на кафедрі вже розглядалися з точки зору формування виробничих комплексів, промислових та економічних вузлів. Окрім проф. О. Ващенка і під його керівництвом над цією темою активно працювали М. Паробецький О. Шаблій, С. Писаренко, Є. Максимова [6; 7; 9]. Згодом дійшла черга до більш детального вивчення рекреаційних ресурсів спільно з Н. Недашківською та теоретичних узагальнень у невеликій але дуже місткій статті “Науково-методичні основи дослідження комплексного економічного розвитку території” спільно з О. Заставецькою (1980). У цій публікації поданий понятійний і методичний апарат, що відображав найновіші тенденції дослідження природних ресурсів. Чітко наголошується на природно-ресурсному потенціалі території та ступені його використання. Проводиться аналіз ресурсних циклів, причому наголошується що “слід визначити сукупність циклів у межах досліджуваної території, що сприятиме найбільш повному і раціональному використанню природних ресурсів і одночасно підвищенню рівня комплексного економічного розвитку території” [цит. за 9]. Ця теза, написана майже сорок років тому звучить надзвичайно актуально і в наш час.

Дослідження природно-ресурсного потенціалу території було важливим серед багатьох напрямів наукових зацікавлень проф. О. Ващенка. Великий обсяг інвентаризаційних та оціночних робіт був проведений кафедрою у 1950–60 рр., що дозволили в майбутньому вийти на рівень теоретичних узагальнень, які відповідали тогочасним стандартам розвитку науки.

Список використаних джерел

1. Ващенко О. Т. Двадцятиріччя кафедри економічної географії Львівського університету (1945–1965) / О. Т. Ващенко // Економічна географія. – 1966. – Вип. 1. – С. 164–171.
2. Ващенко О. Т. До питання про природно-історичне районування Львівської області / О. Т. Ващенко // Географічний збірник. – 1951. – Вип. 1. – С. 73–92.
3. Ващенко О. Т. Науково-методичні основи дослідження комплексного економічного розвитку території / О. Т. Ващенко, О. В. Заставецька // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – 1980. – Вип. 12. – С. 21–25.
4. Ващенко О. Т. Підсумки і завдання географічного вивчення Західних областей Української РСР / О. Т. Ващенко, К. І. Геренчук, П. М. Цись // Географічний збірник. – 1956. – Вип. 5.
5. Ващенко О. Т. Прикарпатський виробничий комплекс і його територіальна структура / О. Т. Ващенко, М. М. Паробецький // Економічна географія. – 1966. – Вип. 1. – С. 26–31.
6. Ващенко О. Т. Природні ресурси західних районів УРСР (економіко-географічний нарис) / О. Т. Ващенко. – Львів: Книжк.-журн. вид-во, 1959.
7. Ващенко О. Т. Природні умови і сільськогосподарські ресурси Українських Карпат / О. Т. Ващенко // Географічний збірник. – 1956. – Вип. 3.
8. Професор Опанас (Афанасій) Ващенко / Упоряд. О. Шаблій. – Львів Вид центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 233 с.
9. Професор Опанас Ващенко // Новітня українська суспільна географія. Хрестоматія / [упор. та автор біографічних статей проф. О. Шаблій]. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – С. 841–868.

УДК 911.3:378.4.096.147(477.83-25)ЛНУФ

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
КАФЕДРИ ЕКОНОМІЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ
ЛЬВІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА: РЕТРОСПЕКТИВА І СУЧАСНІСТЬ**

Білецький Мирослав Іванович,
кандидат географічних наук, доцент,
Львівський інститут економіки і туризму

Котик Любов Іванівна,
асистент, Львівський національний університет імені Івана Франка

Навчально-методична діяльність кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка бере початок з 1945 р., коли рішенням ректорату Львівського університету (1944) відкрито кафедру економічної географії. Її перший викладацький склад сформували: завідувач – к.г.н., доц. Опанас Ващенко (1908–1984); викладачі – Григорій Зільбер (1916–1970), Іван Сваричевський (1905–1968) та погодинно Олена Степанів (1892–1963) [8, с. 31]. Вони забезпечили викладання дисциплін: “Економічна географія СРСР”, “Методика викладання фізичної та економічної географії”, “Економічна і політична географія капіталістичних країн”, “Економічна і політична географія країн народної демократії”.

Процеси економізації географічної науки вплинули на розширення переліку навчальних дисциплін, викладання яких забезпечували викладачі кафедри у 50–70-их роках ХХ ст. У навчальний план запроваджено нормативні дисципліни “Географія населення з основами етнографії”, “Вступ в економічну географію”, “Методи польових географічних досліджень”.

Суттєво розширено перелік дисциплін спеціалізації “економічна географія” (1979–1984): “Географія промисловості”, “Статистичні методи в економічній географії”, “Соціально-економічна картографія”, “Економіко-географічна термінологія”, “Головні проблеми економічної географії”, “Географія транспорту СРСР”, “Математичні методи в економічній географії”, “Економічна і політична географія розвинених країн”, “Семінар з економічної і політичної географії США” [2, с. 41].

Проф. О. Ващенко посилив роль економічної географії у навчальному процесі на географічному факультеті. Він уміло поєднав наукову діяльність кафедри з практичним втіленням її результатів у зміст і структуру навчальних дисциплін, які розробляли викладачі кафедри; зробив наголос на конструктивній спрямованості й прикладному аспекті економіко-географічних знань і досліджень; підтримав видання навчальних посібників (О. Шаблій, М. Гонак “Економіко-географічна характеристика сільськогосподарського підприємства”, 1970; О. Шаблій “Математичні методи в економічній географії”, 1984 та ін.); популяризував і відстоював здобутки економічної географії у середовищі львівських колеґ-географів [5].

Проф. О. Ващенко викладав нормативний курс “Вступ до економічної географії” і курси спеціалізації – “Соціально-економічна картографія”, “Головні проблеми економічної географії”. Його учень доц. М. Білецький згадує: “Лекції професора були змістовними, у них відчувався життєвий інтерес до різних проблем і галузей географічної і економічної науки, філософії та політекономії, господарського життя країни” [3, с. 11].

Середина 80-их – початок 90-их років ХХ ст. стали переломними у навчально-методичній діяльності кафедри. У цей період відбулися суттєві зміни у розвитку соціальної складової суспільної географії (інтенсивно розвивається географія освіти, медична географія); навчальний процес позбавився ідеологічних догм советської системи – став відкритим до нововведень, орієнтованим на виклики ринкових умов господарювання і залучення іноземних технологій викладання географії тощо. У цей період змінюється назва кафедри: з “економічної географії” на “економічної і соціальної географії” (наказ ректора Львівського університету №613 від 31.05.1990 р.) та розпочинається підготовка фахівців за спеціальністю “економічна і соціальна географія”.

У навчальному плані 1987–1992 рр. викладачі кафедри забезпечували викладання восьми нормативних дисциплін, більшість з яких були ідентичні навчальному плану 1979–1984 рр. і 15 дисциплін спеціалізації [1, с. 19].

У навчальному плані 1996–2001 рр. зросла кількість дисциплін спеціалізації “економічна і соціальна географія” (з 15 до 24) та посилилася суспільно-географічна складова у блоці нормативних дисциплін студентів-географів [2, с. 41]. Навчальні дисципліни та їхнє наповнення відображали процеси гуманізації та соціалізації географічної освіти, популяризували наукові дослідження викладачів кафедри (“Соціальна географія”, “Географія культури і релігії”, “Рекреаційна географія”, “Географія освіти” тощо), пропагували україноцентризм та засади державотворення (“Політична географія”, “Географія населення і розселення Західного регіону”).

На цей період припадає початок активізації діяльності викладачів кафедри у сфері написання й видання навчальних посібників, підручників, методичних рекомендацій до виконання семінарських, практичних робіт студентів (“Соціально-економічна географія України” за ред. проф. О. Шаблія, 1994, 1995, 2000; Л. Шевчук “Основи медичної географії”, 1997 і “Сакральна географія”, 1999; О. Шаблій “Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії”, 2001 та ін.).

З початку ХХІ ст. навчально-методична діяльність кафедри економічної і соціальної географії здійснювалась у напрямку створення нових навчальних курсів (особливо – у сфері спеціалізації “політична географія”, навчання за якою з 2001 р. здійснюють на кафедрі), актуалізації змісту нормативних дисциплін (“Соціальна географія”, “Політична географія”, “Економічна і соціальна географія світу” і т. ін.), запровадженні нових інноваційних на-

вчальних дисциплін спеціалізації (“Географічне краєзнавство”, “Географія політичних партій і рухів”, “Політико-географічна глобалістика”, “Географія міжнародних політичних, військових, економічних організацій”, “Регіональна економіка”, “Географія менеджменту” тощо) [1, 2].

У навчальному плані 2010–2015 рр. кількість загальних дисциплін, викладання яких забезпечують викладачі кафедри зростає до десяти (16,6% загальної кількості нормативних дисциплін): “Основи суспільної географії”, “Історія географії”, “Соціальна географія”, “Техніко-економічні основи виробництва”, “Територіально-виробничі комплекси”, “Географія населення”, “Географія світового господарства”, “Регіональна економічна і соціальна географія”, “Політична географія”, “Географічне країнознавство”. Також викладачі кафедри стовідсотково забезпечують викладання дисциплін спеціалізації “економічна географія і геоekonomіка” та “політична географія і геополітика” [2, с. 43–45].

З метою забезпечення належного рівня засвоєння знань студентів, викладачі кафедри підготували за період з 2000 р. 22 монографії, три підручники, 49 навчальних посібників, 10 текстів лекцій, три словники-довідники, 24 методичні рекомендації до виконання практичних, семінарських занять, тестів, написання курсових і магістерських робіт [2, с. 46–49]. Особливо варто відзначити ті, які були високо оцінені та відзначені Видавничою радою Львівського національного університету імені Івана Франка: *О. Шаблій* “Основи загальної суспільної географії”, 2003; *І. Гудзеляк* “Географія населення”, 2008; “Львів. Комплексний атлас”, за ред. проф. *О. Шаблія*, 2012; *М. Книш, О. Мамчур* “Регіональна економічна і соціальна географія світу (Латинська Америка та Карибські країни, Африка, Азія, Океанія)”, 2013; *М. Книш, А. Котик* “Політико-географічна глобалістика”, 2014; *С. Кузик, О. Мамчур, І. Ванда* “Географія світового господарства”, 2014; *М. Влах* “Історія географії” (2018).

З 2015 р. географічний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, відповідно до розпоряджень Міністерства освіти і науки України щодо організації навчального процесу у вищій школі, перейшов на навчання студентів за новим навчальним планом на усіх напрямках і рівнях підготовки. Відбулися зміни у викладанні дисциплін суспільно-географічного профілю на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти: більшість із них, за винятком п’яти курсів (“Основи загальної суспільної географії”, “Історія географії”, “Географія населення”, “Політична географія”, “Регіональна економічна і соціальна географія світу”), перейшли у групу дисциплін вільного вибору студентів. Це зумовило критичний перегляд навчальних комплексів суспільно-географічних дисциплін з метою всебічного, глибокого висвітлення сучасних тенденцій розвитку суспільної географії та недопущення формування прогалів у засвоєнні студентами її теоретико-методологічних засад. У програму запроваджені нові навчальні курси “Теорія й методологія географічної науки”, “Військова географія і геополітика”, “Геоekonomіка”, “Політика регіонального розвитку”, “Географія комунікацій і геологістика” та ін.

Тепер навчально-методична діяльність кафедри економічної і соціальної географії спрямована на забезпечення навчального процесу зі спеціальностей 106 “Географія” і 014 “Середня освіта (Географія)” та здійснюється відповідно до вимог Закону України “Про вищу освіту” (2014), Статуту Львівського національного університету імені Івана Франка (2016), проекту Стандарту вищої освіти зі спеціальності 106 “Географія” (2018), рекомендацій Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, інструкцій Міністерства освіти і науки України щодо організації навчально-методичної діяльності кафедр та відповідних положень й розпоряджень наукової й методичної ради університету (табл. 1).

Значний обсяг навчально-методичної діяльності кафедри припадає на проведення навчальних, виробничих та педагогічних практик. Зокрема, кафедра забезпечує проведення міжзональної загальногеографічної практики (I рік навчання студентів), економіко-географічний розділ навчальної комплексної фізико-економіко-географічної практики (II рік), виробничу практику зі спеціалізації (III, V рік), педагогічну практику (IV, VI рік), переддипломну магістерську практику (IV рік).

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ СЕМІНАР

Таблиця 1

Навчальні дисципліни, викладання яких забезпечують викладачі
кафедри економічної і соціальної географії, 2018 р.

Назва навчальної дисципліни	Кількість кредитів, ECTS	Кількість годин згідно навчального плану, год.			Форма підсумкового контролю
		Усього, год	Лекції, год.	Практичні, семінарські, год.	
1	2	3	4	5	6
СПЕЦІАЛЬНІСТЬ 014 “СЕРЕДНЯ ОСВІТА”, спеціалізація 014.07 “Географія”					
Перший (бакалаврський) рівень вищої освіти					
<i>Нормативні навчальні дисципліни</i>					
Вступ до загальної суспільної географії	4	120	32	32	Екзамен
Історія географії	3	90	16	16	Залік
Географія населення світу	3	90	16	16	Екзамен
Політична географія світу	3	90	16	16	Залік
Регіональна економічна і соціальна географія	9	270	96	96	Екзамен
Сучасна географічна освіта і наука	3	90	24	24	Екзамен
Методика викладання економічної і соціальної географії зарубіжних країн	3	90	32	32	Екзамен
<i>Вибіркові навчальні дисципліни: вільного вибору студентів</i>					
Львовознавство: географія історико-культурної спадщини	3	90	16	16	Залік
Геоурбаністика	3	90	16	16	Залік
Медична географія	3	90	16	16	Залік
<i>Вибіркові навчальні дисципліни: Цикл професійної та практичної підготовки</i>					
Техніко-економічні основи виробництва у шкільній географії	4	120	48	16	Залік
Геоелектроніка: наука і освіта	4	120	48	16	Залік
Геокультура і геоосвіта України	4	120	48	16	Залік
Маркетингова географія	4	120	48	16	Залік
Другий (магістерський) рівень вищої освіти					
<i>Нормативні навчальні дисципліни спеціалізація “Економічна і соціальна географія”</i>					
Актуальні проблеми суспільної географії	3	90	16	16	Екзамен
Глобальні проблеми людства	3	90	32	16	Екзамен
Проблеми географії освіти і науки в Україні та світі	3	90	32	16	Екзамен
Географічне краєзнавство	3	90	16	16	Екзамен
Методика викладання соціально-економічної географії у школі	3	90	16	16	Екзамен
<i>Вибіркові навчальні дисципліни: вільного вибору студентів</i>					
Методика проведення шкільних географічних екскурсій та мандрівок	4,5	135	32	16	Залік
Початкова географічна освіта	4,5	135	32	16	Залік
СПЕЦІАЛЬНІСТЬ 106 “ГЕОГРАФІЯ”, спеціалізація “Економічна географія і геоелектроніка”					
Перший (бакалаврський) рівень вищої освіти					
<i>Нормативні навчальні дисципліни</i>					
Історія географічної науки	3	90	16	16	Залік
Основи суспільної географії	4	120	32	32	Екзамен

«СУСПІЛЬНА ГЕОГРАФІЯ: НАУКОВІ ТРАДИЦІЇ І СУЧАСНІ ВИКЛИКИ»

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5	6
Географія населення з основами демографії	3	90	16	16	Екзамен
Суспільна географія макрорегіонів світу	8	240	96	96	Екзамен
Політична географія	3	90	16	16	Залік
<i>Нормативні навчальні дисципліни спеціалізації “Економічна географія і геоekonomіка”</i>					
Соціально-економічна картографія з основами ГІС	3	90	32	32	Екзамен
Географія міграцій і демографічного розвитку	3	90	32	32	Екзамен
Статистичні і математичні методи в соціально-економічній географії	3	90	32	16	Залік
Економіко- і політико-географічна глобалістика	3	90	24	12	Екзамен
Національна і регіональна геоekonomіка	3	90	12	12	Екзамен
Геоekonomіка, геостратегія, геополітика	3	90	48	16	Екзамен
Економіко-соціально-географічна термінологія	3	90	32	16	Залік
<i>Вибіркові навчальні дисципліни: вільного вибору студентів</i>					
Геоурбаністика	3	90	16	16	Залік
Медицина географія	3	90	16	16	Залік
Соціальна географія	4	120	32	32	Залік
Географія світового господарства	4	120	32	32	Залік
Географічне країнознавство	4	120	32	32	Залік
Другий (магістерський) рівень вищої освіти					
<i>Нормативні навчальні дисципліни</i>					
Теорія і методологія географічної науки	4,5	135	32	16	Екзамен
<i>Нормативні навчальні дисципліни спеціалізації “Економічна географія і геоekonomіка”</i>					
Проблеми суспільної географії	3,5	105	16	16	Екзамен
Геополітичні і геостратегічні доктрини сусідів України	3,5	105	16	16	Екзамен
Глобальні проблеми людства	3,5	105	16	16	Залік
Геоekonomіка	3,5	105	32	16	Екзамен
Географія комунікацій і геологістика	3	90	16	16	Екзамен
Політика регіонального розвитку	3	90	16	16	Залік
Географія науки і освіти	3	90	24	8	Екзамен
Регіональна економіка і сталий розвиток	3	90	24	8	Екзамен
Магістерський семінар	3	90	-	24	Залік
<i>Вибіркові навчальні дисципліни: вільного вибору студентів</i>					
Основи економетрики у суспільній географії	3,5	105	16	16	Залік
Військова географія і геополітика	3,5	105	16	16	Залік

Укладено за: Освітніми програмами підготовки бакалаврів і магістрів географічного факультету ЛНУ імені Івана Франка, 2018.

Головні напрямки навчально-методичної діяльності кафедри зараз охоплюють широке коло проблем:

- поточне та перспективне планування навчально-методичної роботи;
- створення навчально-методичних комплексів дисциплін, у т. ч. англійською мовою у зв'язку з інтеграцією України у Європейський простір вищої освіти;
- удосконалення навчальних планів і програм підготовки фахівців з урахуванням напрацювань української й світової науки та потреб ринку праці;
- запровадження у навчальний процес нових курсів, які відображають сучасні тенденції розвитку науки і запити на світовому ринку наукових й освітніх послуг;
- створення методичних рекомендацій із планування, організації та контролю самостійної роботи студентів;
- методичне забезпечення єдності навчального і наукового процесу;
- аналіз забезпечення навчального процесу навчально-методичною літературою, видання підручників, навчальних посібників, методичних вказівок, атласів;
- укладання методичних рекомендацій до написання курсових, магістерських робіт;
- впровадження нових технологій навчально-методичної роботи.

Значну роль у навчально-методичній роботі кафедри тепер відіграє моніторинг її поточної діяльності, розробка стратегії подальшої праці з урахуванням переваг та недоліків, можливостей і загроз функціонування [1]. Особливий наголос тут робиться на *ефективності навчально-методичної роботи кафедри*, яка заснована на можливостях, а не проблемах її діяльності й відштовхується від конкурентних переваг кафедри. До останніх варто віднести значний доробок у виданні навчальної літератури (111 позицій за 2000-2018 рр.); *інтрапренерство* – здатність членів кафедри економічної і соціальної географії сприймати наукові й освітні виклики, шукати розв'язання проблем та досягати ефективних результатів діяльності кафедри (підготовка до видання у 2018-2019 рр. четвертого тому монографії проф. О. Шабля “Суспільна географія”, новаторських навчальних посібників М. Влах, Л. Котик “Теорія і методологія географічної науки”, І. Гудзеляк “Географія населення” та ін.); *спільна культура кафедри* – спільні традиції, завдання, бачення результатів діяльності кафедри та її перспектив розвитку.

Кафедра економічної і соціальної географії, маючи потенціал для посилення конкурентоспроможності на ринку надання освітньо-наукових послуг, стикається з суттєвими бар'єрами, які стримують її зростання: критична нестача фінансових ресурсів, неефективність державної моделі внутрішньоуніверситетського управління, низький рівень фінансової та управлінської автономії, застаріле технічне забезпечення та ін. Слабка інтеграція у світовий науково-освітній простір зумовлює сучасний низький рівень конкурентоспроможності кафедри на ринку надання освітніх послуг.

Сьогодні пріоритетним завданням кафедри економічної і соціальної географії у навчально-методичній роботі є підготовка фахівців-географів, які на належному рівні володітимуть компетентностями, передбаченими як державним стандартом вищої освіти з географії, так і парадигмою вищої освіти в Європі. Визначальною є компетентність придатності до працевлаштування, яка передбачає наявність у студентів-випускників кафедри знань, умінь, особистих характеристик, необхідних для успішної конкуренції на ринку праці України й світу. Її індикаторами є освітні, наукові, економічні, політичні ніші, які займають у суспільстві випускники кафедри. Їхні досягнення є результатом реалізації *завдання навчально-методичної діяльності кафедри економічної і соціальної географії* – підготовка конкурентоздатного фахівця, професіонала зі сфери геопросторової організації суспільства.

Список використаних джерел

1. Білецький М. Навчально-методична діяльність кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка : SWOT-аналіз / М. Білецький, Л. Котик // Наукові записки Терноп. нац. пед. ун-ту імені Володимира Гнатюка. Серія : географія. – Тернопіль : СМП “Тайп”. – № 2. (вип. 41). – 2016. – С. 16–25.
2. Білецький М. Навчально-методична діяльність кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка : ретроспектива, сучасність, погляд у майбутнє / М. Білецький, Л. Котик // Львівська суспільно-географічна школа : історія, теорія, українознавчі студії : матеріали Всеукр. наук. конф. з участю закордон. учених, присвяч. 70-річчю кафедри екон. і соц. геогр. Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка (м. Львів, 19–20 листопада 2015 р.) / [відп. ред. : проф. О. І. Шаблій]. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – С. 36–51.
3. Білецький М. Штрихи до портрета професора Опанаса Ващенка / М. Білецький // Історія української географії. Всеукр. наук.-теор. часопис. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – Вип. 18. – С. 10–13.
4. Мамчур О. Суспільно-географічні дисципліни : роль у формуванні професійних компетентностей / О. Мамчур, І. Ванда, Л. Котик // Наук. записки Терноп. нац. пед. ун-ту імені Володимира Гнатюка. Серія : географія. – Тернопіль : СМП “Тайп”. – № 2. (вип. 39). – 2015. – С. 73–81.
5. Професор Опанас (Афанасій) Ващенко / [за ред. О. Шаблія]. – Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 232 с.
6. Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти. – К. : ТОВ “ЦС”, 2015. – 32 с.
7. Стратегія реформування вищої освіти в Україні до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tnpu.edu.ua/EKTS/strate2014.pdf>.
8. Шаблій О. І. Львівська суспільно-географічна школа (до 60-річчя кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка) / О. І. Шаблій. – Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – 168 с.

УДК 911.3

**ДІЯЛЬНІСТЬ О. Т. ВАЩЕНКА У ЛЬВІВСЬКОМУ ВІДДІЛІ
ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА УКРАЇНИ**

Зінько Юрій Володимирович,

старший викладач,

Львівський національний університет імені Івана Франка

Багатогранна наукова і освітня діяльність професора О. Т. Ващенка включала значну громадську активність, зокрема у Львівському відділенні Географічного товариства України.

Професор Опанас Ващенко був одним із засновників у 1947 році цього відділу Географічного товариства (спочатку як союзної, а пізніше республіканського рівня). Він очолив Оргкомітет зі створення і був Головою до 1954 року Львівського відділення – першого в західному районі України. Як відзначав у своєму інтерв'ю кореспонденту газети “Вільна Україна” [9], головними завданнями новоствореного товариства повинні стати географічні дослідження у західних областях України та підвищення географічних знань серед учителів. Водночас наголошувалось, що до членства в Географічному товаристві залучатимуться науковці та особливо – вчительська спільнота.

Як відзначав тодішній вчений секретар *Григорій Зільбер* [7], на першому етапі головним у діяльності відділення було зміцнення і розширення географічного факультету університету. Відділення організаційно укріплювалось, розширювало свою діяльність у розвитку географічної науки в поширенні географічних знань у західних областях України. Були створені філії Львівського відділення в Закарпатській, Волинській, Хмельницькій і Тернопільській областях. Специфікою членства у відділеннях у 50–80-х роках була значна участь, окрім наукових працівників і вчителів географії, також представників інших спеціальностей – медиків, працівників проектних інститутів, архітекторів, філологів, краєзнавців, працівників сільського господарства.

За період 1947–1967 роки було забезпечено розгалужену структуру Львівського відділення, до складу якого входили низка секцій і відділень. У 1947 р. у відділенні функціонувало три секції: фізичної, економічної і шкільної географії. До початку 70-х років ці секції були доповнені геоморфологічною секцією (1965), медичної географії (1959), географії населення і населених пунктів (1965), а також спеціалізованими комісіями: фенологічною (1957), топонімічною і спелеологічною (1962).

Професор О. Т. Ващенко протягом кількох десятиліть був керівником секції економічної географії Львівського відділення. На першому етапі діяльності секції (1947–1956) увага була зосереджена головним чином на створенні атласів: сільського господарства приміської зони міста Львова, Львівської, Дрогобицької, Закарпатської і Станіславської областей. За період 1947–1956 років секцією економічної географії було заслухано 17 доповідей і повідомлень [5]. З 1951 року члени відділення отримали можливість публікуватись на сторінках “Географічного збірника” Львівського університету. Опанас Ващенко на завершенні своєї каденції голови відділення підбив підсумки діяльності секції, у т. ч. економічної географії, у підсумковій статті “Обзор научных сессий...” в Географічному збірнику (1954).

Секція економічної географії активно працювала у наступні десятиліття (1957–1966), де на її засіданнях було заслухано 50 доповідей і повідомлень. З початку 70-х років з’являється спеціалізоване видання Львівського відділення Географічного товариства: “Доклады и сообщения Львовского отдела Географического общества УССР”. Професор Опанас Ващенко входив до складу редакційної колегії цього популярного серед тогочасних членів Львівського відділення видання. В цих виданнях публікувалися статті, що відображали головні доповіді і повідомлення на засіданнях різних секцій і комісій, у т. ч. секції економічної географії. В кожному з випусків “Доклады и сообщения...” публікувалися статті (одноосібні і у співавторстві), пов’язані з доповідями професора Опанаса Ващенко на секції економічної географії. Вони стосувалися таких питань: напрямків розвитку вітчизняної економічної географії, розвитку промисловості і сільського господарства Львівської області, картографуванню продуктивних сил регіонів.

Водночас професор Опанас Ващенко представляв доробок львівських економіко-географів на Всесоюзних з’їздах географічного товариства та з’їздах Географічного товариства України. Вони стосувалися теоретичних (поняттєвий апарат економічної географії) та регіональних (Західний регіон України та Україна загалом) досліджень [2, 4, 5].

Список використаних джерел

1. *Ващенко А. Т.* Аграрно-промышленные комплексы и их роль в рациональном использовании мелиорированных земель / А. Т. Ващенко // Докл. и сообщ. Львов. отд. Геогр. о-ва УССР. – 1977. – Вып. 6.
2. *Ващенко А. Т.* Вопросы оптимальной специализации и комплексного развития промышленности Львовской области / А. Т. Ващенко, В. В. Луговой, Н. Г. Быкова // Докл. и сообщ. Львов. отд. Геогр. о-ва УССР. – 1975. – Вып. 5. – С. 34–40.
3. *Ващенко А. Т.* Комплексное среднемасштабное картографирование производительных сил Львовской области / А. Т. Ващенко // Докл. и сообщ. Львов. отд. Геогр. о-ва УССР. – 1977. – Вып. 6.
4. *Ващенко О. Т.* Основні підсумки і завдання економіко-географічного вивчення Українських Карпат / О. Т. Ващенко, М. М. Паробецький, О. І. Шаблій // 2-й з'їзд Геогр. т-ва УРСР; Тез. доп. – К.: Наук. думка, 1970.
5. *Ващенко А. Т.* Підсумки і завдання географічного вивчення Західних областей Української РСР / А. Т. Ващенко, К. І. Геренчук, П. М. Цись // Геогр. зб. – 1959. – Вип. 5.
6. *Ващенко А. Т.* Система общенаучных категорий в экономической географии / А. Т. Ващенко // IV съезд Географического общества СССР. – К.: Наук. думка, 1980.
7. *Зильбер Г. А.* Львовский отдел географического общества УССР к славному юбилею / Г. А. Зильбер // Докл. и сообщ. Львов. отд. Геогр. о-ва УССР. – 1965. – С. 3–10.
8. Професор Опанас (Афанасій) Ващенко / Упорядн. О. Шаблій. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 232 с.
9. У львівських географів // Вільна Україна, 24 липня. – Львів, 1946. – № 148. – С. 3.

II. ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

УДК 911.3

ГЕОГРАФІЧНА ОБОЛОНКА – ЛАНДШАФТНА ОБОЛОНКА: ПРОБЛЕМИ ОРДИНАЦІЇ ПОНЯТЬ

Топчієв Олександр Григорович,
доктор географічних наук, професор,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Базові поняття сучасної географії – “географічна оболонка” та “ландшафтна оболонка” – ще не отримали достатньо чіткого і однозначного предметного розмежування та вживаються різними авторами або як синоніми, або ж як змістовно відмінні категорії. При цьому методологічно більш розробленим і таким, що має офіційний статус (хоча б шкільною програмою), є географічна оболонка. А ландшафтна оболонка зберігає кілька змістовних трактувань – від малопотужної (тонкої) “плівки життя” [2] до повного “геоверсума” – земної оболонки з усіма її складовими. Позиція автора вже відома за його численними публікаціями та доповідями [5, 6, 7, 8, 9]. Але проблема потребує подальшого обговорення, подекуди дискусій.

Географічний склад земної оболонки вже певною мірою загальновідомий. Починаючи від *М. Вабара*, розрізняють літосферу (террасферу), атмосферу, гідросферу, біосферу, антропоферу. Пізніше додали культуросферу (від зародження вірувань і світових релігій), техносферу (штучний матеріальний світ, створений людиною) [5, 7, 9]. Відомий поступальний розвиток геосфер: компонентні оболонки Землі не замінюють одна одну, а послідовно накладаються одна на одну і формують нові геосферні цілісності. Кожна нова геосфера поділяє геохронологію Землі на якісно різні етапи: поява біосфери – на періоди неживої та живої природи; поява людини – на асоціальний (без людини) і соціальний час; освоєння людиною виробництва – на доекономічний (без виробництва) і економічний (з виробництвом) періоди, які називають також доцивілізаційним та цивілізаційним часом [7].

Виникає необхідність інтегрування різних геохронологічних етапів та відповідного термінування таких поєднань у географічній науці. Йдеться про природу і суспільство, неживу і живу природу, природне середовище – населення – штучний матеріальний світ, створений людиною, матеріальну і духовну діяльність людства. Як співвідносяться з такою геохронологічною систематикою геосфер базові поняття “географічна оболонка” та “ландшафтна оболонка”? За сучасною дефініцією географічна оболонка інтегрує природні геосфери – літосферу, атмосферу, гідросферу та біосферу. Людина, штучний матеріальний світ, виробнича та духовна діяльність до предметної області географічної оболонки за таким підходом не розглядаються.

Ландшафтна оболонка, на нашу думку, повинна представляти земну оболонку максимально повно за її компонентним і геосферним складом, і комплексно. У сучасній географії нема терміну, яким позначають цілісну земну оболонку за повним складом її геосфер. Поширюється практика вживання понять “географічна оболонка” та “ландшафтна оболонка” як синонімів, і включення до останньої відносять всіх компонентів земної оболонки. При цьому виникає методологічна колізія: географічна оболонка за традиційним підходом – при-

родний феномен, а за новими тенденціями – вже соціо-природна геосфера. Підкреслимо, що традиційний підхід, за яким географічна оболонка – суто природна геосфера, лишається потрібним для фізичної географії. Відтак, ландшафтна оболонка – новий термін для позначення цілісної соціоприродної геосфери, який стає необхідним.

Актуалізація цілісного представлення земної оболонки як соціоприродної геосфери зумовлена також сучасними напрямками прикладних географічних досліджень, серед яких природоохоронні, геоecологічні, ландшафтно-планувальні [4] проблеми, історико-географічна і соціально-економічна регіоналізація, планування територій [1, 8], розроблення географічних кадастрів природних умов і природних ресурсів та ін.

Як приклад, розглянемо проблему географічних досліджень навколишнього середовища (сучасний термін – довкілля). Свого часу *Елізе Реклю* розробив поняття “*географічне середовище*”. Бурхлива екологізація географії протиставила йому поняття “*навколишнє середовище*”, яке у наш час набуває значної ваги. Відомі пропозиції формувати новий міждисциплінарний науковий напрям “*середовищезнавство*” як комплексну оцінку умов життєдіяльності людини і суспільства [2, 6]. Показово, що за вузьким змістом середовище – це безпосереднє навколишнє оточення людей, і його як об’єкт можна розглядати по відношенню до людини (суб’єкт). В той же час є потреба розглядати середовище максимально комплексно зі всіма його природними, соціально-економічними складовими, включаючи і саме населення. За таким підходом навколишнє середовище поєднує такі компонентні середовища: 1) природне середовище; 2) агротехнічне середовище – “*друга природа*”; 3) штучний матеріальний світ, створений людиною – “*квазіприрода*”; 4) соціальне середовище [3].

Цікаво, що у предметній області географії ще немає терміну, який би відповідав такому інтегрованому підходу до навколишнього середовища. Найближчий – “*географічна оболонка*”, але з її розширенням (і нетрадиційним!) змістом. І тут термінологічно правильно цілісну соціоприродну оболонку Землі слід називати “*ландшафтною оболонкою*”, а її прикладний і конструктивний інваріант – “*навколишнім середовищем*” (довкіллям).

Введення нового поняття “*ландшафтна оболонка Землі*”, зумовлює перехід і певні трансформації предметної області географії [5, 7, 9]. У вітчизняній географії з середини минулого століття прослідковується тенденція предметного розмежування її природно-географічної та суспільно-географічної гілок. Нагадаю, що світова географія переважно орієнтована на географію людини (французька школа) та на інвайроментологію – вчення про географічне середовище (географія англосовітського світу).

Предметну область фізичної географії традиційно визначають за природними геосферами земної оболонки. Фізична географія – наука про природні компоненти географічної оболонки Землі. Надалі додаються ознаки і характеристики антропогенно-техногенного впливу на них людської діяльності. На даний час чи не найбільш поширеним є визначення суспільної географії як науки про територіальну організацію суспільства, іншими словами – про соціально-економічні складові земної оболонки. І в цьому випадку предметну область суспільної географії, звичайно, розширюють за рахунок характеристики природного середовища, але об’єктом дослідження залишається суспільство. За такими підходами земну оболонку ділять на дві “*половинки*”: фізична географія вивчає її природні компоненти і геосфери, а суспільна географія – соціально-економічні. Показово, що у навчальних планах вітчизняних вишів, курсах лекцій і географічних спеціальностях практично відсутні підходи до розгляду земної оболонки як цілісного соціоприродного об’єкту, як інтегрованої геосфери.

Настає час розглядати ландшафтну оболонку Землі як спільний і єдиний об’єкт досліджень для всієї системи географічних наук, як інтегровану й цілісну соціоприродну геосферу, в якій нерозривно і суперечливо пов’язані природа, населення з його виробничою та духовною діяльністю, матеріальний світ, створений людиною [5, 7, 9]. Предметна область географії – геопросторова організація ландшафтної оболонки Землі. Географи вивчають склад, будову, закономірності функціонування і розвитку ландшафтної оболонки Землі, принципи її геопросторової та планувальної організації. При цьому і фізична і суспільна гілки геогра-

фічної науки мають один і той же об'єкт досліджень – ландшафтну оболонку Землі як цілісну соціоприродну геосферу.

За таким підходом визначимо предметні області природничої (фізичної) та суспільної (соціально-економічної) географії. Фізична географія вивчає природні закономірності складу, будови, функціонування, геопросторової (територіальної) організації ландшафтної оболонки Землі. Фізична географія – наука про природні закономірності геопросторової організації ландшафтної оболонки Землі. Суспільна географія досліджує соціально-економічні закономірності ландшафтної оболонки Землі, її склад, будову, функціонування, геопросторову організацію. Географічна наука в цілому вивчає геопросторову організацію ландшафтної оболонки Землі як цілісної соціоприродної геосфери, як результат складної і суперечливої взаємодії природних і соціально-економічних компонентів і геосфер земної оболонки. Зрозуміло, що у галузевих і регіональних географічних дослідженнях об'єкти і предмети наукових розробок визначаються конкретніше і цілеспрямованіше.

Пропоноване предметне представлення природничої та соціально-економічної гілок географічної науки забезпечує предметну цілісність і взаємодію цих напрямів, максимальну комплексність географічних досліджень. Фізична географія поширює свою предметну область і на суспільно-географічні складові земної оболонки, суспільна географія охоплює своїми розробками всі природно-географічні компоненти і геосфери ландшафтної оболонки. Традиційне для вітчизняної географії предметне розмежування поступається якісно новому представленню ландшафтної оболонки Землі як цілісної соціоприродної геосфери.

Географія, як і будь-яка інша наука, постійно розвиває і вдосконалює свій теоретичний базис, теоретичне ядро. За свою більш ніж двох- з половиною тисячолітню історію географічна наука накопичила потужний фактологічний матеріал у вигляді карт і атласів, матеріалів інструментальних спостережень, експедицій, натурних обстежень, наукових розробок, навчальних посібників, популярних видань. В умовах сучасної наукової революції з масовим поширенням геоінформаційних технологій, формуванням найрізноманітніших баз даних і геоінформаційних систем, з прискореним розвитком аерокосмічних технологій і методів дистанційного зондування земної оболонки фактологічний базис географії експоненційно, іноді вибухоподібно зростає і потребує якісно нового теоретико-методологічного осмислення.

Географія – єдина серед наук, що охоплює своєю предметною областю і природне середовище, і населення з його трудовою та духовною діяльністю, і штучний природний світ, створений людиною. Така предметна особливість географічної науки забезпечує її активну участь і певне лідерство у дослідженні проблем взаємодії суспільства з природним середовищем, які стають чи не найбільш актуальними у подальшому цивілізаційному поступові людства. Географи започаткували і активно розробляють проблеми раціональної територіальної організації суспільства. У вітчизняній географії стає нормою ландшафтне планування [4] і геопланування територій [8], формування багаторівневих екологічних мереж – європейської, національної (Україна), регіональних, поширюється використання методів регіоналізації та регіональної економіки. Розроблена і затверджена Законом України (2002 р.), Генеральна схема планування території України. Загальна цільова настанова зазначених підходів – екологічно безпечне й екологічно ефективне використання природно-ресурсного і соціально-економічного потенціалу території, поєднане і комплексне упорядкування природного середовища, розселення населення, розміщення всіх видів і форм господарської та духовної діяльності людства.

Сьогодні найбільш складною і дискусійною у формуванні теоретичного ядра вітчизняної географії залишається проблема ідеалізованого і формалізованого об'єкту географічної науки [5, 7, 9]. З одного боку, у всі часи об'єктом географічних досліджень була і залишається земна поверхня, земна оболонка. З іншого – її предметний зміст послідовно ускладнювався

від земної поверхні, до земної оболонки і географічної оболонки. У вітчизняній географії з середини минулого століття теоретичним ядром вважали географічну оболонку Землі. У сучасних умовах у вітчизняній географії склалася суперечлива ситуація: зберігається традиційний підхід, за яким географічна оболонка – загальний об’єкт географічних наук, і формується нове розуміння предметної області географії, за яким її об’єктом виступає ландшафтна оболонка Землі.

Новий підхід потребує аргументації. Традиційне визначення географічної оболонки показує її “глобальною природною системою”, підкреслимо – природною. Населення і штучний матеріальний світ, створений людиною, залишаються осторонь. Щоправда, численні дослідники розглядають географічну оболонку вже з населенням і господарством та використовують поняття “географічна оболонка” і “ландшафтна оболонка” як синоніми. Протиріччя зберігається: є необхідність розглядати земну оболонку як природну сферу, і термін “географічна оболонка” у його традиційному (класичному) розумінні потрібні. У той же час українська географія активно імплементує світові постулати, серед яких предметна область географічної науки з повним складом усіх компонентів земної оболонки – і природних, і соціально-економічних (географія людини, інвайронментологія та ін.). Стає очевидною потреба у новому терміні. Пропонуються такі назви для предметних областей географії та її головних гілок – природничої (фізичної) та суспільної (соціально-економічної): ландшафтна оболонка – об’єкт всієї системи географічних наук; географічна оболонка – об’єкт фізичної географії; соціальна геосфера – об’єкт суспільної географії. Зрозуміло, що у конкретних програмах географічних досліджень об’єкт і предмет наукових розробок можуть визначитися більш вузько і тематично.

Представимо загальний склад і структуру системи географічних наук з введенням понять ландшафтна оболонка Землі як об’єкта географічних досліджень та довкілля (навколишнього середовища, географічного середовища), як прикладного і конструктивного інваріанта земної оболонки (рис. 1). Разом з традиційним поділом географії на дві головні гілки – фізичну (природничу) і суспільну (соціально-економічну) географії, формується їхній інтегрований, об’єднаний варіант – загальна географія. Характерно, що у численних схемах структурування системи географічних наук поєднання фізичної та суспільної географії показувалось лише за загальною теорією і методологією. Іншими словами, комплексні характеристики земної оболонки, що поєднують та інтегрують природно- та суспільно-географічні характеристики на рівні генералізованих напрямків географічної науки не представлялись і відносились до нижчих рівнів з загальними географічними характеристиками країн і регіонів.

За пропонуванним підходом (рис. 1) загальна географія включає два предметних і наукових напрями: 1) теорія ландшафтної оболонки Землі як цілісної соціоприродної геосфери; 2) концепція довкілля (навколишнього середовища, географічного середовища) як конструктивний інваріант земної оболонки.

Зберігають свої позиції у загальній структурі географічної науки фізична (природничка) і суспільна (соціально-економічна) географії. На рівні загальних напрямків (рис. 1) вони представлені теорією фізичної географії та теорією суспільної географії. Всі зазначені напрямки реалізовані у конкретних галузевих і регіональних географічних дослідженнях, які повторюють генералізовані напрямки географічної науки: загальну теорію, фізичну географію та суспільну географію.

Система географічних наук включає допоміжні та обслуговуючі дисципліни, такі як картографія, геоінформатика, методи географічних досліджень, методика викладання географії та ін. У контактних зонах з іншими науками формуються суміжні та стикові географічні науки.

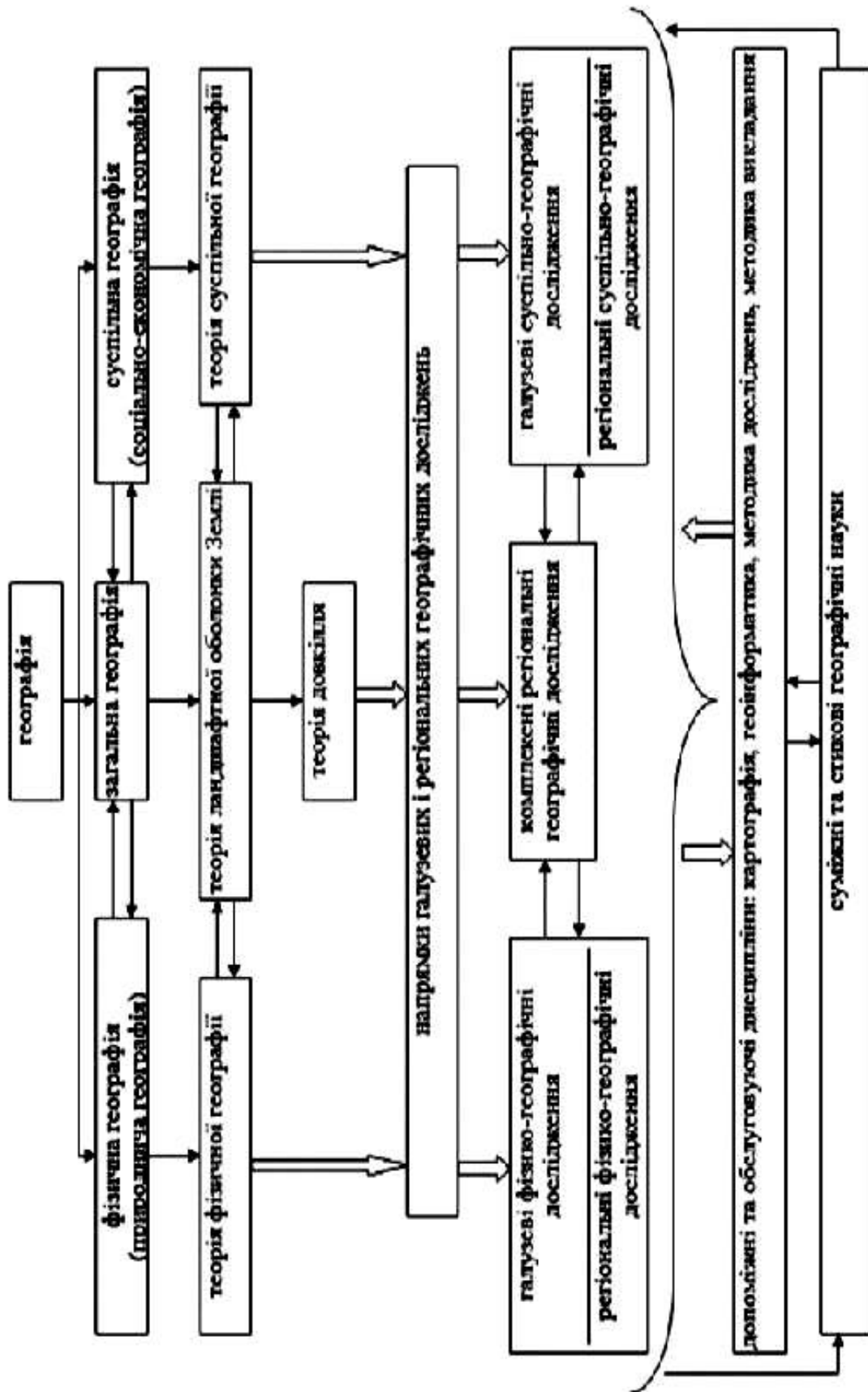

Рис. 1. Система географічних наук

Наведена схема (рис.1) представляє генералізовану систему географічних наук і потребує подальшого розроблення та деталізації. Її головна мета – показати новий науковий напрямок сучасної географії, за яким земну оболонку розглядають як єдину й цілісну геосферу, як ландшафтну оболонку Землі.

Список використаних джерел

1. Генеральна схема планування території України. Пояснювальна записка (в 2 т.). – К.: Державний інститут проектування міст ДІПРОМІСТО, 2000. – Т. 1. – 49 с.; Т. 2 – 68 с.
2. *Голубець М. А.* Середовищезнавство – в географічну науку / М. А. Голубець // Український географічний журнал. – 2015. – № 2. – С. 10-15.
3. *Реймерс Н. Ф.* Природопользование. Словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс. – М.: “Мысль”, 1990. – 640 с.
4. *Руденко Л. Г.* Ландшафтне планування в Україні: методичні настанови / Л. Г. Руденко, Є. О. Маруняк, О. Г. Голубцов та ін. – К.: “Реферат”, 2014. – 144 с.
5. *Топчієв О. Г.* Предметна область географії та її сучасні методологічні трансформації / О. Г. Топчієв // Український географічний журнал. – К., 2016. – № 1. – С. 64-69.
6. *Топчієв О. Г.* Концепція довкілля – сучасний напрям інтеграції природно- та суспільно-географічних досліджень / О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова, І. О. Пилипенко, В. В. Яворська // Український географічний журнал. – К., 2017. – № 3 (99). – С. 64-70.
7. *Топчієв О. Г.* Методологічні основи географії: ландшафтна оболонка Землі. Довкілля / О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова, І. О. Пилипенко, В. В. Яворська. – Херсон: “Гельветика”, 2018. – 348 с.
8. *Топчієв О. Г.* Планування територій / О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова. – Херсон: Грінь Д. С., 2014. – 268 с.
9. *Топчієв О. Г.* Формування теоретичного ядра сучасної української географії / О. Г. Топчієв, В. В. Яворська // Географічна наука та освіта: від констатації до конструктивізму. – К.: Інститут географії НАНУ, 2018. – С. 40-42.

УДК 910.1(091)

СТРУКТУРУВАННЯ ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД І СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ

Шаблій Олег Іванович,

*доктор географічних наук, професор,
Львівський національний університет імені Івана Франка*

Влах Мирослава Романівна,

*кандидат географічних наук, доцент,
Львівський національний університет імені Івана Франка*

Котик Любов Іванівна,

асистент, Львівський національний університет імені Івана Франка

Актуальність проблеми структурування географічної науки

Структурування науки — розкриття складу і взаємозв'язку наукових сфер і напрямків відповідно до принципів пізнання та їхнє вираження як логічно обґрунтованого і несуперечливого позиціонування. Актуальність дослідження проблеми структурування географічної науки зумовлена процесами диференціації та інтеграції географічного пізнання, що від-

буваються на основі модернізації об'єкт-предметної сфери науки та використання методів суміжних наук.

Для структурування географії насамперед слід чітко окреслити її змістову сутність, зокрема розкрити моністичний характер, оскільки в основі побудови теорії науки — єдині вихідні положення щодо трактування загального об'єкта, предмета, методів дослідження. Слід відзначити онтологічну і когнітивну складність структурування географічної науки як цілісної системи природничо- і суспільно-наукового знання.

Розташування географії на перетині природничих, суспільних, соціально-гуманітарних і техніко-технологічних наук зумовлює *монізм географічної науки*. На моністичних засадах трактування географічної науки перебував фундатор української наукової географії акад. *Степан Рудницький*, який зазначав: “Цілком природно, що географія, займаючись Землею як особнім тілом, що на ній знаходиться, мусить не тільки брати Землю як цілісність, але і спеціальну увагу звернути на поверхню Землі як простір, у якому розміщені природні явища. Земля як цілісність, а спеціально її поверхня, це предмет географії” [5, с. 73].

Для географічної науки характерний *об'єктний* (єдиний загальний об'єкт дослідження науки — *географічна оболонка* (ландшафтна оболонка, геоглобастема, Земна планетарна система, геоеосфера тощо)), *генетичний* (зародження географічної науки у рамках єдиної нерозчленованої натурфілософії античного часу) та *функціональний* монізм (дослідження проблеми взаємодії суспільства і природи на різних методологічних засадах, становлення доквілієзнавства як трансдисциплінарного наукового напрямку) [1, с. 10].

Історико-генетичними формами моністичної концепції була описово-країнознавча парадигма античної географії, хорологічна концепція, концепція теоретичної географії *В. Бунте*, соціоекологічна концепція. Власне “екологізація” матеріального та духовного життя суспільства в постіндустріальну й інформаційну епоху посилює монізм географічної науки. У сучасних умовах відбувається посилення моністичних позицій географічної науки завдяки її математизації, інформатизації, трактування предмета науки через категорію геопросторової організації Макросвіту, перехід на філософський (епістемологічний) рівень пізнання.

По суті, проблема єдності географічної науки у сучасних гносеологічних реаліях має позбуватися крайнього підходу у вигляді виділення двох окремих географій — природничої та суспільної. Методологічно виваженим є трактування географії як єдиної науки, предметом дослідження якої є *геоторіальна* організація географічної оболонки як цілісної соціо-природної системи. Якщо на об'єкт-предметному рівні цілісність географії можна чітко окреслити, то на рівні поняттєво-термінологічних систем, парадигм, закономірностей, законів вона ще потребує обґрунтування (це об'єктна сфера теоретичної географії, метагеографії тощо).

Редукціоністський підхід наукового пізнання загалом, коли ціле роз'єднане на частини, що розуміються як первинні, такі, що передують цілому, зумовлює *гносеологічний дуалізм* географічної науки, який проявляється у виділенні двох підсистем наукових дисциплін — природничо-географічної та суспільно-географічної. Власне в історії науки домінує бінарний підхід до класифікації географії.

У сучасних умовах відбувається перехід від бінаризму до нової наукової парадигми — тринітаризму, головними принципами якої є *триадність* (редукціоністський підхід), *триєдність* (голістичний підхід), *фрактальність* (у кожній частині, виділеній із цілого, проявляються властивості усіх інших частин), *доповнюваність* (різні дуалістичні парадигми не суперечать, а доповнюють одна одну).

Нами розроблена концептуальна тринітарна модель географічної науки з урахуванням *об'єктної триади* дослідження географічної оболонки (природа, суспільство, ноосфера), *тривимірності геопростору* (локальний, регіональний, глобальний виміри), *тривимірності гео часу* (ретроспективний, актуальний, перспективний виміри) (рис. 1). Тринітарна матриця географічної науки дає змогу представити як сучасні, так і перспективні тренди розвитку географії, а також виявити їхні взаємозв'язки та взаємовпливи. У контексті концептуальної тринітарної моделі потребує подальшого обґрунтування положення про *ноосферу* як найза-

гальніший цілісний об'єкт дослідження географії і відповідно розвиток *геоноосферології* як нового інтегративного наукового напрямку з його поняттєво-термінологічною систематикою, закономірностями, теоріями і концепціями.

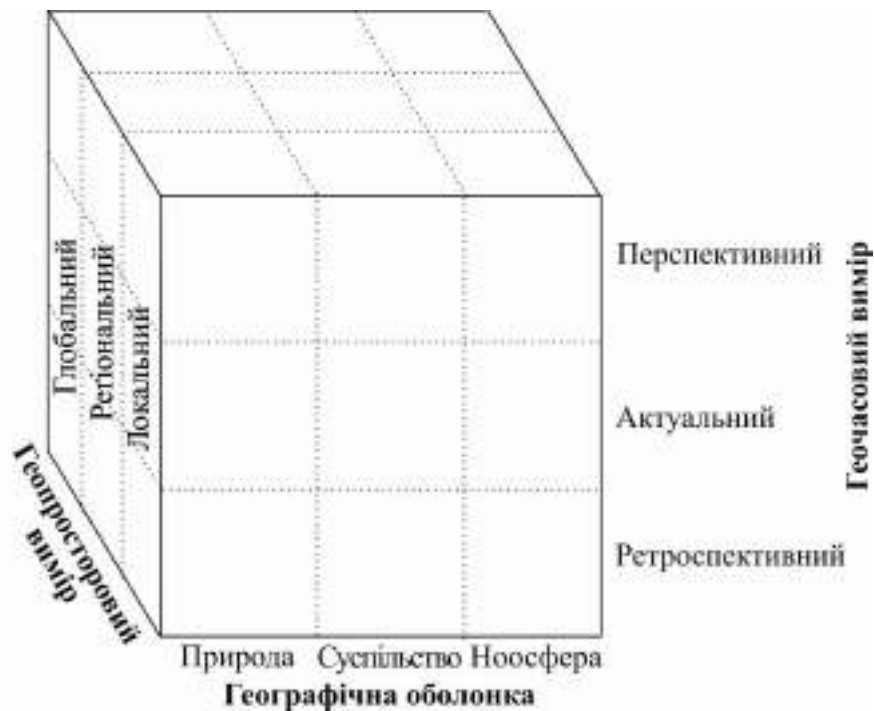

Рис. 1. Концептуальна тринітарна модель географічної науки [9, с. 10]

Застосування *редукціоністського підходу* до структурування географічної науки потребує розгляду питання щодо підходів до виділення її окремих наукових напрямків. У теоретико-методологічному аспекті для класифікації географії як *системної науки* важливо розробити *системну класифікацію* з урахуванням системи принципів і підходів. Аналіз наявних класифікацій географічної науки дав змогу виявити такі головні критерії їхньої реалізації: *історико-генетичний, структурно-компонентний, функціональний, діяльнісний, процесний, методичний*.

Історичний досвід структурування географічної науки

Для вивчення історичного досвіду структурування географічної науки нами проаналізовано 47 схем її класифікації українськими і зарубіжними авторами, починаючи від *Клавдія Птолемея, Вареніуса* і до сьогодення [1, с. 293-295], з особливою увагою до терміноелементів першого рівня поділу [1, с. 178].

SWOT-аналіз чинних схем класифікації географічної науки дав змогу встановити позитивні аспекти, негативні аспекти, загрози і небезпеки, перспективи розвитку науки:

позитивні аспекти: посилення тенденції трактування науки як складної системи з певною внутрішньою і зовнішньою структурами; диференціація і спеціалізація науки, що сприяє інтенсивному, поглибленому та активному отриманню нового знання; розвиток інноваційних дисциплін на основі міждисциплінарних досліджень;

негативні аспекти: асиметрія між диференціацією та інтеграцією, між аналізом і синтезом, надмірна диференціація географічної науки — причина кризи її теорії та методології; недостатній розвиток мульти- і трансдисциплінарних наукових напрямків; синонімія терміноелементів усіх рівнів класифікування науки; недотримання чітких критеріїв поділу науки; недостатня диференціація теоретико-методологічних наук; недостатнє представлення інтегративних, синтетичних,

загальногеографічних наук; не устаєна структурованість регіональної географії, регіональної природничої географії, регіональної суспільної географії;

загрози і небезпеки: можливість “розчинення” географії у системі наук про Землю; позиціонування суспільної географії у системі соціальних наук; втрата розуміння єдності, взаємозумовленості життєдіяльності людини і довкілля її існування; деформація наукового поля (несистемність; порушення симетрії, диспропорції у співвідношенні знань окремих галузей науки; формування паралельних поняттєво-термінологічних систем; наявність наукових діалектів); неефективність дослідницької роботи через незнання здобутків суміжних наук;

перспективи: вплив на географічну науку нових універсальних метатеорій (теорія систем, синергетична теорія, теорія організації, теорія складності, теорія ігор тощо), наукових парадигм (інформаційна, геоглобалістика, геоніосферна); необхідність розвитку теоретичної географії і метагеографії.

Проаналізовані схеми структурування географічної науки мають умовний (відносний) і суб’єктивний характер. Умовність структурування зумовлена динамічністю розвитку науки, що вимагає постійного уточнення і корекції наявного поділу в контексті трансформації об’єкта структурування, зміни логіко-методологічної проблематики науки, філософських, соціокультурних, аксіологічних орієнтирів суспільства.

Суб’єктивність структурування науки спричинена обмеженістю пізнавальних можливостей людської природи загалом і конкретного автора зокрема; вибором дослідником окремих принципів та критеріїв класифікування, їхнім обґрунтуванням і встановленням послідовності застосування. Власне умовність і суб’єктивність класифікування науки є підставою для її нового поділу.

Нова системна класифікація географічної науки: сутність, проблеми

Географія належить до системних наук, відповідно її структурування повинно здійснюватися з використанням системного принципу.

Головні ознаки системності географічної науки: об’єкт окремої науки не може вивчатись ізольовано поза зв’язками з об’єктами інших наук, що належать до системи; спільні методологічні підходи; спільні методичні прийоми; спільна мова науки, загальна підстава поняттєво-термінологічної системи; спільна міждисциплінарна наукова продукція конструктивного значення; суб’єктивне розуміння дослідниками цілісності науки.

Чинники необхідності нового системного класифікування географічної науки:

внутрішньонаукові (об’єктивні): модернізація об’єкт-предметної сфери географічної науки; диференціація наукового географічного пізнання; використання нових наукових методів дослідження; невідповідність між історично сформованими географічними сцієнтонімами і сучасним змістом наук; підміна понять *наука* (наукова дисципліна, науковий напрямок) і *навчальна дисципліна*;

зовнішньонаукові (суб’єктивні) чинники: зміна національного класифікатора науки у зв’язку з реформуванням вищої школи в Україні; вплив зарубіжної практики структурування географії.

Пропонована нами система географічної науки охоплює дві *історико-генетичні підсистеми* — *підсистему дивергентних* (диференційних) і *підсистему конвергентних* (інтеграційних) *наукових дисциплін* (рис. 2). На нашу думку, полісемантичні терміни *дивергенція* і *конвергенція* достатньо вдалі для означення процесів розходження і зближення наук за умови дотримання їхніх теоретико-методологічних засад. Слід підкреслити, що географічна наука має значний конвергентний потенціал, зумовлений соціо-природною сутністю її загального об’єкта дослідження.

Підсистема дивергентних наук містить чотири *структурно-функціональні класи:* *базисні* (власне географічні) *науки* — *природнича географія* (загальна фізична географія, геоморфологія, метеорологія, кліматологія, гідрологія, біогеографія, ґрунтознавство, ландшафтознавство, регіональна фізична географія, палеогеографія) і *суспільна географія* (загальна суспільна географія,

---

географія населення, соціальна географія, географія культури, економічна географія, політична географія, суспільно-географічна комплексно- і системологія, регіональна суспільна географія); *теоретико-методологічні науки* — історія географії, теорія географії, теоретична географія, мета-географія; *допоміжні науки*, серед яких *формальні науки* (математика, логіка, кібернетика), *природничі науки* (астрономія, геологія, фізика, хімія, біологія, екологія, медицина), *суспільні науки* (філософія, економічні науки, демографія, політологія, соціологія, юридичні науки, психологія, педагогіка), *гуманітарні науки* (історичні науки, філологічні науки, мистецтвознавство), *технічні науки* (геодезія, комп'ютерні науки); *методичні науки* (географічна картографія, геостатистика, геоінформатика, геоматика, геокібернетика).

Система суспільної географії містить вісім *структурно-функціональних класів*: загальна суспільна географія, географія населення, соціальна географія, географія культури, політична географія, економічна географія, суспільно-географічна комплексно- і системологія (рис. 3).

Для укладання нової схеми структурування суспільної географії використано досвід А. Колотієвського (1973), О. Ващенко (1979), С. Лаврова (1987), М. Пістуня (1996), А. Голикова, Я. Олійника, А. Степаненка (1997), О. Шаблія (1997, 2001, 2003, 2012, 2015), J. Fellmann, A. Getis, J. Getis (1997), О. Любіцевої, С. Павлова, К. Мезенцева (1998), М. Паламарчука, О. Паламарчука (1998), О. Топчієва (2001), М. Шарігіна (2008).

Встановлено *загальний алгоритм* послідовного представлення наукових напрямків географічної науки та її базисних підсистем: загально-теоретичний, галузево-компонентний, регіональний, історико-генетичний, прикладний.

Якщо головні компоненти дивергентної підсистеми представлені у схемах класифікації географічної науки різних авторів, то науки, що сформувалися на основі внутрішньої та зовнішньої конвергенції суспільної географії, висвітлені меншою мірою.

Аналіз сучасних наукових географічних напрямків дав змогу виділити два класи конвергентних наук: *внутрішньо- (трансдисциплінарна конвергенція природничої і суспільної географії)* і *зовнішньоконвергентні (міждисциплінарна конвергенція природничої географії і суміжних природничих наук; конвергенція суспільної географії і суміжних суспільних наук; конвергенція географії і суміжних наук)*.

Сучасне системне структурування географічної науки засвідчує переважання *міждисциплінарної* (здебільш *бідисциплінарної*) інтеграції окремих природничо- і суспільно-географічних дисциплін (для прикладу, сформувались як окремі наукові напрямки урболандшафтознавство, агроландшафтознавство, економічна геоморфологія, рекреаційна геоморфологія тощо) [2]. Однак дисциплінарний і міждисциплінарний підходи наукових досліджень не розкривають фундаментальної єдності географічного знання. На їхню зміну прийшли *трансдисциплінарні* дослідження. Перехід від міждисциплінарності до трансдисциплінарності є однією із перспектив розвитку науки.

Трансдисциплінарність у науці трактують і як дослідження навколишнього світу, і як принцип організації наукового знання. Вона ґрунтується на розумінні формального взаємозв'язку окремих дисциплін і забезпечує формування *логічних межа-рамок*, за допомогою яких певні знання можуть бути інтегровані на вищому рівні абстрагування, аніж це відбувається за міждисциплінарного підходу [2].

Еволюція географії від античності до сьогодення засвідчує наявність різних форм трансдисциплінарного знання. Класичними трансдисциплінарними науковими напрямками є географічне крає-, регіоно-, країно- й світознавство як синтез природничо- і суспільно-географічного знання про геосистеми різного геопросторового рівня. Зрештою й загальне землезнавство об'єктом дослідження має географічну оболонку, що формується взаємозв'язками як природних геосфер, так і соціосфери (антропо-, техно-, культуросфери). Посилює цілісність землезнання формування нових геосфер — *геоінформаційної, геодигітальної*. Дослідження феномену "*транс-*" у географічній науці зростає у зв'язку зі становленням *геоноосферології* — напрямку, що формується на стику географії, біології та інформаційної науки [10].

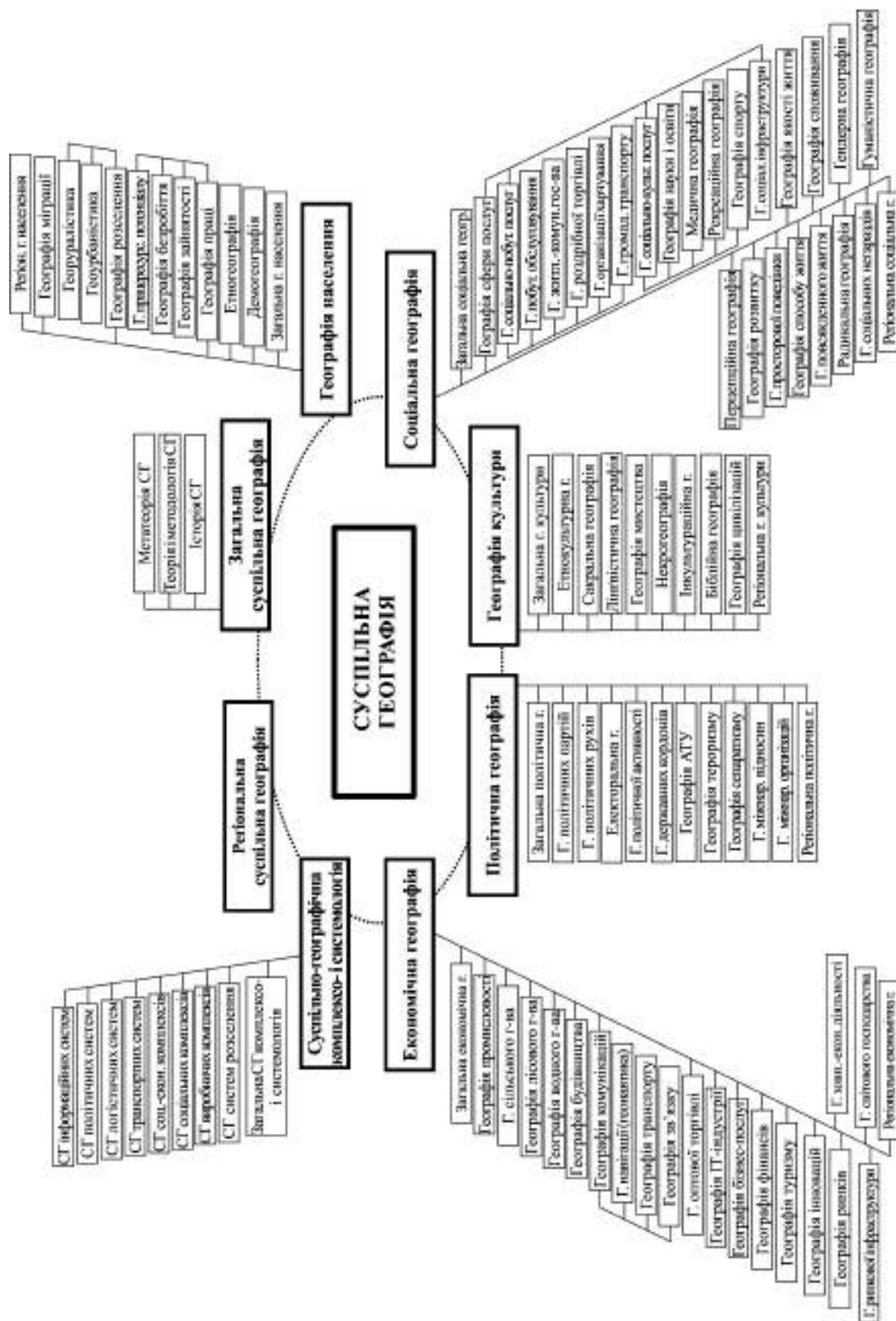

Рис. 3. Системна класифікація суспільної географії [9, с. 14]

Конвергенція географічних наук історично виражається в об'єднанні їхніх диференційованих частин під впливом фундаментальних наукознавчих підходів — *парадигм*, які мають метанауковий характер.

З другої половини ХХ ст. об'єднувачим началом географічних наук стала *екологічна парадигма*, розкрита у працях акад. В. Вернадського. Два закони, описані В. Вернадським, зазначають: 1) біосфера розширюється, 2) біосфера переростає в ноосферу. З тези В. Вернадського: “людина стала силою геологічною” випливає й третя закономірність: при взаємодії людини і земної природи не лише ця природа стала докільям людини і суспільства, але й людське суспільство разом з його науково-технічним потенціалом перетворилось у глобальне середовище земної природи [11]. Нову якість системи людина—природа слід враховувати географічною наукою при трактуванні її об'єкта. У цьому контексті на порядку денному постає *інформаційна парадигма*, особливо у руслі 4D-революції.

Конвергенція природничої і суспільної географії посилюється за умов парадигмальної революції кінця ХХ — початку ХХІ ст. Зокрема, потужний конвергентний потенціал мають парадигми *збалансованого розвитку*, а також *загального еволюціонізму*.

Парадигма загального еволюціонізму (комплекс принципів, що включає в себе системність, еволюціонізм, самоорганізацію, конструктивізм та ін.) дає змогу вивчати складні, відкриті, самоорганізовані географічні системи різного походження. Вона поєднала розвиток Землі, Космосу, життя і людини; дала змогу включити неживу природу у цілісний контекст розвитку; створила підстави для нового розуміння місця і значення людини у цьому процесі: людина — органічна частина природи, яка відповідальна за її збереження [1, с. 15-16].

Важливим шляхом конвергенції природничої і суспільної географії є спрямованість досліджень на здобуття і використання знань для практичних цілей. Відповідно до цього сформувалися такі наукові напрямки: географія природокористування, докільезнавство, географія загроз і небезпек, прикладна географія, конструктивна географія (в ідеї існує поняття “*деструктивна географія*” — О. Ш.).

Посилює моністичні позиції загальногеографічної методології й використовується методика наукових досліджень. Зокрема, це класичні методи дослідження — картографічний, районування, а також метод геоінформаційних систем. Ці методичні підходи формують такі наукові напрямки як геокомплексологія, геосистемологія, георегіоналістика, геолімологія тощо.

Більшість представлених на схемі конвергентних наук сформувалися внаслідок використання географічного методу для дослідження об'єктів суміжних наук. Головними атрибутами геометоду є геоторіальність, комплексність, використання картографічних моделей. Власне активне застосування у суміжних науках геометоду забезпечило його загальнонауковий статус.

Значний блок дисциплін виник через конвергенцію суспільної географії і суміжних суспільних наук. На рис. 2 наведено 24 наукові традиційні (геоекономіка, геополітика, геологістика, геомаркетинг, геоменеджмент тощо) та новітні наукові напрямки (геософія, геопоетика, геоімагологія та ін.).

Наявність “парних” наукових дисциплін (традиційних і конвергентних) зумовлює потребу визначити їхні спільні та відмінні риси (наприклад, між геоекономікою і економічною географією, геополітикою і політичною географією). Нами встановлено такі особливості “парних” дисциплін [10, с. 222]:

1. Конвергентні науки мають міждисциплінарний характер. Вони належать як до географічних, так і до суміжних наук.

2. Конкретні об'єкти дослідження “парних” дисциплін збігаються. У суспільній географії — це відповідні геопросторові форми організації суспільства (поселення, вузли, регіони, країни і т. ін.). Відмінності між науками зумовлені використовуваними методами (у конвергентних науках домінують спеціальні методи суміжних наук).

3. Наукові дисципліни з терміноелементом “*geo-*” на початку назви вивчають передусім процеси *функціонування й управління*, переважно геоінформаційні процеси у функціонуванні територіальних систем. У географічних дисциплінах дослідження здійснюють переважно *у руслі генетичних законів і закономірностей*, виявлення передумов і чинників виникнення та розвитку територіальних (геопросторових) об’єктів, систем і явищ тощо.

Поява та інтенсивний розвиток конвергентних зі суспільною географією наукових дисциплін спонукає до песимістичних роздумів. Зокрема:

1. Чи не призведе цей процес до поглинання суспільної географії загалом або окремо її галузево-компонентних частин конвергентними науковими дисциплінами?

Це питання особливо гостро постало у контексті реформування вищої освіти України. Первинно географію, яка входить до галузі знань 10 Природничі науки, було позбавлено власної спеціальності й віднесено до спеціальності “Науки про Землю” нарівні з неспівмірними геофізикою і геохімією (2015-2016). Цим не тільки применшили роль і значення географії в освітньому процесі, а й “усунули” з неї людину, обмеживши географію природничою складовою. Тільки Постановою Кабінету Міністрів України № 53 від 01.02.2017 р., що стосується “Переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюють підготовку здобувачів вищої освіти”, географія виокремлена в окрему спеціальність (106 “Географія”) напрямку 10 Природничі науки, а спеціальність 103 “Науки про Землю” передбачає вивчення складу і будови Землі. До неї належать геологія, геофізика, мінералогія, геохімія, вулканологія, сейсмологія та інші фізичні науки про Землю, метеорологія та інші атмосферні науки (у т. ч. кліматичні дослідження), гідрологія, океанологія [3].

Проблемою залишається й означення географії у проектах Стандартів вищої освіти України. Наприклад, у проекті Стандарту вищої освіти України спеціальності 106 “Географія” (перший (бакалаврський) рівень вищої освіти) встановлено предметну сферу *географічних наук* (а не географії загалом) — області дослідження географічної оболонки як глобальної геосистеми, геосистем менших розмірних рівнів, форм територіальної організації природних і соціально-економічних процесів [4]. Занепокоєння викликає і відсутність на сьогодні проекту стандарту вищої освіти спеціальності 106 “Географія” для другого (магістерського) і третього (доктор філософії) рівнів освіти. Якою наукою постане географія у цих стандартах — природничою, суспільною, єдиною, цілісною, межовою, міждисциплінарною, допоміжною, частковою — не відомо. Загалом це засвідчує незнання історичного процесу розвитку науки та формування її теорії, що й призводить до деформації географічного знання з усіма деструктивними наслідками.

2. Відповідно до реформи вищої школи, підготовка фахівців-географів має відбуватися за двома напрямками — освітянським (014 “Середня освіта (Географія)”) і “науковим” (106 “Географія”). Ніби освітянський не є науковим, а “науковий” не має кадрового виходу на середню освіту.

3. Хибна “інтеграція” “Наук про Землю” повертає нас у кращому разі до початку — середини XIX ст., коли науки були ще недостатньо диференційовані. Міжгалузева інтеграція у XXI ст. має базуватися на розвинених наукових напрямках без втрати теоретичного і методичного надбання останніх півтора-двох століть. Тепер, наприклад, на межі географічної, філософської, біологічної та інформаційної наук поступово формується *геоноосферологія*. Невже і їй, як науці передусім про людину, не знайдеться місця серед наук про Землю?

Висновки

Дискусійні питання системного структурування актуальної географічної науки: трактування землезнавства як загальногеографічної науки; недостатнє представлення теоретико-методологічних, методичних і допоміжних наук; необхідність включення загальнотеоретичного напрямку до кожного блоку дивергентних базисних наук; нечітке об’єкт-предметне виокремлення екологічного, конструктивного, прикладного напрямків як загальної геогра-

фії, так і окремих її наукових підрозділів; обґрунтованість наукових напрямків на основі конвергенції географії, природничої географії, суспільної географії та суміжних наук і позиціонування їх одночасно у системах різних наук.

Важливість і різноаспектність проблеми структурування географічного наукового знання зумовлює необхідність:

вирішення теоретико-методологічних проблем: проблеми об'єктивності/ суб'єктивності процесу поділу; проблеми абсолютності/відносності меж, які проводяться між науками; проблеми принципів і критеріїв здійснення поділу; проблеми доцільності і можливості “виходу поза межі” тієї чи іншої науки у процесі конкретного дослідження;

вирішення прикладних проблем: винесення проблеми об'єкта дослідження і структури географічної науки на обговорення наукової громадськості; висвітлення досліджуваної проблематики у засобах масової інформації; створення організаційних структур, що займатимуться питаннями теорії і філософії географії (кафедри, відділи, лабораторії тощо).

Список використаних джерел

1. Влах М. Теорія і методологія географічної науки : навч. посібник / М. Влах, Л. Котик. — Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2018. — 344 с.
2. Влах М. Проблеми конвергенції природничої і суспільної географії на сучасному етапі розвитку науки / М. Влах, О. Шаблій // Проблеми ландшафтознавства в контексті стратегії сталого розвитку та європейської ландшафтної конвенції : матеріали міжнар. наук. семінару, присвяч. 40-річчю Чорногірського геогр. стаціонару ЛНУ імені Івана Франка (3-5 листопада 2017 р.). — Львів-Ворохта : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2017. — С. 5—8.
3. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти” № 53 від 01.02.2017 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws>.
4. Проект Стандарту вищої освіти України спеціальності 106 Географія (перший (бакалаврський) рівень вищої освіти) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/naukovo-metodichna-rada-ministerstva-osviti-i-nauki-ukrayini/proekti-standartiv-vishoyi-osviti>.
5. Рудницький С. Нинішня географія / С. Рудницький // Академік Степан Рудницький / [за ред. проф. О. Шаблія]. — Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. — С. 59—106.
6. Топчієв О. Г. Концепція довкілля — сучасний напрям природничо- та суспільно-географічних досліджень / О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова, І. О. Пилипенко, В. В. Яворська // УГЖ. — 2017. — № 3 (99). — С. 64—70.
7. Топчієв О. Г. Предметна область географії та її сучасні методологічні трансформації / О. Г. Топчієв // УГЖ. — 2016. — № 1 (93). — С. 64—69.
8. Топчієв О. Г. Формування теоретичного ядра сучасної української географії / О. Г. Топчієв, В. В. Яворська // Географічна наука та освіта : від констатації до конструктивізму : зб. наук. праць. — К., 2018. — С. 40—42.
9. Шаблій О. Нова системна класифікація географічної науки : проблеми і напрямки модернізації / О. Шаблій, М. Влах, Л. Котик // Історія української географії : всеукр. наук.-теор. часопис. — Тернопіль, 2015. — Вип. 32. — С. 7—17.
10. Шаблій О. Формування нових наукових дисциплін на перетині суспільної географії і суміжних наук / О. Шаблій // Українська географія : сучасні виклики : зб. наук. праць ; у 3-х т. — К. : Прінт-Сервіс, 2016. — Т. 1. — С. 221—223.
11. Шаблій О. І. Суспільна географія : теорія, історія, українознавчі студії / О. І. Шаблій. — Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. — 744 с.

УДК 911.3

**СУЧАСНА СУСПІЛЬНА ГЕОГРАФІЯ:
РЕАЛІЇ, ВИКЛИКИ, ДОСВІД ЗМІН У НАУЦІ ТА ОСВІТІ**

Немець Людмила Миколаївна,
доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Сегіда Катерина Юріївна,
доктор географічних наук, доцент,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Ключко Людмила Василівна,
кандидат географічних наук, доцент,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Телебенева Євгенія Юріївна,
кандидат географічних наук,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Зміни у глобальному суспільстві формують жорсткі виклики науковцям для їх вирішення. Це вимагає реформування наукових підходів та розбудови освіти. Суспільна географія має зайняти достойне місце в цьому процесі. Сучасні тенденції реформування системи освіти в Україні [1], в тому числі й вищої, невизначене місце географії в системі знань вимагають пошуку шляхів трансформації (зміни) освітніх програм та навчальних планів із підсиленням практичної підготовки та акцентом на формування компетентностей, затребуваних на ринку праці. Це вимагає застосування комплексного підходу у процесі навчання, який включає три головні складові: формування глибоких професійних знань і розвиток наукового світогляду; оволодіння універсальними навичками науково-дослідницької та навчально-методичної роботи; розвиток мовних компетентностей, що є надзвичайно актуальним в умовах глобалізованого світу. Особливо гостро ці питання стоять у сфері суспільно-географічної освіти та науки.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства підготовка фахівців у галузі суспільної географії є болючою проблемою. Чітко не визначено місце фахівців на ринку праці, адже існуючі навчальні плани не відповідають сучасним європейським вимогам до фахової підготовки. Це пов'язано з повільною перебудовою всієї географічної освіти, яка генерувала фахівців советського періоду з дуже широким набором навчальних дисциплін і вузькими можливостями формування і застосування компетентностей, які дозволяють молодій людині бути потенційно конкурентоздатними на ринку праці. Така освіта зобов'язана формувати творче мислення, здатність до аналізу, вміння бачити, пропонувати й приймати оптимальні рішення, прогнозувати шляхи управління регіоном на основі творчого підходу, наукового пошуку та генералізації ідей, пояснення процесів, явищ, передбачення їх розвитку. Все це лише частина завдання фахівців в галузі суспільної географії та регіонального розвитку, що й вимагає термінових змін у структурі підготовки фахівців цієї галузі. Окреслені завдання покладені в освітні програми мають формувати необхідні навички діяльності, що складатимуть основу компетентностей випускників, формуючи інтелектуальний потенціал України [3]. Враховуючи теоретичне надбання та методичний інструментарій суспільної географії, в закладах вищої освіти

України підготовку фахівців здійснюють переважно у трьох галузях знань [7] 10 Природничі науки, 24 Сфера послуг, 01 Освіта.

На кафедрі соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна здійснюється підготовка бакалаврів та магістрів за освітніми програмами “Економічна, соціальна географія та регіональний розвиток”, “Географічні інформаційні системи та технології у територіальному управлінні”, “Географія рекреації та туризму” у спеціальності 106 Географія та освітньою програмою “Географія, економіка та краєзнавчо-туристична робота” у спеціальності 014.07 Середня освіта (Географія). З 2019–2020 навчального року планується також здійснювати підготовку бакалаврів у спеціальності 106 Географія за освітньою програмою “Геурбаністика, регіоналістика і краєзнавство”. Зазначені освітні програми пов’язані з різними галузями знань і дозволяють реалізувати міждисциплінарний характер суспільної географії у підготовці фахівців нової формації. Тому у підготовці зазначених освітніх програм, їх структури, формування переліку основних компетентностей ми намагались спиратись на світовий та європейських досвід, що дасть змогу здійснювати реальну академічну мобільність студентів, аспірантів, викладачів, інтегрувати українську освіту до європейського та світового простору.

У Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна значна увага приділяється розвитку міжнародного співробітництва, спрямуванню діяльності університету у відповідності доєвропейських вимог та стандартів якості освіти [6]. За результатами щорічного рейтингу QS World University Ranking-2019 Харківський університет посідає 481 місце, що є найвищим показником серед українських закладів вищої освіти [4]. На кафедрі соціально-економічної географії і регіонознавства розширенню міжнародних зв’язків та посиленню співпраці з університетами, кафедрами та окремими вченими Європи та світу в галузі суспільної географії, пошуку міжнародних проектів та грантів, отримання досвіду навчально-методичної та наукової діяльності у європейських закладах вищої освіти приділяється велика увага [2, 5]. Однією із форм міжнародної співпраці в галузі освіти і науки є співпраця в рамках програми академічної мобільності “ERASMUS+”.

Так, в рамках ERASMUS+ налагоджена співпраця з кафедрою географії, туризму та територіального планування факультету географії, туризму та спорту Університету Орадя (Румунія), в рамках якої протягом 2017–2018 н. р. пройшли викладацьке та наукове стажування два викладачі кафедри і навчання четверо магістрантів за напрямком магістерської програми підготовки “Туризм, менеджмент та планування”; викладач румунського вишу пройшов стажування у ХНУ імені В. Н. Каразіна. На 2018–2019 навчальний рік заплановано стажування одного викладача та навчання одного студента. Крім того, в рамках співробітництва з Університетом Орадя ведуться спільні наукові дослідження, зокрема це стосується геопланування, оптимізації міського простору, використання покинутих територій тощо. Налагоджена співпраця з кафедрою географії факультету мистецтв та туризму Університету Жирони (Іспанія), в рамках якої у 2017–2018 н. р. пройшов викладацьке та наукове стажування один викладач кафедри і навчання один магістрант. Викладач зазначеного іспанського вишу пройшов стажування у Харківському університеті. На 2018–2019 н. р. заплановано стажування двох викладачів та навчання одного студента. Ведеться співпраця із Таллінським університетом (Естонія), зокрема за рахунок участі у спільних науково-дослідних проектах та програми академічної мобільності “ERASMUS+”, на 2018–2019 н. р. заплановано стажування двох викладачів та навчання двох магістрантів у Таллінському університеті, а також двох викладачів зазначеного естонського вишу у Харкові.

Крім того, студенти, аспіранти та викладачі кафедри намагаються здобувати особисті міжнародні гранти. Так, співробітники кафедри беруть участь у Празькому процесі (Prague Process: Dialogue, Analyses and Training in Aciton) за темою “Internally Displaced in Ukraine: mapping flows and challenges”. Аспірантка кафедри мала семестрове науково-дослідницьке стажування (вересень 2017 р. – січень 2018 р.) у Сілезькому університеті (м. Катовіце, Польща) в рамках Вишеградської стипендіальної програми. Магістрантка кафедри спеціальності

“Географія рекреації та туризму” в 2016–2017 н. р. у складі робочої групи брала участь у реалізації проекту “Шляхами штетлів. Об’єкти єврейської культурної спадщини в транскордонному туризмі” (“Shtetl Routes”), який фінансувався ЄС у рамках Європейського інструменту сусідства та партнерства в рамках Програми прикордонного співробітництва “Польща – Білорусь – Україна” (м. Люблін, Польща). Підсилення практичної підготовки студентів у галузі туризму та рекреації здійснюється з урахуванням світового досвіду та практики-стажування у Туреччині, Таїланді, В’єтнамі та інших країнах із можливістю подальшого працевлаштування [2]. Окрім того, студенти беруть участь у роботі Європейської асоціації студентів та молодих географів, EGEA та різних міжнародних програмах, таких як “Study Tours to Poland” (Польща), “Work Camp” (Німеччина), “Work and Travel” (США) тощо.

Значна робота проводиться у галузі міжнародного наукового співробітництва, зокрема спрямована на пошук міжнародних проектів і грантів, яка в рамках Рамкової програми ЄС з фінансування науки та інновацій “Horizon-2020” спільно з фахівцями з інших факультетів та центру міжнародного співробітництва ХНУ імені В. Н. Каразіна, а також у рамках конкурсів МОН України спільно з іншими європейськими вишами (латвійськими, польськими, білоруськими тощо). У 2018 році розпочато роботу за проектом “Ukrainian geopolitical fault-lines: urban identities, geopolitics and urban policy” (в рамках програми NORRUSS підтримки фонду The Research Council of Norway спільно з університетом м. Осло та КНУ імені Тараса Шевченка, ОДУ імені І. І. Мечникова, Інститутом Географії НАН України).

Наукова робота кафедри втілюється у виконанні держбюджетних та госпдоговірних науково-дослідних роботах, зокрема протягом 2015–2018 рр. виконано НДР: “Територіальні особливості формування конкурентоспроможності регіону”, “Територіальне планування Харкова та Харківського регіону на основі демографічного потенціалу”, “Створення програмного забезпечення для моніторингу соціально-економічного розвитку територій”, “Суспільно-географічне обґрунтування формування об’єднаних територіальних громад у Первомайському районі Харківської області”, “Розробка методів просторового аналізу та прогнозу демографічного процесу й системи розселення регіону з метою оптимізації”, “Формування людського потенціалу України через нівелювання демографічних проблем” [5]. Науковці кафедри брали активну участь у розробці Стратегії розвитку Харківської області до 2020 року.

Серед сучасних напрямків наукових досліджень на кафедрі соціально-економічної географії і регіоналістики можна виділити декілька аспектів [5].

1. Дослідження соціальних, міграційних та демографічних процесів; методи просторового аналізу, моделювання і прогнозування. В рамках цього аспекту – проблеми соціальної та демографічної безпеки, геодемографічний потенціал територій, проблеми відтворення населення та його життєдіяльності, рівень та якість життя населення, питання соціальної, міграційної, демографічної поведінки населення. Міграційні процеси в Україні та світі, причини їх виникнення та соціально-економічні наслідки. Аналіз міграційних потоків, вплив їх на зміни в демографічній ситуації, розвиток незадоволення в локальному та регіональному соціумі, проблеми переселенців, шляхи їх вирішення. Територіальні особливості адаптації переселенців, їх соціально-економічна захищеність, розвиток територій донорів та реципієнтів. Методи просторового та часового аналізу, прогнозу й моделювання соціальних, міграційних та демографічних процесів. Шляхи регулювання соціальних, міграційних та демографічних процесів на локальному, регіональному, національному та глобальному рівнях).

2. Просторова організація територій різного ієрархічного рівня. Це питання просторової організації міста на основі суспільно-географічних досліджень, зонування міського простору у відповідності до його функціональних особливостей, функціональні зони міської забудови (промислові, транспортно-складські, селитебні, громадські, рекреаційні тощо) та їх сумісність, шляхи оптимізації міської інфраструктури у відповідності до потреб населення. Рекреаційні території, зокрема зелені зони міста як обов’язкова функціональна складова міського простору та важливий фактор розвитку туристсько-рекреаційної й реабілітаційної діяльності в місті. Забезпеченість районів міста і його функціональних зон, міських жителів

та їх окремих соціально-демографічних груп рекреаційними територіями. Суспільно-географічний аналіз кількісних та якісних показників рекреаційних територій, ГІС-моделювання. Нові способи структурування міського простору. Проблеми використання підземного простору міст. “Третій вимір” – новий напрямок просторового розвитку міста. Постіндустріальні міста. Гнучка функціональна організація простору – відмова від чіткого функціонального зонування “житло-офіс-підприємство” та створення змішаних просторів (“третього місця”), де поєднуються житло, офіси, відпочинок, розваги, торгівля тощо. Вертикальне зонування. Створення креативних кварталів, центрів (районів дизайну і мистецтв). Формування “міст майбутнього” (green-city, smart-city, creative-city тощо). Ідея міста-саду. Міста-музею. Покинуті міські території (brownfields): характерні риси, причини виникнення, проблеми. Стратегії розвитку brownfields: конверсійна стратегія (реставрація, підвищення благоустрою території, реконструкція, впровадження інноваційних технологій, реадптація (реабілітація), модернізація) та повна рефункціоналізація (реновація, редевелопмент, ревіталізація, ремоделінг). Моделі просторового розвитку регіонів – моноцентричні, біцентричні та поліцентричні. Методи просторового та часового аналізу, прогнозу й моделювання просторового розвитку регіонів.

3. Методи просторового та системного аналізу, моніторинг регіонального розвитку. Зокрема моніторинг соціально-економічного розвитку регіональних соціогеосистем, використання методів просторово-часового аналізу й розробка моделей регіонального розвитку, виявлення проблеми та перспектив регіонального розвитку територій за допомогою методів просторового та системного аналізу.

4. ГІС-технології в освіті та науці, включаючи питання використання інтегрованих географічних інформаційних систем для у освітній діяльності та наукових дослідженнях. Розробка рекомендацій та корективів для навчальних планів та програм підготовки бакалаврів та магістрів в галузі економічної та соціальної географії у аспекті глобальної інформатизації суспільства та необхідності отримання студентами-географами компетентностей, затребуваних на ринку праці. Імплементация ГІС-технологій у наукові дослідження.

5. Територіальна організація сільських територій регіону. Зокрема комплексні дослідження сільських територій Харківської області в контексті проведення реформи адміністративно-територіального устрою, економіко-географічні дослідження сільського господарства як базової галузі економіки сільської місцевості, суспільно-географічні дослідження соціальної інфраструктури сільської місцевості. Проблеми депресивності сільських територій, шляхи їх вирішення на основі суспільно-географічних досліджень. Питання оптимізації сільськогосподарського виробництва регіону на основі розвитку фермерства, залучення інвестицій тощо. Обґрунтування зміни спеціалізації сільськогосподарського виробництва. Перспективи розвитку фермерства, обґрунтування нових напрямів розвитку, покращення інфраструктури тощо).

6. Туристсько-рекреаційний потенціал територій та його використання. У тому числі дослідження туристсько-рекреаційних ресурсів територій та їх використання, особливості розвитку туризму й рекреації, ринку туристичних та рекреаційних послуг. Рекреаційні зони міста як важлива складова рекреації, охорони здоров'я, розвитку туризму. Співвідношення зелених зон до районів міста, кількісних та якісних показників населення (стану здоров'я, вікових особливостей тощо). Суспільно-географічний аналіз кількісних та якісних показників, моделювання ситуації, практичні рекомендації з оптимізації. Публічні простори та індустріальні простори міст. Індустріальний туризм: ресурси та особливості розвитку. Обґрунтування центрів розвитку сільського (зеленого) туризму. Розвиток сільських туристичних садіб, інфраструктурні зміни на селі. Соціально-економічне значення розвитку сільського туризму в регіоні. Дослідження історико-архітектурних пам'яток та розробка на цій основі нових видів туристичних маршрутів тощо).

Тож, на нашу думку, суспільна географія інтегрує можливості окремих наукових галузей, організуючи комплексні дослідження різних аспектів просторово-часової організації су-

пільства, обґрунтовує побудову низки моделей організації суспільно-географічного простору, окремих соціально-економічних процесів, що може бути в основі територіального планування та управління. У розвитку міжнародного співробітництва ми вбачаємо важелі розвитку української суспільно-географічної освіти і науки. Інтенсифікація академічної мобільності, обмін досвідом, спільні наукові дослідження та проекти, оновлення освітніх програм з огляду на досвід європейських ВНЗ та потреби сучасного ринку праці забезпечать посилення підготовки фахівців в галузі суспільної географії та формування затребуваних на ринку праці компетентностей. Введення нових освітніх програм європейського рівня дозволить зблизити і оптимізувати навчальні програми українських та європейських закладів вищої освіти, що забезпечить виконання академічної мобільності і дозволить залучати активно іноземних студентів у заклади вищої освіти України. У висновку зазначимо, що сучасна українська суспільна географія спроможна адекватно реагувати на виклики XXI століття через виникнення глобальних проблем, які поєднують геополітичні, соціально-економічні, демографічні, етнокультурні та інші питання. Для цього необхідно об'єднати зусилля науковців та освітян на основі класичних засад та ідей фундаторів нашої науки та з урахуванням європейського й світового досвіду.

Список використаних джерел:

1. Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII “Про освіту”: за станом на 05.09.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
2. *Немець Л. М.* Сучасні можливості міжнародного співробітництва в галузі суспільної географії / Л. М. Немець, К. Ю. Сегіда, Н. В. Гусева, Є. Ю. Телебенєва, Л. В. Ключко // Географія в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка: 85 років – досягнення та перспективи (GTSNU): матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присв. 85-річчю геогр. фак. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка (м. Київ, 30–31 березня 2018 р.) / [гол. ред. колегії Я. Б. Олійник]. – К.: Принт-Сервіс, 2018. – С. 29–33.
3. *Немець Л. М.* Суспільна географія: сучасні виклики, реалії, перспективи / Л. М. Немець // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. “Регион-2018: стратегія оптимального розвитку”: (м. Харків, 8–9 листопада 2018 р.). – Харків, 2018. – С. 37–42.
4. Офіційний сайт QS World University Ranking-2019 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.topuniversities.com/universities/v-n-karazin-kharkiv-national-university#wurs>
5. Офіційний сайт кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://soc-econom-region.univer.kharkov.ua/>
6. Офіційний сайт Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.univer.kharkov.ua/>
7. Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти / Постанова КабМіну від 29 квітня 2015 р. № 266 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF>

УДК 911.3

**РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ
В УМОВАХ ВИКЛИКІВ ХХІ СТ.**

Шевчук Любов Теодорівна,
*доктор економічних наук, професор,
проректор з наукової роботи Львівського університету бізнесу і права*

ХХІ ст. увірвалося в життя світової спільноти, суспільств окремих держав і кожної людини фундаментальними перетвореннями, які шокуючим прискоренням порушили усталену динаміку змін, що відбувалися століттями відносно розміреними темпами, і створили нову картину світу.

Як зазначає *В. Д. Базилевич*, йдеться про такі фундаментальні перетворення економіки і суспільства, як кардинальні технологічні зрушення (поява наносенсорів та інтернету наноречей, джерел енергії нового покоління, органів, змодельованих на електронних чіпах, відкритих екосистем штучного інтелекту, оптогенетики, системного метаболічного інжинірингу тощо), які зумовлені розгортанням четвертої промислової революції, що базується на синтезі інформаційних технологій, біотехнологій та фізичних нанотехнологій, диверсифікації та індивідуалізації виробництва, цифровізації [2], а також впровадження робототехніки [3].

Ці перетворення розгортаються в осучасненому просторі людського буття, який стрибкоподібно розвивається завдяки появі інформаційно-комунікаційних технологій, віртуальної і мережевої економіки, дистанційної зайнятості та інформаційної деформації й депривації, що проявляються новими просторовими вимірами і сенсами.

Все це не може не впливати на внутрішнє життя індивідів, кожен з яких схоплений у тенета світової павутини, котра з одного боку обмежує рухи, а, з іншого – одночасно перешкоджає найменшій смиканні на величезні відсталі [4, с. 12]. Таким чином, ХХІ ст. вже відзначилося суперечливим глобально-цивілізаційним виміром життя кожної особи: людина є творцем всіх інновацій, тобто бере безпосередню участь у творенні світу, і, водночас, людина втрачає не тільки ґрунт під ногами, а й сенс перебування на планеті Земля. В результаті прийшло, як зазначає *В. Д. Базилевич*, розуміння того, що зміни в світогляді, психології, поведінці людини не менш важливі, ніж зміни техніки і технології; що новітні концепції формування “суспільства знань”, постіндустріального, інформаційного, когнітивного суспільства вимагають відповідного культурологічного обґрунтування; що людина в сучасних економічних системах постає не як абстрактна сутність, а як конкретна соціальна цілісність; що багато нагальних проблем неможливо адекватно сформулювати та оцінити на рівні окремої країни, їх потрібно вирішувати з урахуванням глобальної соціально-культурної антропології [2, с. 17]. До сказаного додамо, що таке завдання необхідно вирішувати з урахуванням сучасного стану і перспектив розвитку такої науки, як соціальна географія.

Підсумовуючи наголосимо, що усі відзначені нами елементи нової картини світу виступають у ролі безпрецедентних викликів ХХІ ст., які вимагають не тільки пояснення наукою, різними галузями знань, у тому числі й соціальною географією, але й потребують наукових рекомендацій, щодо врахування цих викликів і хоча б пом'якшення їх впливів на суспільне й індивідуальне життя.

У зазначеному контексті соціальна географія, яка входить до складу суспільної географії як окрема самостійна галузь знань, надзвичайно важлива тому, що концентрує свою увагу на людині, суспільних та інших групах, взаємозв'язків між ними, мотивації поведінки в конкретних просторово – часових координатах [7]. Отже, може дати відповіді, як зменшити

тиск викликів ХХІ ст. на суспільну та індивідуальну поведінку й мораль в конкретних просторово-часових координатах.

Ось чому подальший розвиток соціальної географії, її внесок у потреби практики залежать, певною мірою від адекватності оцінки нею викликів ХХІ ст. і від обґрунтованих напрямків її розвитку в найближчій і більш віддаленій перспективі.

Для адекватної оцінки викликів ХХІ ст. необхідна насамперед нова парадигма науки загалом і нова парадигма соціальної географії зокрема. Це означає, що необхідна загальноприйнята система відліку (положення, принципи), яку більшість науковців беззаперечно б вважала новою парадигмою науки. В наш час провідні уми різних галузей знань впритул наблизилися до визначення цієї системи.

Загалом конкретний зміст парадигми кожної галузі науки залежить і від принципових положень пізнання світу (в нашому випадку – від послідовності та змісту графів, що характеризують процес пізнання), і від того, для характеристики яких сфер і підсистем науки вона використовується.

В усіх названих галузях знань простежуються подібні риси нової парадигми: гармонія між людиною і довкіллям (природним, техногенним і соціальним), визнання у структурі об'єктів, процесів, явищ, існування щільної і тонкої матерії як таких, що взаємопроникають і взаємодоповнюють одна одну. Саме завдяки цим рисам, вивчення суспільних полів, а в їх складі – соціальних, економічних, мотиваційних, які входять структури всіх земних об'єктів, можливе у межах нової парадигми науки [7].

Отже, всі згадані спроби побудови нової парадигми тією чи іншою мірою пов'язані з Людиною (котра є феноменальним уособленням поєднання тонкого і щільного світу), її положенням і місцем у світобудові, з питаннями діяльності Людини на Землі [7].

Якщо взяти до уваги, що ще *С. Подолінський* зробив спробу створити теорію енергетичної економіки, взявши за підґрунтя закони термодинаміки, хоча йому тоді не вистачало наукових відкриттів як аргументів, що обґрунтовували б його теорію, і що ці відкриття, які були зроблені пізніше, у другій половині ХХ ст. засвідчують: науку про енергообмін слід застосовувати не лише до щільної матерії, й до тонкої, беручи до уваги їх взаєпроникнення, то стає очевидним наступне: нова парадигма повинна ґрунтуватися, на законах термодинаміки [7].

Виходячи з того, що діяльність – не лише головна ознака людини, ай її стан, а також головна ознака і стан суспільства, що може мати надзвичайно широкий діапазон – від військової ситуації до щастя і процвітання, то важливо усвідомити, що нова парадигма повинна не лише базуватись на тому, що діяльність – це перерозподіл енергії, носіями якої є людина, група людей або частина суспільства, суспільство, але й враховувати, що людина, група людей або частина суспільства, суспільство володіють запасами енергії (запасами праці), які можна визначити як потенційні можливості людської діяльності. Тільки врахування цього в новій парадигмі дасть можливість науці пояснювати, як в процесі діяльності, тобто в процесі перерозподілу енергії відбувається її накопичення (формування потенційних можливостей діяльності), трансформація та втрата (процес діяльності). Зазначимо, що запаси енергії (запаси праці) формуються і на тонкому (запаси ідей, віртуальні запаси тощо), і на щільному (запаси мускульної енергії, запаси біологічної стійкості організму, запаси здоров'я та ін.) планах. Визнання цього як одного з положень нової парадигми дасть можливість вченим шукати шляхи використання запасів потенційних можливостей діяльності на Землі, відслідковувати, як все-таки відбувається перерозподіл енергії, тобто формування потенційних можливостей людської діяльності (накопичення енергії чи запасів праці), їх використання (трансформація та витрачання енергії) [7].

Багато питань виникає при розгляді використання запасів праці крізь призму постулату другого закону термодинаміки про безповоротність термодинамічних процесів. Названий постулат передбачає напрям усіх подій, які беруть участь в енергообміні, й такий напрям подій називають “стрілою часу”. Це означає, наприклад: якщо із запасів праці виділена ментальна енергія у вигляді думок, не зафіксованих технічними пристроями чи за допомогою письма, то

назад у запаси праці їй уже не повернутися. Як надалі трансформується ця енергія? В який спосіб вона акумулюється у вигляді суспільного розуму та суспільного інтелекту? Яка роль належить їй у цивілізаційному поступі? Чи це означає, що йдеться про втрати запасів праці з погляду використання їх використання? Як переконуємося, і тут очевидна необхідність нових наукових досліджень крізь нову парадигму науки, щодопускає взаємопроникність тонких і щільних енергій [7].

Вважаємо проблему сутності суспільного розуму і суспільного інтелекту та їх ролі у функціонуванні територіальних суспільних систем фундаментальною в суспільній, а, отже, і в соціальній географії, а підходи до їх вивчення – запорукою подальшого розвитку методології цієї галузі знань у межах нової парадигми науки [7].

При цьому суспільний менталітет повинен вивчатися на базі використання таких важливих підходів, як суспільно-географічний підхід, соціально-географічний підхід і регіональний соціально-географічний підхід, у межах яких суспільний менталітет слід розглядати крізь призму сутності етносу, нації та території їх життєдіяльності, тобто в межах конкретних територіальних суспільних систем, беручи до уваги особливості соціального простору та соціального часу в конкретних геопросторово-часових координатах. Саме ці підходи повинні отримати належний розвиток у царині суспільної географії в найближчій перспективі. Лише в їх межах можна зрозуміти механізм поведінки мас – живих тимчасових організмів, які функціонують у конкретних геопросторово-часових координатах і виникають із спонтанно об'єднаних індивідуальних елементів (людей) за певних умов і які суттєво впливають на життєдіяльність живих суспільних територіальних систем – етносів, націй і цивілізації на планеті Земля. Дуже важливо виявити і дослідити особливості впливу мас на поведінку особистості в умовах життєдіяльності етносу, нації в конкретних геопросторово-часових координатах через призму соціального часу і соціального простору [7].

Оскільки в межах нової парадигми науки суспільні територіальні системи розглядатимуться як живі, то необхідно визнати в складі їх структури поля та інтенсивно вивчати їх. На нашу думку, вивчення полів у суспільній географії – це фундаментальний напрямок суспільно-географічних досліджень, збагачення методології цієї науки в межах нової парадигми. Сказане стосується і складових суспільної географії – політичної, економічної та соціальної географії [7].

У географії термін “поле” спочатку ототожнювався з територією, яку займав той чи інший об'єкт. Опісля під ним почали розуміти власний фізичний простір об'єкта. За допомогою поняття поля географи намагалися акцентувати на безперервності (континуальності) географічного простору, яка досягається при взаємопроникненні полів окремих об'єктів-симплексів одне в одне; одиничні ж об'єкти-симплекси єдиного географічного простору не створюють [1]. *О. Шаблій* запропонував використати для дослідження географічного поля метод одновимірний (скалярний) аналізу. В цьому випадку він розглядав географічне поле як такий розподіл по земній поверхні певної кількісної ознаки, коли кожна точка (частина) на цій земній поверхні визначається конкретною величиною (скаляром) [5].

Отже, головним фактором широкого використання цього терміна стало бажання показати за його допомогою цілісність розвитку об'єкта, явища, процесу.

В контексті нової парадигми науки *Г. Швєбс* розробив власну концепцію інформаційного поля. На думку вченого, всім матеріальним системам дійсності властиве інформаційне поле певної структури. Тобто, будь-який об'єкт Всесвіту володіє властивістю еманції інформаційного поля. Еманція – не просто випромінювання, а ніби продовження об'єкта, відтворення його в інформаційному вигляді не як фізичної частини загального інформаційного поля, а як зміни його структури, властивостей. *Г. Швєбс* зазначав: “Інформаційне поле (Іп) для матерії є водночас і навколишнім середовищем, і її невід'ємною частиною. Інформаційне поле – це специфічний “вакуум-ефір”. Матерія й енергія, як усе явне, взаємодіє з навколишнім середовищем (Іп), і результат цієї взаємодії залежить не лише від вихідних властивостей матерії та енергії, а й властивостей навколишнього середовища – Іп. При цьому рівень взаємодії має

адаптивно-еволюційний характер. Це означає, що своєю чергою навколишнє середовище (Іп) має властивості не тільки початково надані йому кимось чи чимось, Іп змінюється під впливом речовинно-енергетичних процесів. Воно зумовлено еволюціонує з речовиною-енергією. Однак речовина-енергія гіпотетично може починати свою еволюцію з хаосу, яка має максимальну ентропію. Що стосується Іп, то воно, наймовірніше, завжди має сліди (порції, монади) інформації про процеси, що відбулись раніше і тим самим може ініціювати матерію й енергію до впорядкованості. Тобто, можна допустити, що Іп несе неентропійний (радше, оптимізаційно-керівний) потенціал” [6].

Отже, Г. Швєбс спробував не лише дати своє бачення змісту поняття “інформаційне поле”, а й розкрити весь еволюційний процес розвитку від виникнення об’єктів до їх загибелі.

Ми пропонуємо концептуальний варіант використання загальної теорії поля у соціальній географії та регіональній соціальній географії і робимо спробу застосувати його логічний зміст до вивчення соціальних процесів у регіоні. На нашу думку, застосування поняття “поле” у регіональній науці – це оригінальний погляд на методологію соціальних та інших досліджень. Однак перш ніж розглядати соціальне поле регіону, необхідно окреслити зміст поняття “суспільно-географічне поле”.

Зазначимо, що поняття “суспільно-географічне поле” – це узагальнююче поняття. Воно відображає закономірні зв’язки та відношення, які існують в реальності. Його вивчення дасть змогу глибше відобразити дійсність, проникнути у сутність суспільних територіальних процесів.

Суспільно-географічне поле – особлива форма стану території, цілісна реальність, що складається з щільної і тонкої матерії, яка зумовлює причини, рушійні сили, умови взаємодії, поведінки та саму взаємодію і поведінку людей у процесі їхньої діяльності. З наведеного можна дійти висновку про двоїсту природу поля: воно є своєрідним відображенням і щільних тіл матеріальних об’єктів (місць прикладання праці, людей), їх своєрідного взаєморозміщення у просторі та тонких тіл (еманацій щільних тіл і дій людей – ментальних, інтелектуальних, фізіологічних, механічних, що здійснюються з метою реалізації будь-якої діяльності). Тобто, суспільно-географічне поле – інтегральні еманации функціонуючих елементів суспільної територіальної системи, що формуються потоками інформації, речовини, енергії. Ці еманации детермінуються суспільним розумом і суспільним інтелектом населення – одного з найважливіших елементів суспільної територіальної системи. Вони отримують специфічні риси внаслідок формування в конкретному суспільному просторі та суспільному часі у системі визначених геопросторовочасових координат [7].

Отже, суспільно-географічне поле, згідно з нашою концепцією, відображає, якоюсь мірою, функціональний стан досліджуваної територіальної суспільної системи, який, безумовно, можна виразити у кількісному та якісному вимірі.

Суспільно-географічне поле складається зі взаємопроникаючих і взаємодіючих елементарних полів (політичного, соціального, економічного, інформаційного, соціокультурного, інвестиційного, трудового мотиваційного), кожне з яких формується у межах відповідних йому простору та часу (політичного, соціального, економічного, інформаційного, соціокультурного, інвестиційного, трудового мотиваційного). Безумовно, дослідження елементарних полів дасть змогу краще зрозуміти природу суспільно-географічного поля загалом.

За аналогією, ми, очевидно, можемо розглядати двоїсту природу соціального поля: воно створюється матеріальними об’єктами, їх своєрідним взаєморозміщенням у просторі діями людей з метою реалізації діяльності у соціальній сфері [7].

Отже, де має місце більша концентрація діяльності в соціальній сфері, де проявляється більше різноманіття такої діяльності, там межі соціально-економічного поля ширші, а його густина (концентрація) більша. Соціальне поле змінне у реальному часі та, безумовно, й у соціальному часі, який також має властивість змінюватися, але за іншими законами. Значний

просторовий пеперозподіл соціального поля можна назвати соціальними хвилями. Період 90-х років, що визначався як перехідний до ринкової моделі господарювання, характеризувався розвитком нової соціальної хвилі, зумовленої гострою кризою, спадом виробництва, існуючим безробіттям, зміною пріоритетів і мотивацій. Ця хвиля формувалася як форма руху у напрямку до соціальних цінностей (об'єктів соціальної інфраструктури, соціальних доктрин, соціальних відносин) розвинених країн світу (реального – виїзду жителів України на заробітки, екскурсії та з іншою метою за кордон, віртуального – долучення до соціальних цінностей інших країн світу за допомогою сучасних засобів масової інформації та міжнародної інформаційної системи Internet). Кожна хвиля має здатність повертатися через певний період часу. Отже, у найближчій перспективі соціальна хвиля зможе рухатися до України. Вона безумовно не зможе не вплинути на розвиток не лише соціальної сфери України, а й на трансформацію соціального часу, соціального простору в її межах [7].

У будь-якій точці простору соціальне поле можна визначити як конкретну величину, що виражається певними кількісними характеристиками. Воно має свою внутрішню енергію. Йому властива також інерція. Згідно з теорією ймовірності можна допустити, що інерція соціального поля зумовлена інертною масою, пропорційною до енергії поля.

Отже, найважливішим стратегічним і першочерговим завданням є запровадження нової парадигми науки загалом.

Тільки в умовах визнання нової парадигми можна формулювати, уточнювати і розв'язувати першочергові завдання в подальших дослідженнях у царині суспільної географії [7]. Такими завданнями є наступні:

В умовах розроблення загальнонаукової парадигми, яка повинна стати синергетичною науковою парадигмою XXI ст. дуже важливо розробити нову парадигму суспільної географії.

Новими точками відліку в новій парадигмі суспільної географії, безумовно, стануть поняття сутності етносу, нації, суспільного менталітету, суспільно-географічного поля та ін.

До головних завдань належить визначення суспільно-географічних принципів і підходів до вивчення життєдіяльності етносу, нації у власному Домі (тобто в конкретних геопросторово-часових координатах), дослідження суспільного менталітету як структурного елемента територіальної суспільної системи, аналізу сутності суспільно-географічного поля як суспільно-географічної реальності та вивчення елементарних полів.

Нова парадигма суспільної географії повинна стати своєрідною системою орієнтирів для формування нової парадигми політичної географії, економічної географії та соціальної географії, що входять до її складу.

У межах нової парадигми соціальної географії основні положення матимуть головні поняття соціальних полів, соціальних просторів, соціальних часів і соціальних об'єктів, процесів, явищ у конкретних геопросторово-часових координатах, а також соціально-географічних принципів, згідно з якими вони всі розвиватимуться у перспективі.

Нова парадигма повинна відображати різницю між менталітетом та інтелектом: менталітет – здатність мислити (адекватно оцінювати навколишню дійсність, доходити логічних висновків, умовиводів), а інтелект – вміння творити (народжувати нові ідеї, робити відкриття); при цьому, слід мати на увазі, що без менталітету не може бути інтелекту: не можна народжувати нові ідеї, не вмючи мислити; менталітет завжди міститься в основі інтелекту, і між ними не можна провести чіткої грані.

Концепція соціально-географічних ознак суспільного розуму і суспільного інтелекту належить до з фундаментальних у регіональній соціальній географії. Її розвитку повинні бути присвячені подальші дослідження в XXI ст. у межах цієї галузі знань.

8. Надзвичайно важливим напрямком розвитку соціальної географії є вивчення особливостей використання інформаційних технологій людиною, суспільством, а також формування віртуальної соціальної географії.

Роботизація людської діяльності та її наслідки для суспільного розвитку – чи не найважливіший з напрямків подальшого розвитку соціальної географії, оскільки від розвитку цього

напрямку і використання отриманих результатів в значній мірі залежить виживання людства на Землі.

Наголосимо, що для перевірки можливості використання висунутих ідей, гіпотез і припущень для протистояння викликам ХХІ ст. необхідні нові ґрунтовні дослідження у межах суспільної географії, зокрема політичної, економічної та соціальної географії, а також верифікація отриманих результатів в практиці життєдіяльності людини та суспільства.

Список використаних джерел

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – Москва: Мысль, 1983. – С. 98–99.
2. Базилевич В. Д. Людиноцентричність парадигмальних зрушень в економічній теорії ХХІ ст. / В. Д. Базилевич // Парадигмальні зрушення в економічній теорії ХХІ ст.: Матеріали ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017. – С. 15–20.
3. Форд М. Пришестя роботів. Техніка і загроза майбутнього безробіття / М. Форд; [перекл. з англ. В. Горбатько]. – К.: Наш формат, 2016. – 400 с.
4. Харарі Ю. Н. 21 урок для 21 століття / Ю. Н. Харарі; [перекл. з англ. О. Дем'янчука]. – Київ: Форс Україна, 2018. – 416 с.
5. Шаблій О. І. Математичні методи в економічній географії / О. І. Шаблій. – Львів: Вища шк., 1984. – С. 12.
6. Швебс Г. И. Прорыв в прошлое. Научно-эзотерическое миропонимание: книга 1 / Г. И. Швебс. – Одесса: Маяк, 1998. – С. 25–26.
7. Шевчук А. Т. Соціальна географія: навч. посібник / А. Г. Шевчук. – К.: Знання, 2007. – 349 с.

УДК 528.9

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ І ПРОГРАМА ЦИФРОВОГО ГЕОЕКОЛОГІЧНОГО АТЛАСУ РІЧКОВО-БАСЕЙНОВОЇ СИСТЕМИ

Ковальчук Іван Платонович,

доктор географічних наук, професор,

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Ковальчук Андрій Іванович,

аспірант, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Картографування природних і природно-господарських геосистем є важливою частиною геоecологічних досліджень. Воно спрямоване на пізнання властивостей навколишнього світу, їх відображення на картах, виявлення закономірностей поширення і змін, прогнозування їх станів у майбутньому. Карти природи можуть відображати окремі елементи, показники і властивості одного компонента (карти вузької тематики) або кількох чи усіх компонентів геосистеми (комплексні карти або карти широкої тематики).

Найвищим рівнем комплексного картографування є системне. При його застосуванні всі картографовані елементи розглядаються як складові природної геосистеми, а розроблення змісту, проектування умовних знаків, виконання генералізації здійснюється на єдиних системних засадах.

Методичні принципи

В основу атласного геоecологічного картографування річково-басейнових систем доцільно закладати наступні методологічні принципи: 1) картографування окремих елементів

природного середовища повинне здійснюватися як моделювання цілісної геосистеми з урахуванням впливу на неї усіх чинників, тобто з використанням системної методології; 2) при укладанні та генералізації змісту карт необхідно зберігати геометричні образи природних геосистем – їх природний малюнок, який має відображати морфологію, генезис і структурні риси картографованих об'єктів та геосистем; 3) візуалізацію картографованих об'єктів на картах необхідно здійснювати як за координатами, так і з урахуванням їх географічної та індикаційної локалізації. У випадку застосування ізолінійного способу зображення доцільно використовувати засади географічної інтерполяції та екстраполяції картографованих показників; 4) у процесі укладання, генералізації необхідно відображати різні види зв'язків між природними об'єктами і процесами, між природними і господарськими системами; 5) необхідно дотримуватися об'єктивного відображення на картах меж різного виду між власне природними, між природними та господарськими об'єктами і геосистемами; 6) на усіх етапах укладання карт треба узгоджувати їх зміст з географічною основою та іншими тематичними картами атласу; 7) важливо враховувати і відображати на картах динаміку природних та антропогенних процесів і тенденції їх розвитку; 8) при укладанні карт геоecологічної тематики необхідно враховувати антропогенні зміни навколишнього середовища і їх вплив на екологічний стан геосистем та їх компонентів; 9) при відображенні стану об'єктів картографування, їх внутрішніх взаємозв'язків і зовнішніх впливів, геоecологічних наслідків необхідно використовувати дані ДЗЗ і геоінформаційні технології картографічного моделювання.

Науковою основою створення великомасштабного цифрового геоecологічного атласу річково-басейнової системи послужили існуючі в картографії концепції – модельно-пізнавальна, комунікативна, метакартографії, мовна і геоінформаційна [1–3, 10–12, 13–14] та методологія картографічного моделювання об'єктів і процесів навколишнього світу [6, 8, 16]. Оскільки задуманий атлас має бути цифровою геоінформаційною моделлю геосистеми – річково-басейнової системи Бистриці, то головну роль в її створенні відведено картографічному моделюванню. У зв'язку з цим, висвітлимо детальніше проблему картографічного моделювання стану навколишнього середовища.

Програма великомасштабного цифрового геоecологічного атласу

Програма атласу – це головний документ, який визначає зміст, призначення і методику створення картографічного твору. Програма зазвичай конкретизує загальні положення про атлас як систему карт, об'єднаних спільними ідеєю (темою), масштабом карт, способами відображення об'єктів навколишнього світу та дизайну. Розроблення програми науково-довідкового атласу – це насамперед велика науково-методична і дуже відповідальна картоукладальницька робота. Зазвичай програми фундаментальних атласів публікуються обмеженим накладом та обговорюються науковою громадськістю [20]. У випадках масового видання однотипних атласів розробляються загальні вказівки (керівництва), відзначаються загальні риси серій: наприклад, на географічному факультеті МГУ опублікована “Програма атласів природних умов і природних ресурсів республік та економічних районів СРСР” за ред. *К. А. Салищева* [17, 19]; в Україні прикладами можуть слугувати Програма Національного атласу України [12, 16], Концепція створення Атласу природних, техногенних, соціальних небезпек і ризиків виникнення надзвичайних ситуацій в Україні [15], розроблена й опублікована фахівцями Інституту географії НАН України, програма комплексного атласу Львова [21].

Зазвичай, Програма атласу містить характеристики таких елементів:

1) загальні положення – обґрунтування типу атласу за змістом; розгорнутий перелік користувачів атласу; головні наукові і практичні завдання, на вирішення яких спрямований атлас;

2) послідовність роботи над атласом і характер його видання.

Зокрема, в цій частині:

- вказуються головні розробники (відомства, інститути і т. д.), їхня роль у спільній роботі;

- визначаються установи та особи, які залучаються до роботи над окремими частинами атласу або темами;
- встановлюється списковий склад редколегії й основний редакційно-укладацький та авторський колектив;
- визначаються поетапні терміни роботи над атласом і послідовність перевірки виконаної роботи;
- уточнюються загальні технічні дані (обсяг атласу, його розмір, характер видання, особливості загального оформлення, форма переплетення і тип папітурки тощо);
- закріплюється відповідальність між членами тимчасових колективів за якісне і вчасне виконання окремих видів робіт [20];

3) структура атласу обґрунтовується з урахуванням прийнятого змісту і призначення атласу, технічних можливостей його укладачів чи організації, яка відповідальна за виконання картоукладацьких та картовидавничих робіт. Важливими є загальні структурні настанови (кількість томів, виділення розділів, включення текстових і довідкових даних тощо) та їх інтерпретація в кількісному вигляді. Загальні настанови визначають, як здійснюватиметься видання атласу (окремими випусками чи частинами або навіть окремими листами (при використанні розбірних листів або комплектації атласу в папці). Стосовно структурних настанов, то у програмі обґрунтовується конкретизація місця кожного розділу у загальній структурі атласу. У Програмі структура атласу подається у чіткій формі, яка має відповідати його майбутньому змісту.

Загальногеографічні атласи зазвичай однотипні за змістом, структура їх відносно усталена [20]. Простежуються їх загальні риси і в зарубіжних, і в вітчизняних атласах. Структура ж тематичних атласів є переважно індивідуальною. Укладання загального списку карт, їх групування в розділи є завданням науково-методичного обґрунтування структури кожного атласу. Ця робота не є стандартизованою і виконується з урахуванням мети і завдань створюваного атласу, наявного інформаційного забезпечення, запитів практики тощо;

4) обґрунтування тиражу атласу. Як відомо, фундаментальні атласи, створення яких вимагає дуже великих матеріальних затрат, призначаються для досить вузького кола читачів. Вони зазвичай не перевидаються. виготовлення атласів популярного типу, як правило, є менш затратним і такі атласи зазвичай перевидаються. Стосовно тематичних атласів річково-басейнових систем, то практики їх масового укладання і видання не існує. З відомих атласів, опублікованих в Україні, варто назвати два: 1. Екологічний атлас басейну річки Південний Буг. – Вінниця, 2009. – 20 с.; 2. Басейн реки Днестр. Экологический атлас. – Кишинев, 2012. – 59 с. Обидва вони невеликі за обсягом і далеко не повно відображають риси геоєкології річково-басейнових систем Дністра і Південного Бугу. Крім них, існують також й атласи на басейн р. Прут і басейн р. Сіверський Донець;

5) розміри атласу. Вони визначаються з урахуванням призначення, зручності використання (кабінетне, довідкове, використання в повсякденній роботі чи навчанні тощо) [20]. При проектуванні конкретних атласів враховуються також такі моменти: як відображуватиметься весь басейн та його суббасейни (на розвороті чи на одній сторінці); чи допускатиметься згинання листів; як і де розміщуватимуться додаткові карти, карти-врізки, умовні позначення, текстові матеріали тощо; спосіб видання атласу (поліграфічний чи комп'ютерний); технічні прийоми комплектування окремих листів в єдиний атлас і т. п. Треба також забезпечити оптимальну відповідність між розмірами атласу та його загальним обсягом. Зазвичай настільні атласи можуть мати обсяг у 300–400 с., книжкові – 100–150 с., кишенькового формату – до 100 с. У програмі вказуються розміри твердої обкладинки атласу і розміри сторінок [3, 5, 16];

6) джерела для створення атласу. Їх характеристика й аналіз займають значну частину програми. В ній дається перелік та здійснюється аналіз картографічних, статистичних і літературних джерел з оцінкою достовірності (наприклад, ступеня покриття картографованої території картами крупнішого масштабу), актуальності (з урахуванням характеру карто-

графованих явищ). Особлива увага звертається на порівнюваність джерел за підходами до відображення властивостей картографованих об'єктів та явищ, за детальністю і точністю їх картографічного відображення.

Зазвичай у програмі розглядаються основні джерела. Надалі вони уточнюються з урахуванням відомчих матеріалів – карт різних масштабів, форм статистичної звітності, фондів та архівних даних.

Основним джерелом інформації при укладанні як загальногеографічних атласів, так і цифрових атласів річково-басейнових систем слугують сучасні великомасштабні топографічні карти. Певні труднощі, пов'язані з використанням цих карт, зумовлені нерівномірністю топографічного вивчення різних регіонів та їхніх частин, запізненням процесів оновлення топографічних карт від вимог часу через відсутність фінансового забезпечення топонімальних та картоукладальницьких робіт.

Додатковими джерелами виступають різномасштабні тематичні карти.

Джерела для загальногеографічних атласів зберігаються централізовано (наприклад, у відділі довідково-картографічної служби Державного науково-виробничого підприємства “Картографія” та у відповідному відділі Держгеокадастру України), а також у бібліотеках, вищих навчальних закладах, фондах експедицій, архівах, проектних організаціях тощо.

Джерела для тематичних атласів підбираються авторським і редакторським колективом до кожного розділу й окремих карт індивідуально. Для цього вивчаються архівні і відомчі матеріали різних організацій та установ, систематизуються результати досліджень в галузевих інститутах. Підбір джерел є дуже відповідальною частиною роботи над тематичним атласом, вона має перебувати під особливою увагою Редакційної колегії;

7) для проектного атласу розробляються типові компоновання розгорток і зворотів з чіткими вказівками щодо розміщення заголовків карт, контурів картографованої території в різних масштабах, карт-врізок, додаткових карт і графіків.

Практична картографія володіє великим набором прийомів підготовки компоновок карт [4, 18, 20]. Важливо їх творчо застосувати або модифікувати з таким розрахунком, щоб типових компоновок була мінімальна кількість, але вони дозволяли розмістити в атласі карти запланованих масштабів з дотриманням чітко визначеної логічної послідовності.

Типові компоновання додаються до програми атласу у графічній формі, зазвичай у зменшеному вигляді. Вони містять: рамку карти прийнятого для даного атласу вигляду; контур картографованої території; місця розміщення додаткових карт, карт-врізок тощо.

При розробленні типових компоновок загальногеографічних атласів виникає питання оптимальної нарізки листів атласу з відображенням досліджуваної території (у випадку її великої площі). Нарізка карт в тематичних атласах вирішується при розробленні компоновок розгорток і зворотів листів [19, 20].

Математична основа – одна з основних ознак системності карт в атласі.

Зазвичай дотримуються відповідні регламенти, тобто використовується мінімальна кількість переважно кратних масштабів, мінімальна кількість проекцій. Однак конкретні умови змушують визначати масштабний ряд і набір проекцій індивідуально для кожного атласу. У випадку побудови геоекологічного атласу річково-басейнової системи масштабний ряд має такий вигляд: 1:10 000; 1:25 000; 1:100 000; 1:200 000; 1:400 000; 1:500 000.

Масштабний ряд атласу враховує:

- використання одного масштабу для порівнюваних територій (за рангом: наприклад, для басейнів, які за площею відповідають території сільських рад);
- використання найбільшого масштабу для території усього басейну;
- зменшення масштабів в окремих випадках (неоднаковий рівень вивчення та забезпечення картографованою інформацією, основні або додаткові теми, різне графічне навантаження карт тощо).

Масштабний ряд підбирається узгоджено з вибором розміру атласу і розробкою типових компоновок [3, 20]. Іноді в атласі може використовуватися до 10 різних варіантів масштабів карт і їх компоновок.

Проекції для карт підбираються з числа найбільш використовуваних або модифікуються з урахуванням конкретних вимог до атласу. В нашому випадку обрана рівнокутна поперечно-циліндрична проекція Гавса-Крюгера, яка обчислюється за параметрами еліпсоїда Красовського в шестиградусних зонах. Іноді проекції розраховуються заново. Розмір і конфігурація картографованої території, її розташування щодо сторін світу, передбачуване коло розв'язуваних з допомогою карт атласу завдань – це ті основні чинники, які впливають на вибір проекцій. Зазвичай, у вступному розділі атласів розміщують довідку, іноді – з видом використовуваних сіток, з системою ізокол і рекомендаціями стосовно вимірювання площ, довжин ліній і кутів на картах. Розміри атласу, вид типових компоновок, масштаби карт і використовувані проекції – всі ці параметри тісно взаємозв'язані. Тому їх вибір для конкретного атласу проводиться узгоджено. Часто виконуються відповідні експерименти, які дозволяють обрати оптимальні рішення.

Перелік карт займає центральне місце у програмі атласу [20]. Саме він найкраще відображає зміст атласу, його наукове і практичне спрямування. Список карт не може бути безсистемним, він завжди будується за прийнятою для данного атласу логічною схемою: розділи атласу і їх послідовність, перелік карт в розділі і їх послідовність. Перелік карт висвітлює структуру атласу, тобто відображає послідовність, в якій відображаються теми, об'єкти, процеси, які поширені на картографованій території. У програмі витримується принцип: від загального до конкретного, від основних характеристик до додаткових, від відображення чинників до узагальнень, висновків, а іноді і практичних рекомендацій. І все це з урахуванням розміру карт, їх компоновки і математичної основи створюваного атласу.

У тематичних атласах при розробленні послідовності (списку) карт на перший план виходять дві ознаки: зіставна повнота відображення різних елементів і розміщення карт в логічній послідовності, яка відбиває взаємозв'язки і взаємозумовленості різних явищ.

В атласах природи (або в розділах природи комплексних атласів) ці питання у значній мірі вирішені. Повнота відображення окремих елементів досягається не лише обсягами відповідних розділів, а й поєднаннями карт з різним рівнем узагальнення матеріалу, яке враховує специфіку картографованого явища (наприклад, для відображення клімату потрібен певний набір аналітичних карт окремих характеристик, а для відображення ґрунтового покриття іноді достатньо однієї синтезної карти). Таким чином, зміст розділів і їх компоновка узгоджуються, а відносна повнота відображення різних компонентів може характеризуватися не тільки кількістю карт і сторінок атласу, але і типом карт (з урахуванням складності їх побудови).

Послідовність розміщення карт природи зазвичай відповідає характеру і вираженості основних природних зв'язків. У більшості випадків карти розташовують у такій послідовності: гіпсометрична карта, карта геологічної будови, карта геоморфологічної будови, карти кліматичних умов, карти поверхневих і підземних вод, карти ґрунтів та їхніх властивостей, карти рослинного покриву, ландшафтні карти. Але послідовність може і порушуватися у зв'язку з конкретними природними умовами: іноді геологічні карти розташовують перед картами рельєфу. Але особливо чітко місцеві особливості простежуються в послідовності розміщення карт певної тематики всередині розділів.

В атласах соціально-економічного та геоecологічного змісту списки карт і послідовність їх розміщення відпрацьовані недостатньо. Можна сказати, що кожен атлас в цьому відношенні є оригінальним. В першому типі атласів рекомендується розміщувати карти населення, потім господарства та зв'язків, потім соціального і культурного обслуговування. Але відхилень від загального правила багато: міняються місцями карти населення і господарства, а карти соціально-побутового змісту часто розташовують після карт населення.

Програма атласу містить не лише списки карт в їх логічній послідовності, а й подає коротку характеристику їх змісту. При цьому в загальгеографічних атласах звертається увага на особливості місцевості, які варто враховувати при укладальницьких роботах, а також вказуються додаткові топографічні, статистичні та інші джерела для даної карти.

У тематичних атласах назва кожної карти часто супроводжується коротким описом її змісту, переліком використаних для її укладання джерел та обґрунтуванням прийомів відображення якісної і кількісної інформації на картах.

Підготовка складних за змістом тематичних карт зумовила необхідність поєднаного застосування різних способів відображення картографованих об'єктів і процесів. Наприклад, для відображення розташування агропромислових груп ґрунтів та сумарного забруднення ґрунтів було використано спосіб якісного фону і ступінчасту шкалу штриховки. При цьому якісний фон має вигляд різнотонового забарвлення, а сумарне забруднення ґрунтів – вигляд прозорої штриховки [20]. Цей прийом дозволяє наочно відобразити взаємозв'язки між розподілом хімічних елементів (мікроелементів) та різновидами ґрунтового покриву.

Для забезпечення більшої інформативності під час укладання карт умісту важких металів (у порівнянні з фоновими показниками) була використана двокольорова ступінчаста шкала (“холодні” кольори – показники, нижчі від фонових, “теплі кольори” – показники, вищі від фонових, додаткова прозора штриховка на кольоровій шкалі – показники, вищі від гранично допустимих концентрацій).

Для створення об'ємних ефектів прояву явищ, відображених на картах, використовувалися різноманітні графічні способи побудови профілів, графіків, діаграм, блок-діаграм тощо.

Для проектування системи знаків будь-якої географічної карти, яка відтворює різні сторони реальної дійсності, розміщення, стан і зв'язки природних та суспільних явищ використовується мова графіки [20].

Розробка картографічних знаків географічних карт базується на знанні і раціональному використанні семіотичних аспектів, з одного боку, та глибокому вивченні сутності зображуваних явищ – з другого. Ці два принципи перебувають в тісному взаємозв'язку між собою. Розуміння сутності об'єкта картографування, його специфічних рис значно полегшує пошук шляхів збагачення інформаційних властивостей картографічних знаків, їх смислового змісту, а ефективне застосування правил їх побудови забезпечує гармонійність і логічність передачі інформації, графічно економне і добре зорове сприйняття відображуваних на карті об'єктів.

Системний принцип, який широко увійшов у картографування природних і соціально-економічних комплексів як цілісних взаємодіючих систем різної розмірності та ієрархічного рівня, став однаково дієвим при розробленні картографічних знаків окремої карти, серії карт або атласу. Розглядаючи зміст карти як відображення властивостей деякої геосистеми з її внутрішніми і зовнішніми зв'язками, К. А. Саліщев [17, 18] розробив загальні засади проектування систем картографічних знаків до окремої карти.

Принципова схема проектування знаків застосовується до карт будь-якої тематики, але особливо ефективна вона для комплексних і типологічних карт. Системний принцип розроблення умовних знаків проявляється у відображенні графічними засобами ієрархічних рівнів картографованих об'єктів (систем, підсистем, окремих компонентів і показників). Іншими словами, він зумовлює визначену логіку в побудові знаків, чітко виділяючи відмінності між знаками підсистем, зберігаючи їх графічну подібність всередині кожної підсистеми і в той же час забезпечуючи добрі відмінності знаків, застосовуваних для характеристики окремих показників. Наступні сприйняття й засвоєння знаків у значній мірі визначаються рівнем їх ієрархічної та системної організації і впорядкованості, які полегшують виконання операцій зі знаками для отримання нових знань.

Вихідним моментом для створення системи умовних позначень до тематичної карти є класифікація об'єктів картографування [20]. Ця операція в основних рисах визначає за-

гальну структуру системи знаків, число таксономічних категорій різних рангів, їх кількісні та якісні показники, співвідношення, підпорядкованість; вказує на тісноту зв'язків і залежностей між явищами та процесами, які в тій або іншій мірі мають систематизуватися і відображатися у графічній формі.

Система умовних знаків подається у вигляді легенди карт і відіграє роль довідника при створенні карти й наступному її використанні для вирішення широкого спектру науково-пізнавальних і прикладних задач.

Послідовність створення проекту умовних позначень до карти чи атласу можна відобразити у вигляді таких кроків:

- при виникненні ідеї карти чи атласу, визначенні їх змісту, виборі системи
- показників, які відображатимуться на картах, аналізують реальність графічного виконання замислу автора, встановлюють загальні принципи оформлення карт чи атласу;
- при роботі над створенням авторських макетів на окремі частини району картографування (наприклад, суббасейнову геосистему) попередньо розробляють систему умовних позначень з урахуваннями пропозицій авторів карт;
- на стадії підготовки зведеного авторського макету за участі картографів укладають систему картографічних позначень у вигляді графічної системи умовних позначень до карти (атласу);
- проект умовних позначень апробують на зразках карт; іноді при цьому виникає необхідність зміни, удосконалення деяких зображувальних засобів для досягнення чіткішого виділення ряду елементів, посилення багатоплановості, використання нових прийомів і засобів оформлення карти для збільшення її навантаження без погіршення читаності;
- завершений проект системи позначень реалізують повністю на кольоровому оригіналі, який слугує еталоном кольорової проби карти. Удосконалюючи засоби картографічного зображення, можна отримати карти різної якості та інформаційного наповнення при одних і тих же показниках. Змінюючи оформлення (встановлення розмірів і рисунків знаків, принципів і прийомів застосування кольорів, взаємодії штрихового і кольорового оформлення, використання ефектів світлотіньової і кольорової пластики, художніх прийомів), автор карти, редактор та коректор і дизайнер можуть забезпечити створення оптимального варіанту картографічного твору, який задовольнятиме вимоги широкого кола споживачів картографічної продукції.

На розроблення системи картографічних знаків впливає ряд чинників [20]:

- масштаб створюваної карти;
- її призначення (характер завдань, які вирішуються, умови користування картою, рівень підготовленості споживача);
- тип карти.

Крім того, на вибір видів знаків (форми, розміру, рисунка, кольору), способів картографічного зображення і графічних засобів мають вплив властивості картографованої території, сутність, характер просторового розміщення явищ, їх внутрішні властивості. Врахування охарактеризованих вимог, впливів чинників, властивостей знаків дозволяє створювати високоякісну картографічну продукцію.

Базуючись на охарактеризованих засадах, нами укладено варіант цифрового великомасштабного геоecологічного атласу річково-басейнової системи Бистриці – правобережного допливу Дністра, розташованого в Івано-Франківській області України.

Висновки. За результатами виконаних досліджень: 1) обґрунтовані методологічні засади створення великомасштабного цифрового геоecологічного атласу річково-басейнової системи як геоінформаційної системи, яка відображає будову РБС, її геоecологічний стан, що природні та антропогенні чинники впливають на нього, ступінь господарського освоєння природних геосистем, активність і спрямування розвитку трансформаційних процесів як у річковій, так і в басейнової системі; 2) розкрита сутність і значення картографічного моделювання як генерального методу системного атласного картографування геоecоло-

гічного стану річково-басейнових систем та його змін під впливом природних чинників і господарської діяльності людини; 3) здійснено обґрунтування Програми великомасштабного цифрового геоecологічного атласу річково-басейнової системи, системи умовних позначень, масштабного ряду тематичних карт, способів відображення інформації на тематичних картах атласу.

Список використаних джерел

1. Берлянт А. М. Виртуальные геоизображения / А. М. Берлянт. – М.: Науч. мир, 2001. – 56 с.
2. Берлянт А. М. Картографические анимации / А. М. Берлянт, Л. А. Ушакова. – М.: Науч. мир, 2000. – 108 с.
3. Берлянт А. М. Картография. Учебник для вузов / А. М. Берлянт. – М.: Аспект Пресс, 2011. – 336 с.
4. Востокова А. В. Оформление карт. Компьютерный дизайн: учебник / А. В. Востокова, С. М. Кошель, Л. А. Ушакова; [под ред. А. В. Востоковой]. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 288 с.
5. Геоінформаційне картографування в Україні: концептуальні основи і напрями розвитку / Л. Г. Руденко, Т. . Козаченко, Д. О. Ляшенко, А. І. Бочковська, А. П. Дишлик, В. С. Чабанюк, В. В. Путренко; [за ред. акад. НАН України Л. Г. Руденка]. – К.: Наукова думка, 2011. – 104 с.
6. Ковальчук А. І. Геоecологічний атлас річково-басейнової системи Бистриці: кроки зі створення, отримані результати / А. І. Ковальчук, І. П. Ковальчук // Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій: зб. наук. праць. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. – Вип. 1 (6). – С. 86–103.
7. Ковальчук І. П. Актуальні питання створення комплексних геоecологічних атласів річково-басейнових систем / І. П. Ковальчук // Біоресурси планети і біобезпека навколишнього середовища : проблеми і перспективи. Зб. матеріалів Міжнар. конф.: Секція 10: Земельні ресурси, екологія, право (5–6 листопада 2013 р., м. Київ, Україна) / [За ред. Д. С. Добряка, В. І Курила]. – К.: МВЦ “Медінформ”, 2013. – С. 167–173.
8. Ковальчук І. П. Геоінформаційне атласне картографування річково-басейнових систем / І. П. Ковальчук, А. І. Ковальчук // Геополитика и экзогеодинамика регионов: науч. журнал. – Симферополь, 2014. – Том 10. – Вып. 1. – С. 63–67.
9. Ковальчук І. П. Концепція створення геоecологічних атласів на басейнові системи / І. П. Ковальчук, А. І. Ковальчук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія. – Тернопіль: СМП “Тайп”, 2013. – № 1. (вип. 34). – С. 181–185.
10. Лурье И. К. Основы геоинформационного картографирования / И. К. Лурье. – М.: Изд-во МГУ, 2000. – 143 с.
11. Маликов Б. Н. Составление и подготовка к изданию карт и атласов с использованием компьютерных технологий: монография / Б. Н. Маликов, Я. Г. Пошивайло. – Новосибирск: СГГА, 2002. – 92 с.
12. Національний атлас України [карти] // Нац. акад. наук України; [гол. редкол. Б. Є. Патон; відп. ред. Л. М. Веклич; наук. ред. П. Ю. Гриценко; ред. І. О. Європіна та ін.]. – К.: ДНВП “Картографія”, 2007. – 440 с.
13. Новаковский Б. А. Цифровая картография: цифровые модели и электронные карты / Б. А. Новаковский, А. И. Прасолова, С. В. Прасолова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004. – 168 с.
14. Новый интерактивный подход к созданию электронных карт и атласов по географии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.osvitanet.com.ua/index.php?page_id=297
15. Руденко Л. Г. Концепція створення Атласу природних, техногенних, соціальних небезпек і ризиків виникнення надзвичайних ситуацій в Україні / Л. Г. Руденко, Д. О. Ляшенко, О. Л. Дронова, В. В. Путренко, В. С. Чабанюк. – К.: Ін-т географії НАН України, 2010. – 47 с.
16. Руденко Л. Г. Национальный атлас Украины. Концепция и пути ее реализации / Л. Г. Руденко, А. И. Бочковская, Т. И. Козаченко, Г. О. Пархоменко, В. П. Разов. – К.: Институт географии НАН Украины, 2001. – 45 с.
17. Салищев К. А. Картоведение / К. А. Салищев. – 3-е изд. – М.: МГУ, 1990. – 400 с.
18. Салищев К. А. Проектирование и составление карт / К. А. Салищев. – 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 240 с.

19. *Самойленко В. М.* Проектування ГІС: підручник / В. М. Самойленко, Л. М. Даценко, І. О. Діброва. – К.: ДП “Прінт Сервіс”, 2015. – 256 с.
20. *Сваткова Т. Г.* Атласная картография / Т. Г. Сваткова. – М.: Аспект-Пресс, 2002. – 203 с.
21. *Шаблій О.* Львів. Комплексний атлас / О. Шаблій, С. Матковський, О. Вісьтак та ін.; [за ред. проф. О. Шаблія]. – К.: ДНВП “Картографія”, 2012. – 192 с.
22. *Willamette River Basin Planning Atlas: Trajectories of Environmental and Ecological Change* (Атлас Планування басейну р. Вілламетт (США): траєкторії змін навколишнього середовища). Автори: D. Hulse, S. Gregory, P. Baker, 2002.

УДК 911.3: 316.472.4

**ГЕОПРОСТОРОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ
ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ**

Пугач Сергій Олександрович,

кандидат географічних наук, доцент,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Поручинський Володимир Іванович,

кандидат географічних наук, доцент,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Сучасне життя суспільства важко уявити без різноманітних мобільних пристроїв, які постійно супроводжують людину та усе глибше проникають у її життєдіяльність. Сам по собі мобільний пристрій, найчастіше це смартфон, дає лише нові можливості для людського спілкування. Однією з таких передумов для розширення комунікацій (спілкування) є група сервісів, які у розмовній мові називають соціальними мережами. Соціальні інтернет-мережі стали невід’ємною частиною життя сьогодення. Бізнес, політика, шоу-бізнес, мас-медіа, розваги, особисті спілкування людських індивідів усе більше занурюються у світ соціальних мереж.

Людину охоплює інформаційне поле, яке з появою та широким розповсюдженням соціальних інтернет-мереж значно розширилося. Великі відстані та державні кордони перестали бути перешкодою для обміну думками між людьми, сферою спілкування став цілий світ. Комунікації людини вийшли на якісно новий рівень, який поки що ще не до кінця осмислений науковцями. Сучасна людина перебуває ніби у двох світах: реальному фізичному світі та віртуальному світі соціальних мереж.

Соціальні мережі є ще не до кінця вивченим феноменом. Про динамічність поняття свідчить відсутність усталеної термінології. Хоча в українській науковій літературі та побутовому спілкуванні переважно використовується термін “соціальна мережа”, на нашу думку, слід вживати термін “соціальна інтернет-мережа”. Соціальна мережа – це соціальна структура, група людей, об’єднаних зв’язками та комунікаціями. Використання технологій Інтернету для комунікацій суттєво розширює можливості людського спілкування, виводить його на якісно новий рівень. Схожа картина із відсутністю уніфікованого терміну спостерігається в англійській мові середовищі. Тут зустрічаються терміни “social networking service” (соціальний мережевий сервіс), “social networking site” (соціальний мережевий сайт), SNS (аббревіатура першого та другого термінів), “social media” (соціальні засоби масової інформації) та ін.

Найчастіше у науковій літературі трактування поняття “соціальні інтернет-мережі” відбувається через перелік можливостей, які вони надають. Так, *С. Івашнюва* під “соціальною інтернет-мережею” розуміє віртуальний майданчик, що забезпечує своїми засобами спілку-

вання, підтримку, створення, розбудову, відображення та організацію соціальних контактів, у тому числі й обмін даними між користувачами, який передбачає попереднє створення облікового запису [1].

Дослідження показали, що усі соціальні інтернет-мережі мають чотири спільні риси [11]:

1) соціальні інтернет-мережі – це інтерактивні Інтернет-додатки, що базуються на Web 2.0;

2) користувацький контент (UGC) – такий як цифрові фотографії, текстові публікації, “теги”, он-лайн коментарі та “блоги” – є джерелом функціонування соціальних інтернет-мереж;

3) користувачі створюють специфічні для сайту або додатку профілі;

4) соціальні інтернет-мережі сприяють та всіляко заохочують розвитку мережі шляхом підключення профілю користувача до інших осіб або груп.

Отже, соціальна інтернет-мережа – це он-лайн платформа, яка використовується окремими індивідами чи групами людей для створення (чи розширення) соціальних мереж або соціальних зв'язків з іншими людьми (або групами людей). Ці люди (групи людей), як правило, мають схожі особисті чи професійні інтереси, схожий тип діяльності, походження. Часто соціальні мережі дублюють та доповнюють “реальні” зв'язки індивіда.

Дослідження соціальних інтернет-мереж розпочалося у США та країнах Європи. Відповідно, головні напрацювання зосереджені в англomовній науковій літературі, переважно соціологічного напрямку. Низка праць присвячена питанням територіального поширення та просторовим аспектам функціонування соціальних он-лайн сервісів: теоретичним питанням дослідження соціальних мереж з позиції економічної та соціальної географії; впливу відстані на інтенсивність зв'язків в соціальних інтернет-мережах; аналізу різномасштабних географічних патернів, що виникають внаслідок взаємодії користувачів у соціальних мережах; можливостям інтеграції даних соціальних мереж у ГІС; впливу географічної відстані, національних кордонів, мови та частоти авіаперевезень на формування соціальних зв'язків у Twitter; зв'язок між відстанню та інтенсивністю он-лайн взаємодії у іспанській соціальній мережі Tuenti [9].

В Україні дослідженнями соціальних мереж також займаються переважно соціологи, аналізуючи сам феномен соціальної інтернет-мережі, аспекти їх впливу на суспільство, окремі його вікові категорії (насамперед дітей та підлітків), можливості використання сервісів у політехнологіях, освітньо-виховному процесі. Періодично в медійному просторі з'являються огляди різноманітних кількісних технічних характеристик мереж, виконаних спеціалістами у сфері ІТ-технологій. Географічним аспектам у таких дослідженнях, або взагалі не знаходиться місця, або ж ці характеристики дуже поверхневі. Власне географічних досліджень функціонування та розвитку соціальних інтернет-мереж в Україні загалом та у розрізі окремих регіонів є дуже мало [4; 5; 7; 9]. Це вказує про незадовільний стан вивчення проблеми.

Нами було проведено за допомогою традиційних суспільно-географічних методів первинне дослідження поширення основних соціальних інтернет-мереж у Волинській області (станом на кінець 2017 р.) [9]. Найбільші соціальні інтернет-мережі ВКонтакте, Однокласники та Facebook мають співставні аудиторії на території Волинській області. Найпоширенішою соціальною мережею є ВКонтакте, на другому місці знаходяться Однокласники, на третьому – Facebook. У всіх трьох мережах простежуються схожі територіальні закономірності поширення – 2/3 користувачів зосереджені у чотирьох найбільших містах Луцьк, Ковель, Нововолинськ, Володимир-Волинський. Понад 40 % акаунтів концентрує обласний центр. Чітко простежується теорія просторової дифузії нововведень – найбільші міста виступають центрами інновацій. Коефіцієнт проникнення мережі також є найвищим у найбільших містах.

Для більшості адміністративних районів Волинської області коефіцієнт проникнення (відношення кількості акаунтів до чисельності населення) соціальної мережі становить 10–20 %, при середньому по області 29–36 %. Це свідчить про недостатній рівень сформованості

мереж та значні перспективи їх розвитку у сільській місцевості. Підвищена частка користувачів ВКонтакті спостерігається у північних прикордонних районах, Facebook – у південних та східних районах, мережа Однокласники має більш рівномірне поширення по території області. У статевій структурі користувачів домінують жінки, особливо це характерно для мережі Однокласники.

Проте традиційної суспільно-географічної методики не достатньо для всебічного аналізу соціальних інтернет-мереж. Необхідний пошук нових методів та підходів для аналізу вказаного феномену. Перспективними, на нашу думку, можуть бути концепції географічного та соціального просторів [8].

Характерною особливістю більшості наук, що оперують різними “просторами”, є те, що вони спеціально не обґрунтовують його в теоретичному та методологічному аспектах. Географія, на відміну від них, не може залишатися осторонь від теоретико-методологічних баталій, оскільки просторові відносини для неї є предметом дослідження, інструментом пізнання, ключовим пояснювальним принципом. Ситуація ускладнюється тим, що для географії принципово необхідно зв'язати природничо-наукове та соціокультурне розуміння простору, тоді як інші науки (літературознавство, фізика) цим можуть й знехтувати [2].

Географічний простір (геопростір) – це одне з фундаментальних понять суспільної географії, яким позначають впорядкованість географічних об'єктів відносно земної поверхні та їх просторову організацію [10; 11].

Я. Олійник та А. Степаненко вживають термін соціально-географічний простір – це частина географічного простору, що являє собою просторово-часове поєднання суспільних об'єктів, явищ і процесів у сукупності із природним оточенням; це простір суспільства із усіма сферами географічного середовища; це простір антропосфери (заселеної, освоєної, або в інший спосіб втягнутої в орбіту життя суспільства частини географічної оболонки землі з її просторовими структурами господарства і формами організації життя суспільства) [6].

Сьогодні у соціально-економічній та географічній літературі широко використовується концепція “соціального простору”. Соціальний простір як багатовимірний простір, побудований за принципами диференціації і розподілу, сформований сукупністю діючих властивостей у соціальному універсумі (термін, що означає об'єктивну реальність у часі й просторі, множинність усіх можливих світів), тобто властивостей, що можуть дати його власнику силу і владу в цьому універсумі; це простір людського розвитку в масштабах суспільства як цілісної системи [6].

Положення людини у соціальному просторі визначається не лише її просторовими координатами а й соціальним статусом (місцем індивіда в соціальній групі, суспільстві). Отже, образно кажучи, соціальний простір – географічний простір доповнений “віртуальною” складовою внутрішнього світу людини та соціуму.

В останні роки дедалі більшої популярності набуває дослідження окремих угруповань людей, як соціальних мереж. Соціальна мережа – це структура, утворена індивідами або організаціями на основі великої кількості різноманітних взаємовідносин. У теорії соціальних мереж люди розглядаються як вузли, а взаємовідносини між ними у якості зв'язків.

Поява та широке поширення соціальних інтернет-мереж розпочало докорінну трансформацію людини та людського суспільства в цілому. Сьогодні багато людей, особливо молодших вікових груп, одночасно перебувають у двох світах (просторах): реальному світі (географічний простір) та віртуальному світі інтернет-мережі (віртуальна складова соціального простору). Візуалізація соціального простору (соціальних інтернет-мереж) засобами картографії та ПС, та виявлення його взаємозв'язків з реальним світом можуть стати одним із перспективних напрямків розвитку сучасної географічної науки. Так, суспільна географія може досліджувати вплив соцмереж на територіальні особливості життєдіяльності суспільства та виявлення регіональних особливостей поведінки індивідів та груп людей у віртуальному світі. Фізична географія може досліджувати вплив природних умов та чинників, а також екологічної ситуації на функціонування соціальних мереж.

Класичним прикладом “географічної проекції” віртуального світу, а також практичного застосування технологій big data, є передбачення поширення епідемії небезпечних форм грипу на певній території на основі аналізу пошукових запитів у мережі Google [3].

Постає питання, чому такі перспективні напрямки науки мало досліджуються представниками географічної науки. Насамперед це проблема “добування” просторової інформації з глобальної мережі Інтернет. Для цього необхідна певна технічна підготовка, навички роботи зі спеціалізованими програмами, знання математики та програмування. Цими якостями, на превеликий жаль, географи поки що не володіють на належному рівні.

Крім того, проблема полягає в тому, що така інформація має певну комерційну цінність, за яку бізнес-структури згодні платити чималі кошти. Просторові дані з соціальних інтернет-мереж активно використовуються в бізнесі та економічних дослідженнях прикладного спрямування.

Отже, поняттєво-методологічний апарат географічної науки можна використати для дослідження соціальних інтернет-мереж. Особливо перспективним виглядає поєднання концепцій географічного та соціального простору. Це дозволить проектувати явища та процеси віртуального світу мережі Інтернет на земну поверхню, досліджувати взаємодію та взаємозв'язки між віртуальною реальністю, в яку все більше занурюються людство, та реальним світом.

Список використаних джерел

1. Івашнюва С. В. Використання соціальних сервісів та соціальних мереж в освіті / С. В. Івашнюва // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2012. – № 2. – С. 15–17.
2. Костинский Г. Д. Географическая матрица пространственности / Г. Д. Костинский // Известия РАН. Серия географическая. – 1997. – № 5. – С. 16–31.
3. Майер-Шенбергер В. Большие данные. Революция, которая изменит то, как мы живем, работаем и мыслим / В. Майер-Шенбергер, К. Кукьер. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2014. – 240 с.
4. Митчик Ю. Особливості поширення соціальної інтернет мережі ВКонтакте на території Волинської області / Ю. Митчик, С. Пугач // Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів: матеріали II Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конференції (м. Луцьк, 19–20 квітня 2018 р.) / [за ред. Ю. М. Барського, С. О. Пугача]. – Луцьк: Волиньполіграф, 2018. – С. 60–63.
5. Огляд соціальних мереж і Твіттера в Україні за даними Пошуку у блогах Яндексa, 2013–2014 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cache-man01i.cdn.yandex.net/download.yandex.ru/company/Yandex_on_UkrainianSMM_Summer_2014.pdf.
6. Олійник Я. Б. Вступ до соціальної географії: навч. посібник / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К.: Знання, 2000. – 204 с.
7. Пугач С. Географія поширення соціальних мереж в Україні / С. Пугач, Ю. Митчик // Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів : матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конференції / [за ред. Ю. М. Барського, С. О. Пугача]. – Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2017. – С. 99–101.
8. Пугач С. О. Використання концепцій географічного та соціального простору у дослідженнях соціальних мереж / С. О. Пугач // Географія в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка: 85 років – досягнення та перспективи (GTSNU): матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 85-річчю географічного факультету КНУ ім. Т. Шевченка (м. Київ, 30–31 березня 2018 р.) / [гол. ред. колегії Я. Б. Олійник]. – К.: Прінт-Сервіс, 2018. – С. 171–173.
9. Пугач С. Просторовий аналіз соціальних інтернет-мереж у Волинській області / С. Пугач, Ю. Митчик // Економічна та соціальна географія. – 2018. – Вип. 79. – С. 14–21.
10. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження : методологія, методи, методика: навч. посібник / О. Г. Топчієв. – Одеса: Астропрінт, 2005. – 632 с.
11. Шаблій О. И. Географическое пространство как объективное явление и абстрактной объект науки / О. И. Шаблій // 3 Всесоюз. симпоз. по теоретич. вопросам географии. – К.: Наук. Думка, 1977.
12. Obar J. Social media definition and the governance challenge: An introduction to the special issue / J. Obar, S. Wildman // Telecommunications policy. – 2015. – № 39 (9). – P. 745–750.

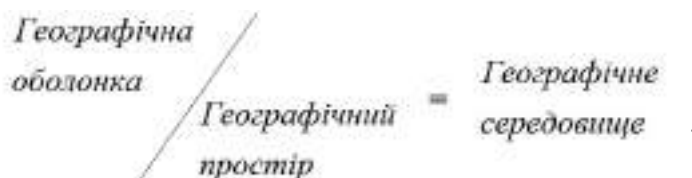
УДК 911.3

**АНТРОПОТОРІЯ
ЯК КОНКРЕТНИЙ ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ**

Грицевич Володимир Степанович
кандидат географічних наук, доцент,
Львівський національний університет імені Івана Франка

Географічне пізнання світу передбачає вивчення географічної оболонки (ГО) Землі. У пізнавальному процесі поняття ГО з'являється як логічний конструкт першого рівня. В ГО міститься таке субстанційне явище, як географічне середовище. Під географічним середовищем розуміємо ту сторону географічної оболонки, яка відображає аспект її матеріального змісту.

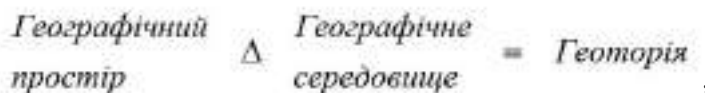
Поняття середовища, як просторово розташованої субстанції, можна отримати в результаті абстрагування географічної оболонки від геопростору, що символічно зобразимо так:

Під географічним простором розуміємо ту сторону географічної оболонки, яка відображає аспект її форми, а поняття геопростору, як частини світового простору, де знаходиться оболонка, отримуємо в результаті абстрагування географічної оболонки від географічного середовища. У символічному зображенні:

Геосередовище і геопростір, як два похідні поняття від географічної оболонки, є конструктами другого рівня. Сказане дає змогу сформулювати тезу про те, що географічну оболонку можна розглядати як геопростір і, відповідно, антитезу про те, що географічну оболонку можна розглядати, як геосередовище. Ці дві тези, зустрічаються в працях географів, але як діалектичні протилежності, вони з філософського погляду утворюють пару “теза–анти-теза”. У філософії ця пара далі розгортається в тріаду “теза–антитеза–синтез”, що приводить до розуміння поняття “геоторія”, як діалектичного синтезу геосередовища та геопростору [2]:

або в розгорнутому вигляді:

$$\left(\begin{array}{l} \text{Географічна} \\ \text{оболонка} \end{array} / \begin{array}{l} \text{Географічне} \\ \text{середовище} \end{array} \right) \Delta \left(\begin{array}{l} \text{Географічна} \\ \text{оболонка} \end{array} / \begin{array}{l} \text{Географічний} \\ \text{простір} \end{array} \right) = \text{Геоторія}$$

Тому, геоторія в географії (так само як і територія) має як просторові атрибути, так і субстанційні, а її поняття є конструктором третього рівня (рис. 1).

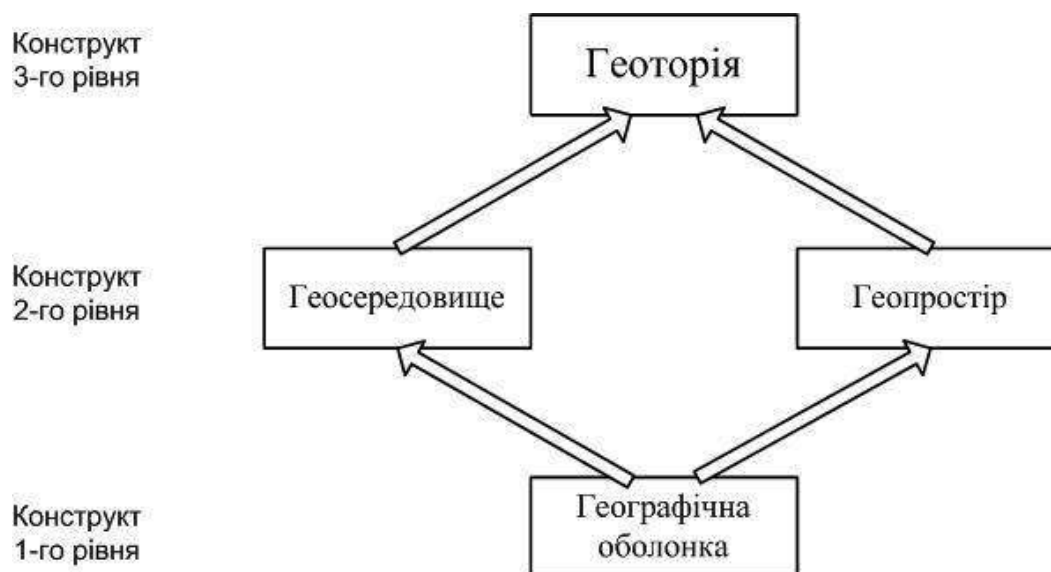

Рис. 1. Схема конструювання поняття “Геоторія”

Цей підхід можна поширити на інші (двовимірні та тривимірні) частини географічної оболонки. Передовсім розглянемо класичний об’єкт вивчення географії – територію. Територія є синтезом геосередовища та геопростору в двовимірній (квазіплоскій) сухопутній частині оболонки Землі. Аналогічно можна дефініювати акваторію в межах водної поверхні.

Синтез геосередовища та геопростору над територією та акваторією логічно назвати аероторією, а в ближньому Космосі – космоторією. Після цього слід визначитися з місцями, що знаходяться під територією та під водною поверхнею, бо вони теж входять в коло місць географічного вивчення. Місця під територією логічно назвати літоторією (підземна частина географічної оболонки), а місця під акваторією – гідроторією (підводна частина географічної оболонки). В результаті отримуємо систему “торій” [3], які разом утворюють геоторію (рис. 2).

Отже, повна система компонент геоторії включає: літоторію, гідроторію, територію, акваторію, аероторію, космоторію.

Заслуговує уваги питання про геометричну розмірність компонент геоторії, бо така розмірність не однакова для різних компонент. Традиційно територію та акваторію вважаємо плоскими (чи квазіплоскими), тобто двовимірними з геометричною розмірністю $d = 2$.

Літоторія та гідроторія є об’ємними, тобто тривимірними об’єктами і тому мають геометричну розмірність $d = 3$. Аероторія і космоторія теж є об’ємними тривимірними об’єктами і їхня геометрична розмірність також $d = 3$.

Розглядаючи географію в цілому як єдину науку, стверджуємо, що *об’єктом її вивчення на третьому рівні конструкторів є геоторія* у всій її компонентній різноманітності.

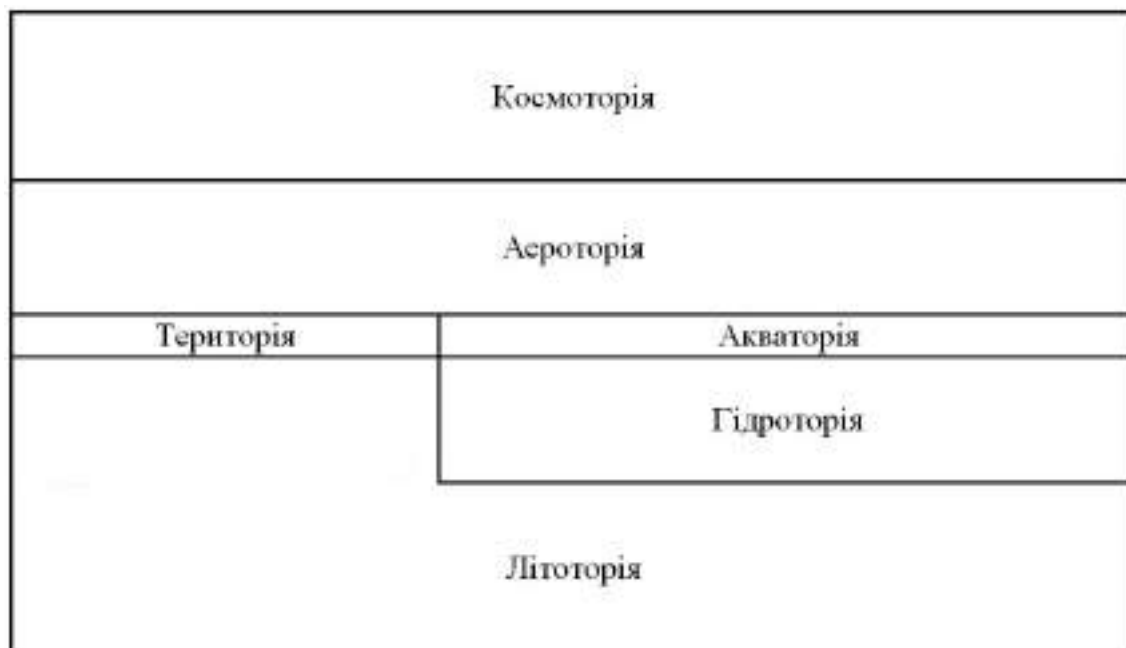

Рис. 2. Компонентний склад геоторії

Наявність у геоторії як просторових атрибутів, так і субстанціональних дає змогу вивчати її різноманітні властивості, відношення та процеси. Систему таких властивостей відношень та процесів для геоторії потрібно ще розробити, але наразі маємо таку розроблену систему для території [5]. Вона, зокрема, включає природні властивості (зокрема природно-ресурсні та екологічні), суспільні властивості, про які мова піде далі, просторові відношення (метричні та топологічні), відношення положення, різноманітні суспільно-географічні функції.

Якщо розглянути компоненти геоторії на рис. 2, то безпосередньо там не видно об'єкта дослідження для суспільної географії, тому про нього потрібно сказати окремо. Певні проблеми виникають навіть на двовимірній території у зв'язку з діяльністю людини. Деякі автори включають людину до складу території, однак така позиція виглядає надто дискусійною і натягнутою з огляду хоча б на високу просторову мобільність людини. Виглядає логічнішим виділити синтез суспільства (як просторового геосередовища) та геопростору в окрему **антропоторію**, яка знаходиться різною мірою в різних частинах геоторії в силу різної міри освоєності цих частин. На рис. 3 схематично показано якісні відмінності освоєння людиною різних частин геоторії.

Найбільш освоєною є сухопутна територія, де здійснюються всі головні види діяльності людини. Достатньо освоєною є акваторія, яка інтенсивно використовується для водних перевезень. Помітно освоєною є аероторія в зв'язку з інтенсивним авіасполученням.

Для підводної діяльності використовується гідроторія. Частково освоєною є літоторія, в якій здійснюється видобуток абсолютної більшості природних ресурсів, а у великих містах функціонує підземний транспорт. Зростає освоєння космоторії в зв'язку з різнофункціональним використанням штучних космічних апаратів.

Отже, антропоторію можна визначити як частину геоторії, в якій відбувається діяльність людей. *Антропоторія*, як конструкт третього рівня, може бути об'єктом дослідження суспільної географії.

Важливим є питання про геометричну розмірність антропоторії. Навіть на плоскій території виявляється, що людська діяльність має просторово фрактальний характер і тому характеризується нецілою геометричною розмірністю. У [1] показано, що системи розселення

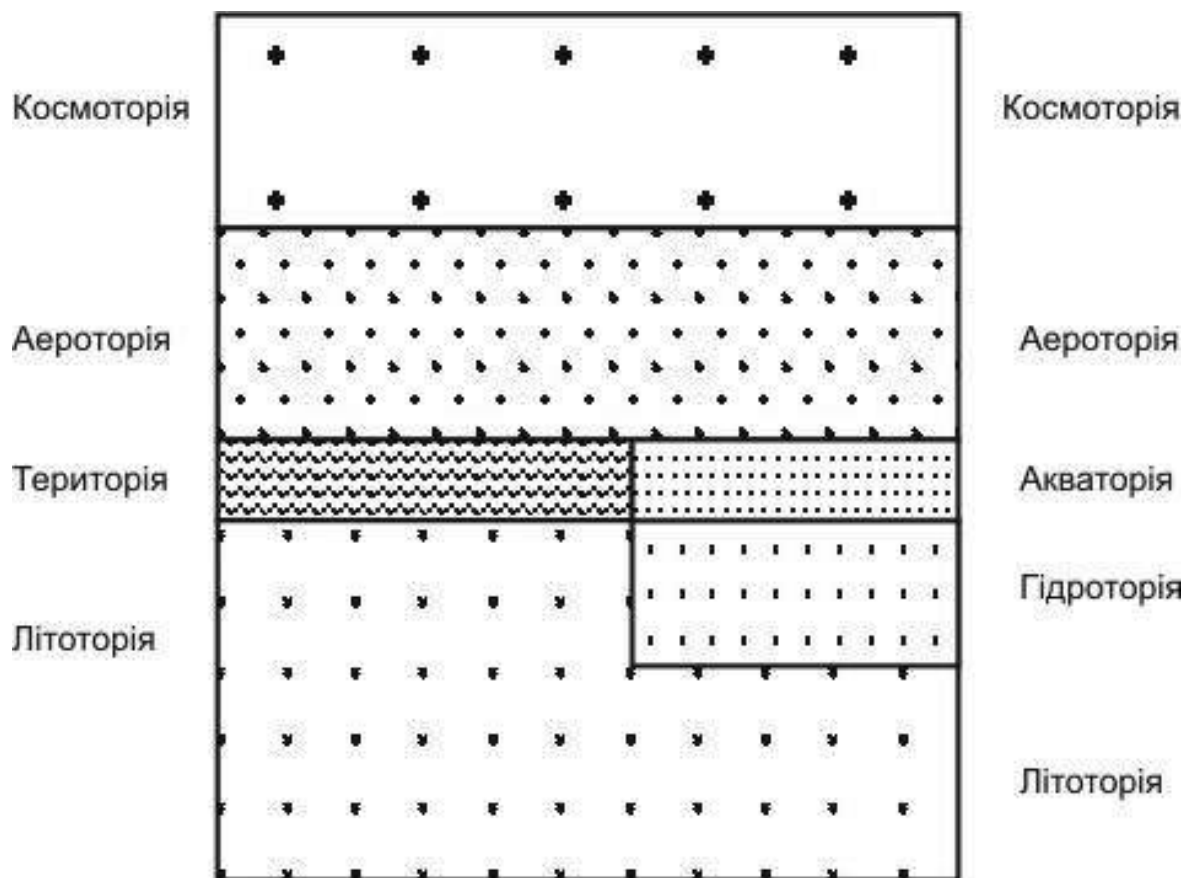

Рис. 3. Освоєність людиною компонент геоторії

можна розглядати, як фрактальні об'єкти в рамках розширеної теорії центральних місць і запропонована математична формула для обчислення їхньої геометричної розмірності.

Практично очевидно, що в силу дуже часткової і фрагментарної освоєності об'ємних частин геоторії, відповідні частини антропоторії будуть фрактальними об'єктами з нецілою геометричною розмірністю, хоча точне значення розмірності потребує окремого дослідження.

У цілому можна вважати, що антропоторія є фрактальним утворенням з нецілою геометричною розмірністю $1 < d < 2$ у межах плоскої території і $1 < d < 3$ в об'ємних частинах геоторії. Тому антропоторія може бути об'єктом вивчення суспільної географії з використанням поняттєвого та методичного апаратів теорії фракталів.

Цікавою та важливою є проблема предметних аспектів суспільно-географічного дослідження. Раніше ми говорили про геопросторову організацію суспільства. Починаючи з [5] правильно ставиться питання про те, що подальшим узагальненням територіальної організації має бути геоторіальна організація.

Вважаємо, що антропоторія характеризується загальною закономірністю, яку можна сформулювати так: **“геопросторова мінливість суспільно-географічного явища перебуває у взаємній динамічній зумовленості з його геоторіальною організацією”**. Це означає, що зміни в геопросторовій мінливості суспільно-географічних явищ ведуть до змін у їхній геоторіальній організації і, навпаки, зміни в геоторіальній організації явищ ведуть до змін у їхній геопросторовій мінливості.

Список використаних джерел

1. Грицевич В. С. Моделювання системи розселення регіону на основі фрактального підходу до теорії центральних місць / В. С. Грицевич // Географія та екологія: наука і освіта. – Умань, 2012. – С. 51–53.
2. Грицевич В. С. Про один підхід до розуміння предмета вивчення суспільної географії / В. С. Грицевич // “Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення” (Херсон, 2017 р). – Херсон, 2017. – С. 59–62.
3. Елацков А. Б. Территория и район в географической матрице пространственности / А. Б. Елацков // Известия РАН. Серия геогр., 2013 (3). – С. 5–13.
4. Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії / О. І. Шаблій. – Львів-Мюнхен: Редакційно-видавничий відділ Львівського держуніверситету, 1993. – 223 с.
5. Шаблій О. І. Суспільна географія : у двох кн. Книга перша. Проблеми теорії, історії та методи-ки дослідження / Олег Шаблій. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – 814 с.

УДК 911.3

**РИНКОВА ВАРТІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
В УКРАЇНІ**

Пістун Микола Данилович,
доктор географічних наук, професор,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У нашій розвідці йдеться про Постанову Кабінету Міністрів України – “Деякі питання удосконалення управління у сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними” від 7 червня 2017 р., №413.

На нашу думку, у Постанові уряду запропонована концепція *заключного* етапу з реалізації не тільки земельної реформи в Україні за ринкових умов, а також проблем соціального, економічного, енергетичного і оборонного змісту.

Загалом основою вдосконалення державного управління регіональним розвитком України, зокрема здійснення земельної реформи, є удосконалення її адміністративно-територіального устрою (АТУ) з чіткою системою територіальних одиниць, їх управлінськими функціями і рівнями управління (загальнодержавним, регіональним, локальним та місцевим). Сьогодні у цій системі бракує посилення регіонального рівня за рахунок т. зв. губерній і узаконення Верховною радою України територіальної громади як нової і рівноправної адміністративно-територіальної одиниці на місцевому рівні самоврядного управління [3]. Нинішні об’єднані територіальні громади своїми площами “конкурують” з площами сільських адміністративних районів як одиницями локального рівня, що посилює напруження в управлінській діяльності.

Загалом зміст цієї постанови є важливим і необхідним для подальшого опрацювання відповідної науково обґрунтованої концепції з реалізації земельної реформи з урахуванням європейського досвіду. Вона є високоінформаційною з цього приводу, дає змогу порівняти ряд принципових показників землекористування, передусім вартості ріллі, в Україні і 13 країнах Європи. В цьому відношенні вона не відображає позиції глави нашого уряду щодо створення належних умов для подальшого розвитку середнього і малого агробізнесу. Вона потребує подальшого обговорення і серйозного доопрацювання.

Ринкова реформа земельних відносин в Україні повинна бути соціально-економічно вигідною для простих землеробів та екологічно обґрунтованою. За ринкових умов гос-

подарування земля сільськогосподарського призначення повинна бути найціннішим товаром!

Так звана нормативна ціна в Україні повинна бути адекватною до ринкової. Це дасть змогу нашій державі увійти до справжніх європейських ринкових відносин в аграрній сфері, мати науково обґрунтовану ціну ріллі та інших сільськогосподарських угідь.

Як відомо, науково обґрунтована ціна ріллі повинна включати її природну родючість, пов'язану з рівнем інтенсивності аграрного виробництва (затратами живої та уречевленої праці, механізацією, хімізацією, електрифікацією, меліорацією та організацією і вивченням позитивного досвіду зарубіжних країн) формують її економічну родючість, тобто справедливу ціну. Така ціна повинна бути просторово диференційованою.

Інформація про природну родючість української землі, зокрема чорноземів світового значення, які займають половину території України, є багатющою і напрацьованою аграрними і географічними науковими установами і навчальними закладами.

Тісні технолого-економічні зв'язки аграрного виробництва із природними ресурсами (ґрунтово-кліматичними, водними та орографічними) спонукають політиків та економістів повернутися до зональної і приміської системи ведення аграрного виробництва, до шести-пільної системи землеробства з метою збереження поки що родючої ріллі (вмісту гумусу та структури ґрунту).

Тому земельний кадастр повинен першою чергою давати інформацію про економічну родючість земельної ділянки у формі державної ціни (хто вигадав нормативну ціну?), а також її місцезнаходження та власника. Мій досвід отримання витягу із Державного земельного кадастру садово-городньої ділянки та її реєстру зайняв майже півроку часу. Це означає, що до управління земельною реформою слід залучати висококваліфікованих і чесних фахівців з національною і зарубіжною освітою та досвідом ведення аграрного виробництва (див. інтерв'ю *В.Скоцика* в "УК" від 8 липня 2017 р., №125).

Середньообласні статистичні показники так званої нормативної оцінки якості землі, наведені у постанові уряду, для грошової оцінки мало придатні, їх треба обчислювати хоча б по адміністративних районах, не говорячи про типи земель і виробничо-територіальну спеціалізацію холдингових, фермерських та особистих селянських господарств. Але головна проблема полягає не в цьому.

А головну проблему цілеспрямовано запропонувало Урядові Міністерство аграрної політики і продовольства України з надзвичайно заниженою нормативною ціною за один гектор української родючої землі. Так, за невідомою методикою, грошова середня нормативна вартість 1 га ріллі в Україні на 1.01.2017 р. нібито становить 30 937, 85 гривні, тобто 1,2 тис. доларів США. Якщо її порівняти із середньою вартістю ріллі 13 європейських країн (26,1 тис. дол.), то вона майже у 22 рази дешевша?! Тобто в постанові Уряду планується забрати через нормативну ціну основний капітал села у працюючих українських землеробів-“гречкосіїв” – чиновниками та мільйонерами – великими володарями орендованої землі. Спочатку така дешева земля буде швидко розкуплена, а згодом перепродана за ринковою ціною.

Отже, ціна української ріллі за ринкової економіки повинна бути ринковою і науково обґрунтованою, стати цінним капіталом для соціально-економічного та економічного розвитку країни, передовсім – сільської місцевості. Це стане також запорукою реального входження України до європейського і світового аграрного ринку. Отже, Україна завдяки складній територіальній структурі ведення аграрного виробництва і врахуванні європейського досвіду ціноутворення одного гектара її ріллі повинен становити від 20 до 60 тис. доларів США. У Європі вищу від української ціни мають лише освоєні землі долин і передгір'їв гористої Швейцарії (70 тис. доларів) та “відвойовані” від моря нідерландські “польдери” (64 тис. доларів).

Другою проблемою майбутньої аграрної реформи в Україні повинна бути просторова організація агробізнесу: обґрунтовані площі землеволодіння орендованої чи власної землі, їх форми і обґрунтована аграрна спеціалізація для внутрішніх потреб держави і зовнішнього

ринку – все це за природно-господарськими і приміськими зонами! Коли йдеться про нові строки оренди орної ріллі, то вони в усіх цих зонах повинні становити вісім років, а для багаторічних насаджень – 20–25 років; приватна земля є і буде безстроковою.

Надалі будемо спиратися на діючі три типи аграрних підприємств: холдинги, фермерські господарства середнього і малого бізнесу та селянські і особисті підсобні господарства.

Агрохолдинги, як висококонтентровані, вузькоспеціалізовані і високо-товарноприбуткові господарства, поступово поширюються по всій Україні, їх нараховується понад 50. Вони використовують зараз більше 15% всієї ріллі, займають монопольне становище на ринку орендної землі та реалізації на зовнішньому ринку продукції зернових та олійних культур. Вони мають іноземні аббревіатурні назви (“UkrlandFarming”, “NCH”, “Корнел” тощо) та невідомим фахівцям і громадянам їх власників, що орендують родючі землі на 49 років, які фактично вже напівприватизовані?

Фермерські аграрні підприємства, виходячи зі світового досвіду, повинні стати базою формування середнього і малого агробізнесу. У той же час їх чисельність протягом 2003–2011 років скоротилася на дві тисячі господарств і становила 41,5 тисяч [1]. Цей тип господарств потребує від держави найбільшої допомоги – кредитів, лізингу, зниження податків і свободи щодо каналів збуту виробленої продукції за власною ціною. В 2011 р. вони володіли лише 20% усієї землі, а виробили близько 10% аграрної продукції країни.

Основну масу аграрних підприємств в Україні становлять *селянські сільськогосподарські підприємства* (понад 14,6 тис.) і 4,5 мільйонів особистих підсобних господарств, які разом у 2011 р. володіли близько 80% площі с.г. угідь, в тому числі 65% ріллі та виробили відповідно майже 93% валової продукції рослинництва і понад 98% – тваринництва. Отже, Україна в аграрній сфері є поки що напівдрібнотоварною!

Третьою проблемою є територіальна організація землеробства, зокрема ріллі, її ринкової ціни, способів сільськогосподарського використання на перспективу.

“Золотим” землеробським поясом України є лісостепова природно-господарська зона, де родючі чорноземи поєднуються з достатнім теплом і вологою, тобто найдорожчою ріллею (64–65 тис. доларів за 1 га), найбільшою густиною населення (60–40 осіб/км²), добрим транспортним забезпеченням та найбільшою густиною переробних підприємств. Вона займає 34% площі України. Це головна база багатогалузевого аграрного виробництва, що представлена поодинокими холдингами (“Миронівський хлібопродукт”, “Мрія” тощо), фермерськими господарствами середнього агробізнесу, що обробляють 1,5–2 тис. га землі і охоплюють площу двох–трьох сіл. Ці господарства продукують широку гаму зернових (хлібних, круп’яних та бобових культур), цукрових буряків та соняшнику, овочів, фруктів; доповнюються м’ясо-молочним скотарством, м’ясо-сальним свинарством, птахівництвом.

Велика чисельність селянських виробничих і підсобних господарств, що нині виробляють продукцію для власних і місцевих потреб, і яку реалізують на місцевих ринках.

Тут є найкращі умови для організації у майбутньому державних агроіндустріальних комбінатів у межах 2–3 адміністративних районів кожний.

Найбільшим за площею в Україні є агровиробництво у степовій природно-господарській зоні, що займає 40% території держави. Вона виділяється родючими потужними чорноземами, великими термічними ресурсами і нестачею вологи та великими масивами обробної землі (5–6 тис. га) на холдингове господарство. Ринкова ціна 1 га степової орної землі становить пересічно 60 тис. доларів США.

Степові агрохолдинги є вузькоспеціалізованими виробниками зерна озимих і ярих сортів (пшениця, кукурудза, ячмінь, просо, рис), насіння соняшника та інших олійних культур. Потужна обробна і збиральна техніка, висока розораність землі (85%) і 3–4-польні сівозміни виснажують ґрунти, забезпечують поки що високий рівень рентабельності землеробства, тобто високі прибутки на зовнішньому ринку. Агрохолдинги збільшили посіви соняшника поза межами традиційної спеціалізації, підвищили концентрацію виробництва зернових культур, що призвело до зростання безробіття населення у сільській місцевості навіть з низькою його

густиною (40–20 осіб). Але при повному використанні степової ріллі її треба перевести державою на 6-пільні сівозміни, а теперішню виробничу структуру доповнити тонкорунним вівчарством, м'ясним скотарством та м'ясосальним свинарством, кінними заводами. Фермерські і селянські господарства тут здійснюють масове виробництво садових плодів, винограду та баштанних культур, що йдуть на внутрішні ринки всієї України. В адмінрайонах, де є переробні промислові підприємства, слід створити державні аграрно-індустріальні комбінати.

Поліська (лісова) природно-господарська зона є давно освоєною та заселеною, займає 19% території України. Тут переважають зволожені дерново-підзолисті ґрунти, доповнені сіроземними, перегнійно-карбонатними і навіть чорноземними на лесових островах. Орні землі розміщені на підвищених ділянках рельєфу невеликими площами, доповнені значними масивами сіножатей і пасовищ, повноводними ріками. Досі тут мало доріг, слабо заселений край.

Фермерські багатогалузеві господарства, що представляють малий агробізнес, спеціалізуються на виробництві зерна (озиме жито, овес, ячмінь та зернобобові), картоплі, льону-довгунця і конопель та хмелю. Діє тут осушувальна меліорація, радіоактивне забруднення землі. Ринкова пересічна ціна 1 га ріллі тут становить 20 тис. доларів США. Тваринництво має молочно-м'ясний напрям скотарства та м'ясосального свинарства. Переважаючі селянські особисті господарства, що виробляють агропродукцію та реалізують її на місцевих ринках.

Надзвичайно важливим є потужний *приміський агробізнес*, який забезпечує потреби міського населення (столиці, інших міст-мільйонників, міських агломерацій, Донбасу, Придніпров'я) малотранспортабельною продукцією (молоко, овочі закритого та відкритого ґрунту, продукція промислового птахівництва, квіти). Індустріальні вузькоспеціалізовані господарства використовують висококапіталоемну землю за ринковою ціною не нижче 50–60 тис. доларів США. Якраз у приміському поясі у майбутньому повинні бути організовані перші *агроіндустріальні комбінати*.

Складнішим з позиції розвитку агробізнесу є пояс Кримських та Карпатських гір та їх передгір'їв. Особливо цінними є південні їх схили – субтропічне узбережжя морів з невеликими площами родючих каштанових ґрунтів та Закарпаття з бурими лісовими ґрунтами, які відповідно використовуються для культивування високосортних виноградників, ефірно-олійних культур та тютюну, а в горах є пасовищне тваринництво. Землі гірських передгір'їв у долинах і котловинах належать до високоцінних і коштують не менше 50 тис. доларів США за 1 га ріллі.

Очевидно, механічно у вищезгаданій постанові уряду та публікаціях журналістів і навіть відомих вчених використовується термін “агропромисловий комплекс”, який за ринкових умов фактично не існує, бо його окремі сфери внаслідок приватизації не об'єднані як організаційно, так і технологічно-економічно в єдине територіальне ціле, що завдає значної шкоди державі на “стиках” функціонування цих сфер. Я впевнений, що така функціонально-територіальна агропромислова цілісність буде реальністю і за ринкових умов господарювання у вигляді аграрно-індустріальних комбінатів [2].

Щодо поліпшення змісту діяльності органів Держземкадастру, то його нинішні документи (витяг із земельного кадастру та його реєстрація) повинні охоплювати не лише площі, але й ринкову ціну земельної ділянки.

У постанові уряду розділ із стратегії земельної реформи в Україні має корисний, але загальний зміст щодо мети, головних завдань і пріоритетів та “механізму” реалізації цієї стратегії. Водночас він не відповідає на запитання щодо конкретної методики ринкової оцінки землі, її критеріїв і соціально-економічних і екологічних результатів повинна бути подібною до концепції Президента України щодо Стратегії сталого розвитку “Україна-2020” (Указ Президента України від 12.01.2015р. № 5/2015).

Накінець, розрахунки між продавцем і покупцем землі повинні здійснюватися через державний земельний банк, а купівельна ринкова вартість державної ріллі повинна перераховуватись на баланс сільської територіальної громади. Обсяги купленої (приватизованої)

на одного громадянина України та на відповідний тип агрогосподарювання повинна обґрунтувати і схвалити Верховна рада України, а не Міністерство аграрної політики і продовольства, яке не має належної довіри від українських землеробів і науковців.

Список використана література

1. *Мезенцев К.* Регіональний розвиток в Україні: суспільно- просторова нерівність і поляризація: монографія / К. Мезенцев, Г. Підгрушний, Н. Мезенцева. – К.: ДП “Прінт Сервіс”, 2014. – С. 23;
2. *Пістун М.* Географія агропромислових комплексів : навч. посібник / М. Пістун, В. Гуцал, Н. Провотар. – Київ: Либідь, 1997. – С. 8.
3. *Пістун М.* Сучасні проблеми регіонального розвитку України: навч. посібник / М. Пістун, А. Мельничук. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2013. – С. 16.

УДК 332.14(477):[339.9:061.

РЕФОРМА АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Писаренко Світлана Марківна,
доктор географічних наук, професор,
Львівський національний університет імені Івана Франка

Ефективність національної економічної системи визначається особливостями її просторово-функціональної структури і організаційно-економічним механізмом регулювання її розвитку.

Проведення адміністративно-територіальної реформи належить до фундаментальних завдань розбудови економіки української незалежної держави. Необхідність просторово-функціонального підходу до сучасної національної економіки пов'язана із формуванням її на основі *inno-hitech мережі* – системи інформаційно-комунікативних, просторових, мотиваційних зв'язків між компонентними та функціональними підсистемами, адаптованої до глобальної гуманітарної економіки – *attachment strategy*.

Для ефективного функціонування національної економіки України необхідна побудова такої моделі її просторового розвитку, яка б передбачає структурування економічного простору національної економіки, представлену взаємопов'язаними економічними територіями різного рівня ієрархії

За роки існування України були різні підходи до структури її адміністративно-територіального устрою.

У складі Австро-Угорської імперії перебували такі українські землі, як Галичина, Буковина, Угорська Русь з відповідним поділом на повіти. Після розвалу обох імперій в 20-х ХХ ст. радянська Україна була поділена на округи і райони, а пізніше поділ був змінений на області і райони.

В історії України були спроби районування її економічного простору за різними принципами. У складі російської імперії, а потім СРСР районування України необхідно розглядати у контексті методів і принципів, характерних для районування тих політичних структур, до яких вона належала.

Економічне районування на основі історичного принципу передбачає моноцентричність територій, соціально-економічна єдність яких визначена їх історичним розвитком.

Наприклад, на думку проф. О. Т. Ващенко, при капіталістичній системі формування територіального поділу праці на західноукраїнських землях проходило в дуже складних історико-економічних умовах, коли територія цих земель була розчленована і перебувала в складі різних держав. У результаті склалося п'ять історико-просторових одиниць (економічних районів) того часу: Західна Волинь, Східна Галичина, Закарпатська Україна, Північна Буковина, Північна Бессарабія. Вони відрізнялися своїм гео економічним положенням, природними, економічними, соціальними, екзистенціальними умовами розвитку, просторовою структурою.

У 1962 році була спроба об'єднати області в сім економічних районів (совнархозів) – Донецький, Київський, Львівський, Подільський, Придніпровський, Харківський, Чорноморський, але пізніше знову перейшли до поділу на області і райони. Такий поділ залишається до теперішнього часу.

У перші роки незалежності (1990–1996 рр.) українськими вченими були запропоновані різні варіанти інтегрального економічного районування. Автори пропонували виділити на території України від шести до десяти економічних районів. Основними принципами їх виділення були: суспільно-історичні особливості; близькість рівнів розвитку виробничого, науково-технічного, культурного потенціалів. До авторів таких схем можна віднести *О. І. Шаблія, В. А. Поповкіна, Ф. Д. Заставного, В. М. Туреева, С. І. Дорогунцова, А. М. Федорищева, П. О. Масляка і П. Г. Шищенко* та інших авторів.

У сучасних умовах існують також різні схеми інтегрального районування на основі врахування процесів агломерації і метрополізації.

На думку проф. О. І. Шаблія, з врахуванням сучасних наукових підходів до економічного районування, найбільш оптимальним було б виділення шести інтегральних соціально-економічних районів із таким складом областей: Центральний (Вінницька, Житомирська, Київська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області), Східний (Донецька, Луганська (області), Західний (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області), Центральну – Східний (Дніпропетровська, Запорізька, області), Південний (Миколаївська, Одеська, Херсонська області), Автономна Республіка Крим), Північно-Східний (Полтавська, Сумська, Харківська області) з відповідними центрами Київ, Донецьк, Львів, Харків, Дніпропетровськ, Одеса [1, с. 444–454].

На урядовому рівні на інших підходах до адміністративно-територіального устрою країни були зроблені три невдалі спроби його упорядкування: у 1998, 2005 та 2010–2011 роках. У 2001 році Кабінет Міністрів України доручив Мінекономіки провести роботу з делімітації кордонів районів, областей; відпрацювати базову кількість адміністративно-територіальних одиниць, подати пропозиції з питань територіального устрою сільських територій. У Кабміні був підготовлений проект закону “Про територіальний устрій України”, але на практиці не було нічого зроблено.

В Україні до цього часу зберігається територіальний устрій, що сформувався в період її перебування у складі колишнього СРСР. Для нього характерним є: надмірна подрібненість адміністративно-територіальних одиниць; існування диспропорцій у розвитку територій; різна доступність населення до отримання послуг, у тому числі управлінських; нерівномірність фінансування адміністративно-територіальних одиниць у розрахунку на одного жителя; складний механізм взаємодії місцевих органів влади і населення; недосконалість системи органів місцевого самоврядування.

Сучасний адміністративно-територіальний устрій України складається з двох рівнів: перший – це області, другий – райони і всі міста (міста районного підпорядкування, селища міського типу і села).

Необхідність адміністративно-територіальної реформи зумовлена застарілістю та невідповідністю існуючого адміністративно-територіального устрою сучасним особливостям розвитку національної економіки України, системі механізмів її функціонування, що негативно впливає на політичну та економічну системи країни.

Метою проведення територіально-адміністративної реформи повинно бути зміцнення територіальної єдності країни, її унітарності, забезпечення більш ефективного регулювання розподілу економічних і фінансових ресурсів, розширенням матеріальної та фінансової баз територіально-адміністративних одиниць. На цій основі передбачається забезпечення зменшення суспільно-політичної, соціально-економічної напруги в державі, сприяння всебічному розвитку її національної економіки з метою реалізації стратегії підвищення її конкурентоспроможності, збалансованого довгострокового просторового соціально-економічного розвитку.

У зв'язку з реалізацією євроінтеграційної стратегії України необхідна трансформація її регіональної політики на основі імплементації основних принципів спільної регіональної політики ЄС до національного законодавства України, що передбачає запровадження нової ідеології територіально-адміністративної устрою, трансформацію дворівневого адміністративно-територіального устрою країни на трьохрівневий у відповідності до існуючого в ЄС трьохрівневого територіально-адміністративного поділу NUTS I, NUTS II, NUTS III з врахуванням чисельності населення, яке в них проживає – Nomenclature of Territorial Units for Statistics: NUTS I (3 млн–7млн), NUTS II (800 тис.–3млн), NUTS III. (159 тис.–800 тис.).

Номенклатура нових статистичних територіальних одиниць NUTS I, NUTS II, NUTS III була запроваджена в ЄС у 80–90-х роках ХХ ст. з метою реалізації регіональної політики Європейського Співтовариства, у якому були створення нові таксономічні одиниці. У системі економічного інтеграційного об'єднання вони стали об'єктами місцевого, державного і наддержавного управління.

Систему NUTS для України можна трактувати як один з важливих механізмів її європейської інтеграції. Вона стане основою для приєднання України до єдиної системи статистичної, надасть можливість забезпечити уніфіковану, прозору й ефективну модель статистичного моніторингу і на його основі реалізувати гнучку регіональну політику України.

Основна мета адміністративно-територіальної реформи України – запровадження нової ідеології функціонування виконавчої влади і місцевого самоврядування як діяльності щодо забезпечення реалізації прав і свобод громадян на основі компетентності і розмежування повноважень органів місцевої влади на всіх рівнях; розробки і прийняття законодавчих актів, які передбачатимуть основні засади організації, побудови і функціонування органів виконавчої влади.

Таким чином, реформування існуючого територіального устрою України повинно передбачати створення територіальних одиниць NUTS III–громад (група сіл, селищ, міст); – NUTS II–повітів, які охоплюватимуть декілька сучасних адміністративних районів, і NUTS I, який може бути представлений економічними районами (регіонами), які формуються на основі об'єднання існуючих областей.

Враховуючи досвід країн ЦСЄ, де в умовах євроінтеграції територіально-адміністративна реформа проходила поступово, у два етапи, проведення територіально-адміністративної реформи в Україні бажано також провести у два етапи.

На першому, сучасному етапі необхідно забезпечити реформування базового рівня – NUTS III, який передбачає створення об'єднання територіальних громад – сільських, селищних, міських (з чисельністю не менше 5–6 тис. чоловік у відповідності з рекомендаціями Світового Банку) і NUTS II – територіальної одиниці другого ступеня – волості або округу (назва умовна), які повинні охоплювати декілька сучасних адміністративних районів з врахуванням існуючих систем розселення.

Громада повинна мати самостійність у вирішенні місцевих справ: школи, бібліотеки, будинки культури, місцевий транспорт, водозабезпечення, охорона здоров'я, управління ринками. Максимальна віддаленість поселень від центру громади визначається, як правило, базовими вимогами надання соціальних послуг на цьому рівні, насамперед: терміном надання невідкладної медичної допомоги (15–20 хв.), терміном доставки учнів до загальноосвітньої школи шкільним автобусом (15–20 хв.), терміном прибуття рятувальників для ліквідації надзвичайної ситуації (до 15 хв.).

При формуванні територіальних громад необхідно враховувати існуючі регіональні системи розселення, забезпечити об'єднання навколо визначеного ядра (центрів економічного розвитку) сільських, селищних, міських рад на основі існуючих економічних, соціальних, демографічних, історичних, інфраструктурних, адміністративно-управлінських, природно-географічних, історичних, ментальних особливостей їх територій, а також дотримання принципу територіальної доступності соціальних, адміністративних та громадських послуг.

Округи повинні займатися справами, які громади самостійно вирішити не можуть: охорона громадського порядку, боротьба зі стихійним лихом, протиповінева і протипожежна охорони, утримання загальних лікарень, соціальна допомога, проблеми безробіття, будівництво доріг.

До другого етапу адміністративної реформи відноситься створення NUNS I – економічного району (регіону). За кількісними параметрами існуюча чисельність населення найвищого рівня адміністративно-територіального поділу України – областей не відповідають рівню NUTS I. У зв'язку з цим на другому етапі територіально-адміністративної реформи необхідно перейти до формування NUTS I – економічних районів (регіонів) на основі об'єднання областей з врахуванням екістичного (агломераційно-метрополізаційного) методу. Їх центрами повинні стати великі міста з чисельність мільйон (і більше) населення, на основі яких сформовані або формуються метропольні просторові економічні системи – фундамент національної економіки, джерело нових ідей, технологій та інновацій, генератори, стимулятори економічного зростання.

Пропонується передати на рівень NUTS I утримання транспортної інфраструктури регіонального значення, спеціалізовану охорону здоров'я і спеціалізовану середню освіту, розвиток культури, спорту, туризму, надання вищого рівня послуг (вища освіта, охорона здоров'я, культурні установи).

До рівня економічного району (регіону) слід також віднести вироблення та реалізацію соціально-економічної політики його розвитку, розв'язання міжрегіональних питань і питань загально регіонального значення: створення умов для економічного розвитку, забезпечення збалансування ринку праці, реалізацію проектів на підтримку малих та середніх підприємств, здійснення заходів з рекламування; ініціювання утворення необхідних організаційних форм для залучення інвестицій та міжнародної фінансової допомоги (агенцій, фондів регіонального розвитку); організація міжрегіональної співпраці, розробки та реалізації стратегій та програм регіонального розвитку; утримання та розбудова регіональної громадської та технічної інфраструктури: підтримка розвитку науки і освіти, культури (театри, філармонії, музеї); забезпечення раціонального використання природних ресурсів та збереження навколишнього природного середовища; утримання закладів екстреної медичної допомоги, спеціалізованої медичної допомоги, а також шкіл-інтернатів спеціалізованого профілю.

Питання адміністративно-територіальної реформи (АТР) в Україні нарешті починають знаходити своє втілення у законодавчому й нормотворчому процесі. В Україні у 2014 році почався перший етап адміністративно-територіальної реформи – формування NATS III тільки на рівні створення громад, без забезпечення організації районів (округів) [2].

Основні завдання АТР сформульовано у положеннях Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 р. № 333-р, яка націлює на формування ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади для створення і підтримки повноцінного життєвого середовища для громадян, надання високоякісних та доступних публічних послуг, становлення інститутів прямого народовладдя, задоволення інтересів громадян в усіх сферах життєдіяльності на відповідній території, узгодження інтересів держави та територіальних громад [3].

Успіх проведення реформи у значній мірі залежить від вирішення проблем фінансового забезпечення всіх рівнів на основі формування принципово нової системи міжбюджетних відносин – бюджетної децентралізації: розподілу доходів між центром, місцевими органами

влади і органами місцевого самоврядування (зміни в системі розподілу функцій між бюджетними рівнями (виділення переліку закріплених доходів і нормативи відрахувань від регульованих доходів для всіх територіальних рівнів на тривалий період 5 років) [4].

На кінець 2015 р. більшість областей України затвердили перспективні плани реформування територіальних громад, але не в усіх планах вказані вимоги були враховані, а їх реалізація вимагає створення належного інституційного і методичного забезпечення. До цього часу не прийняті єдині нормативні акти відносно реформування системи організаційно-правових і фінансово-економічних механізмів, спрямованих на становлення та розвиток територіальних громад. Українськими фахівцями пропонуються різні методики. До того ж реформування системи управління територіальним розвитком держави, її адміністративно-територіального устрою потребує внесення змін до Конституції України.

Прикладом може бути Львівська область, де розроблено Перспективний план створення більше 90 територіальних громад. Для стимулювання соціально-економічного розвитку передбачається надання громадам державної фінансової підтримки у розмірі трьох мільярдів гривень, а також передача громадам додатково понад 190 тис. га землі, що перебуває за їх межами. Але вже перші результати їх діяльності свідчать, що не всі об'єднанні громади є економічно і соціально дієспроможними.

Перший етап адміністративно-територіальної реформи не повинен закінчуватися децентралізацією, необхідно переходити до формування округів. Досвід проведення децентралізації свідчить, що часто громади суміжних районів тісно між собою пов'язані, що вимагає перегляду границь районів. Але в Україні до цього часу не прийняті рамкові закони і концептуальні документи щодо впровадження повної нової моделі адміністративно-територіального устрою та алгоритму її реалізації

Проведенні автором дослідження Чернівецького економічного вузлу під керівництвом професора О. Т. Ващенко на основі розробленої методики підтвердили існування в областях округів.

Аналогічна методика була використана автором при визначенні округів на території Львівської та Тернопільської областей у відповідності з необхідністю проведення адміністративно-територіальної реформи. На території Львівської області – Львівський, Дрогобицький, Золочівський, Бродівський, Червоноградський; на території Тернопільської області – Тернопільський, Чортківський, Кременецький, Бережанський, Шуйський округи.

Список використаних джерел

1. Шаблій О. І. Соціально-економічне районування / О. І. Шаблій // Соціально-економічне районування України. – Львів: Світ, 1994. – С. 444–454.
2. Закон України “Про добровільне об'єднання територіальних громад” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>.
3. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р “Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>.
4. http://top.rbc.ru/economics/14/04/2014/917922.shtml?utm_source=newsmail&utm_medium=news&utm_campaign=news_mail2

УДК 911.3

**СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СХІДНОГО РОЗТОЧЧЯ:
УКРАЇНСЬКА ТА ПОЛЬСЬКА ЧАСТИНИ**

Ванда Ірина Володимирівна,

асистент, Львівський національний університет імені Івана Франка

Актуальність проведення дослідження зумовлена науково-практичним міркуваннями: навіть ґрунтовні монографічні публікації про Розточчя [1, 8] залишають прогалини у суспільно-географічній характеристиці регіону. Зокрема, це відсутність повноти огляду господарювання, умов і рівня життя населення, які є одними з основних аспектів при комплексному вивченні території. Напрацювання науковців Львівської суспільно-географічної школи досі охоплювали лише українську частину Розточчя [2, 3, 5, 6].

Пропоноване дослідження має також і просвітницьку мету: у науковій літературі, присвяченій регіону, широко використовується поділ Розточчя на геоморфологічні одиниці: Равське, Янівське, Львівське Розточчя, тоді як Східне Розточчя – це фізико-географічна одиниця. У польській літературі, зокрема популярній, туристичній, використовується саме поділ на Західне, Середнє і Східне Розточчя.

Вибір Східного Розточчя зумовлений наступними міркуваннями: мезорегіон є транскордонним; значна адміністративна розділеність території; діє режим малого прикордонного руху, що визначає інтенсивність руху товарів, людей, капіталу; водночас із природною спільністю, простежується суспільна подібність теренів: розвиток рекреаційно-туристичної сфери, лісового і сільського господарства є визначальним для мезорегіону; польська частина займає 1/3, українська 2/3, тоді як у регіоні Розточчя загалом співвідношення є оберненим.

Методичні особливості проведеного дослідження – використання статистичних матеріалів найнижчого доступного територіального рівня із електронних баз даних: Регіостат Львівського обласного управління статистики [4] (відбір показників по 1 територіальній одиниці зі складу Львівської міської ради, 15 – Жовківського і 18 – Яворівського району Львівської області) і Банку локальних даних Головного управління статистики Республіки Польща [7] (5 територіальних одиниць Томашівського повіту Люблінського воєводства і Любачівського повіту Підкарпатського воєводства).

Східне Розточчя займає 1820 км² в Україні і 650 км² у Польщі, тут проживає близько 145 тис. осіб населення (123 тис. в українській і 23 тис. у польській частині). Понад половина населення – міське, особливо велика перевага міського населення в українській частині (зокрема, завдяки значній людності міста Новояворівськ – понад 30 тис. осіб і Жовкви – понад 13 тис. осіб). У польській частині Східного Розточчя лише два містечка – Нароль (2,1 тис. осіб) і Любича Королівська (1,8 тис. осіб). За людністю ці міські поселення, а також селища міського типу Краковець, Немирів, Магерів в українській частині Розточчя, є меншими, ніж окремі великі села, наприклад, с. Старичі (3,4 тис. осіб), с. Потелич (2,5 тис. осіб), с. Кам'яна Гора (2,3 тис. осіб).

У Східному Розточчі розташовані 115 сільських поселень в українській і 50 – у польській частині. Для Розточчя притаманна хутірське розселення, переважання малих сіл, що історико-географічно зумовлено природними умовами (поширення малородючих ґрунтів, висока лісистість, заболоченість окремих ділянок чи відсутність водних ресурсів унаслідок приводо-дільного положення) і пограничністю території (у період польської колонізації район виконував функцію своєрідного “коридору”; саме тут виникало найбільше фільварків, окремі з яких перетворювалися в хутори). Внаслідок цього мережа розселення у Розточчі щільніша, ніж у Львівській області загалом (12,0 та 8,8 поселень на 100 км² відповідно). При цьому половина

громад Східного Розточчя має щільність сільської поселенської мережі до 10 од. на 100 км², зокрема у центральній частині мезорегіону.

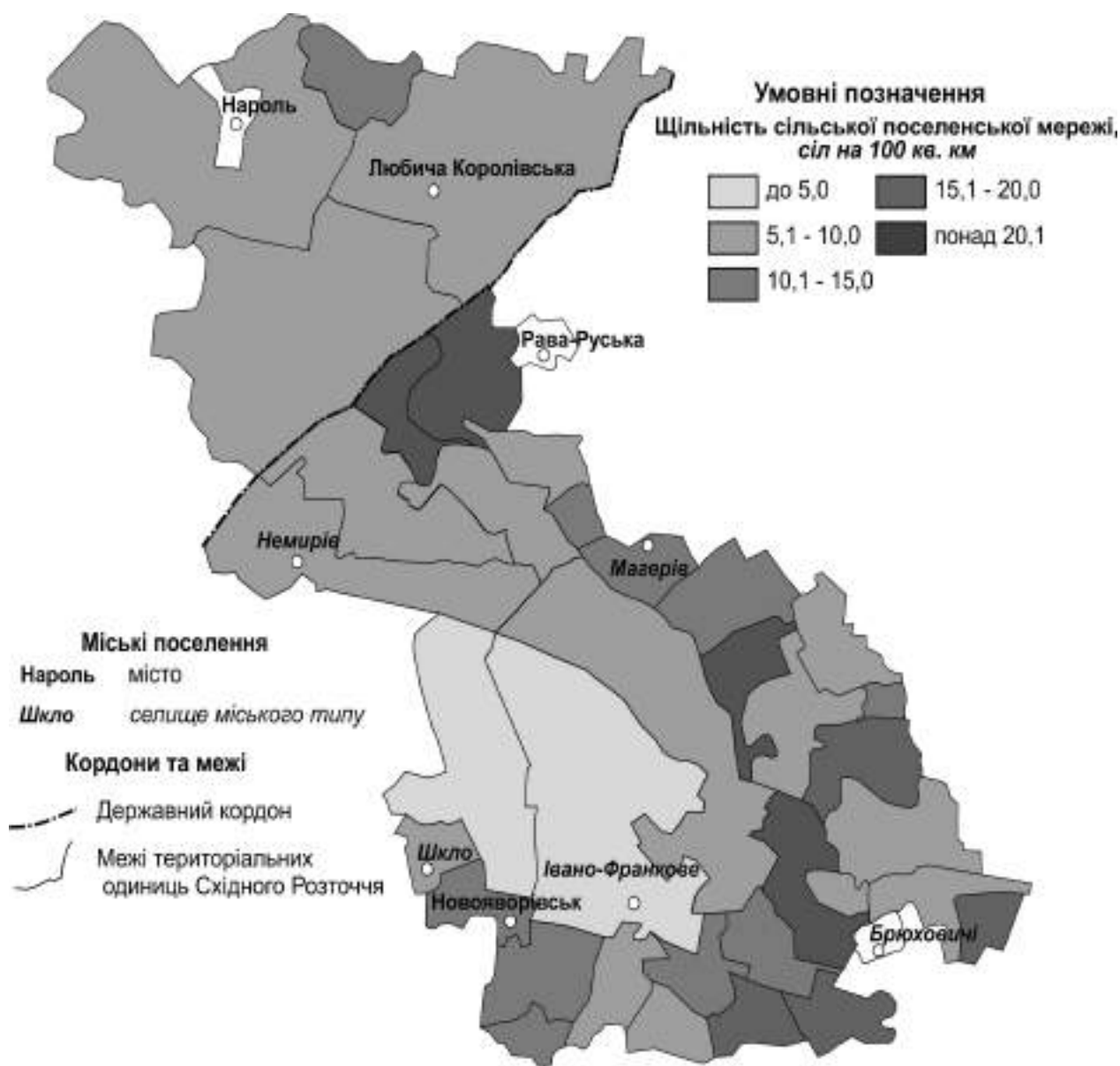

Рис. 1. Щільність сільської поселенської мережі Східного Розточчя, 2015 р.

Важливою характеристикою загосподарованості території є щільність людності. Зважаючи на функціональні особливості території, зокрема рекреаційно-природоохоронну функцію, доцільно розглядати щільність населення на одиницю площі земель із значним антропогенним навантаженням (сільськогосподарські і забудовані землі). В Україні вони займають 75 % території (70,8 % і 4,2 % відповідно), у Львівській області їхня частка дещо нижча – 64,4 % (59,3 та 5,1 % відповідно), у межах Східного Розточчя – близько половини площі (сільськогосподарські – 45,1 %, забудовані – 4,3 %).

Регіон здавна характеризувався відносно нижчою густиною населення (т. зв. від'ємний ареал Розточчя за В. Огоновським). Зараз середня щільність населення (на одиницю пло-

щі сільськогосподарських і забудованих земель) – 125 осіб/км², що нижче, ніж у Львівській області, Жовківському й Яворівському районі (180, 120 і 160 осіб/км² відповідно). Найвища щільність у селищних громадах Івано-Франкове (832 особи/км²) і Шкло (459 осіб/км²), а також сільській Старицькій громаді (320 осіб/км²). Найнижча щільність населення (до 50 осіб/км²) у Кунинській, Крехівській, Лозинській, Дев'ятирській сільських територіальних громадах, які найменші також за людністю (до 1,5 тис. жителів).

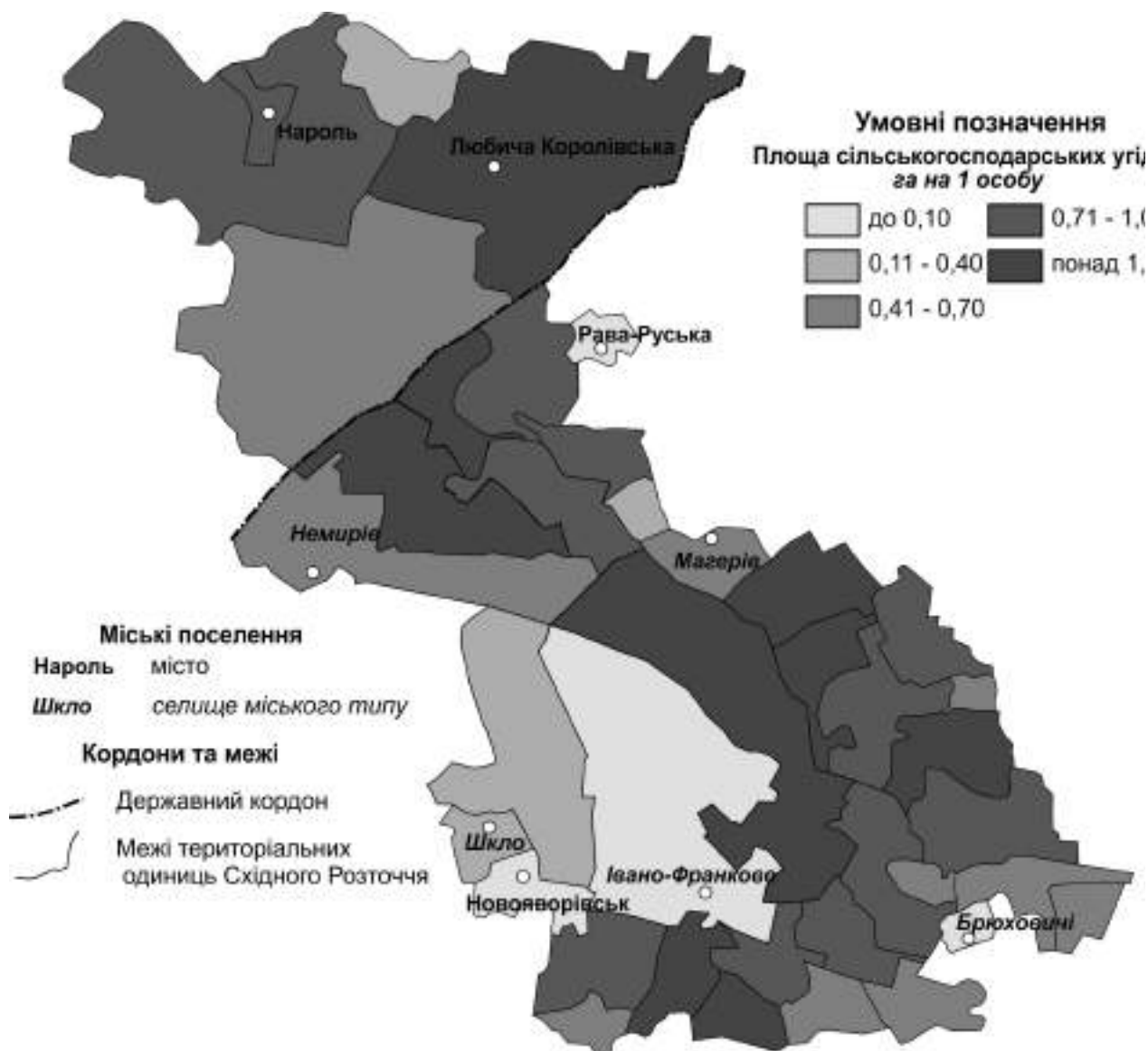

Рис. 2. Сільськогосподарські угіддя Східного Розточчя, 2015 р.

Обернений показник – площа сільськогосподарських угідь, що припадає на одного жителя. Східне Розточчя – регіон з особливим типом землезабезпечення: на одного мешканця тут припадає більша площа земельних угідь (1,1 га) порівняно з Львівською областю (0,9 га). Однак забезпеченість сільськогосподарськими угіддями тут нижча (0,45 га), що пояснюється більшим залісненням території. Найменше значення сільськогосподарських угідь на одну особу (менше 0,1 га) у міських і селищних громадах (Івано-Франкове) (рис. 4). Низькі значення цього показника (до 0,4 га) у громадах, прилеглих до військового полігону з великою люд-

ністю (Старичі, Шкло). Натомість у сільських громадах з малою людністю (Дев'ятир, Кунин, Крехів, Лозино, Смолин) на одну особу припадає понад 1,0 га сільськогосподарських угідь. Територіальні одиниці польської частини Східного Розточчя мають вище середнього рівень забезпечення сільськогосподарськими угіддями.

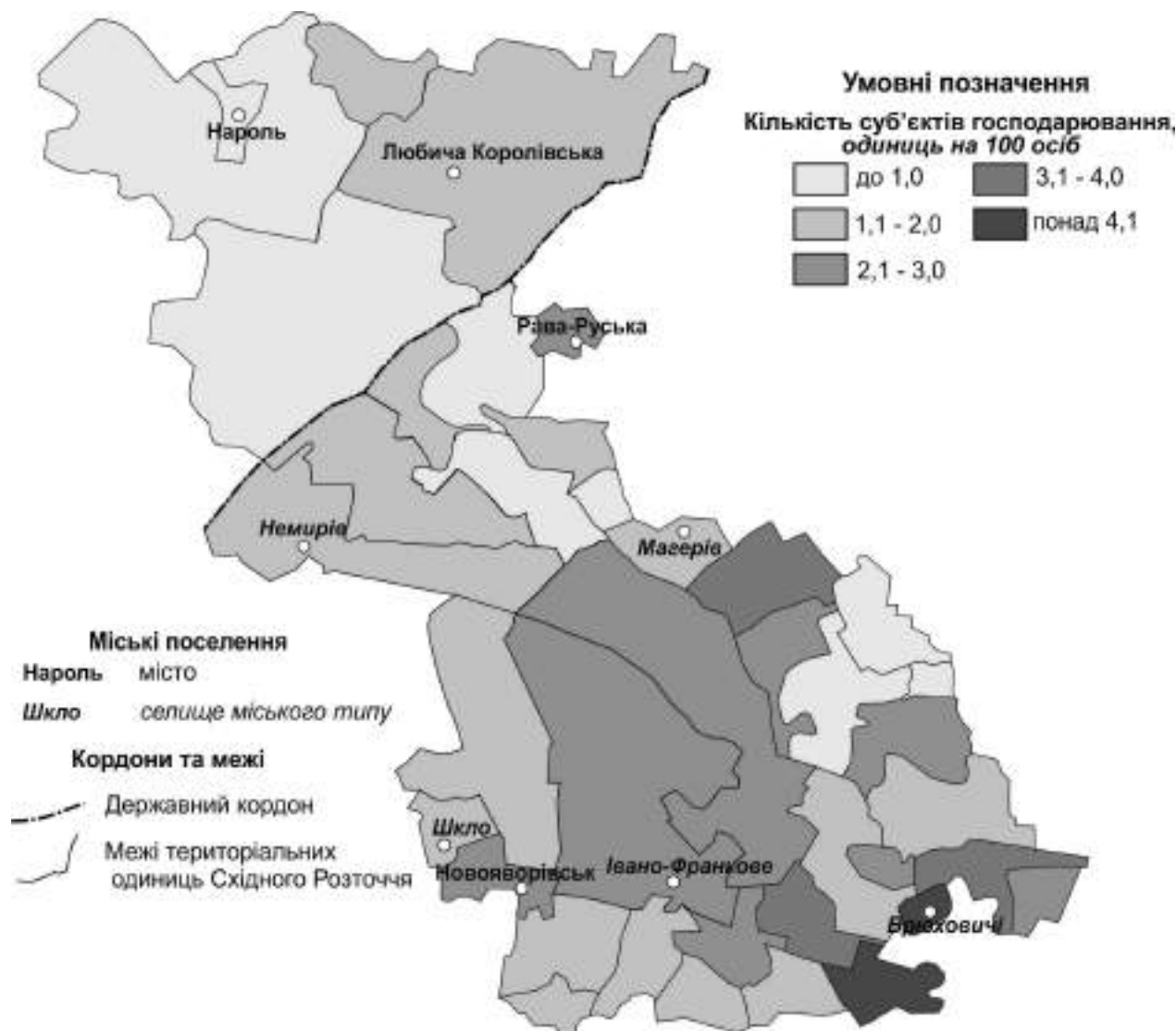

Рис. 3. Суб'єкти господарювання Східного Розточчя, 2014 р.

На території української частини Східного Розточчя функціонує понад 700 суб'єктів Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України. Рівень представлення суб'єктів господарювання у регіоні – 16 одиниць на 1000 осіб – є дещо нижчим, ніж по Львівській області (26) й Яворівському і Жовківському районах (18). Для регіону характерні локальні відмінності розвитку господарювання (рис. 3). Найвища господарська активність у територіальних громадах із вигідним транспортним положенням і різноманітними ресурсами розвитку (Домажирська, Порічанська, Івано-Франківська, Кунинська, Крехівська). Натомість громади з окрайним географічним положенням (Кам'яногірська, Потелицька, Середкевицька) мають найнижчу відносну кількість суб'єктів господарювання. Територіальні одиниці польської частини Східного Розточчя мають порівняно нижчий рівень господарської активності.

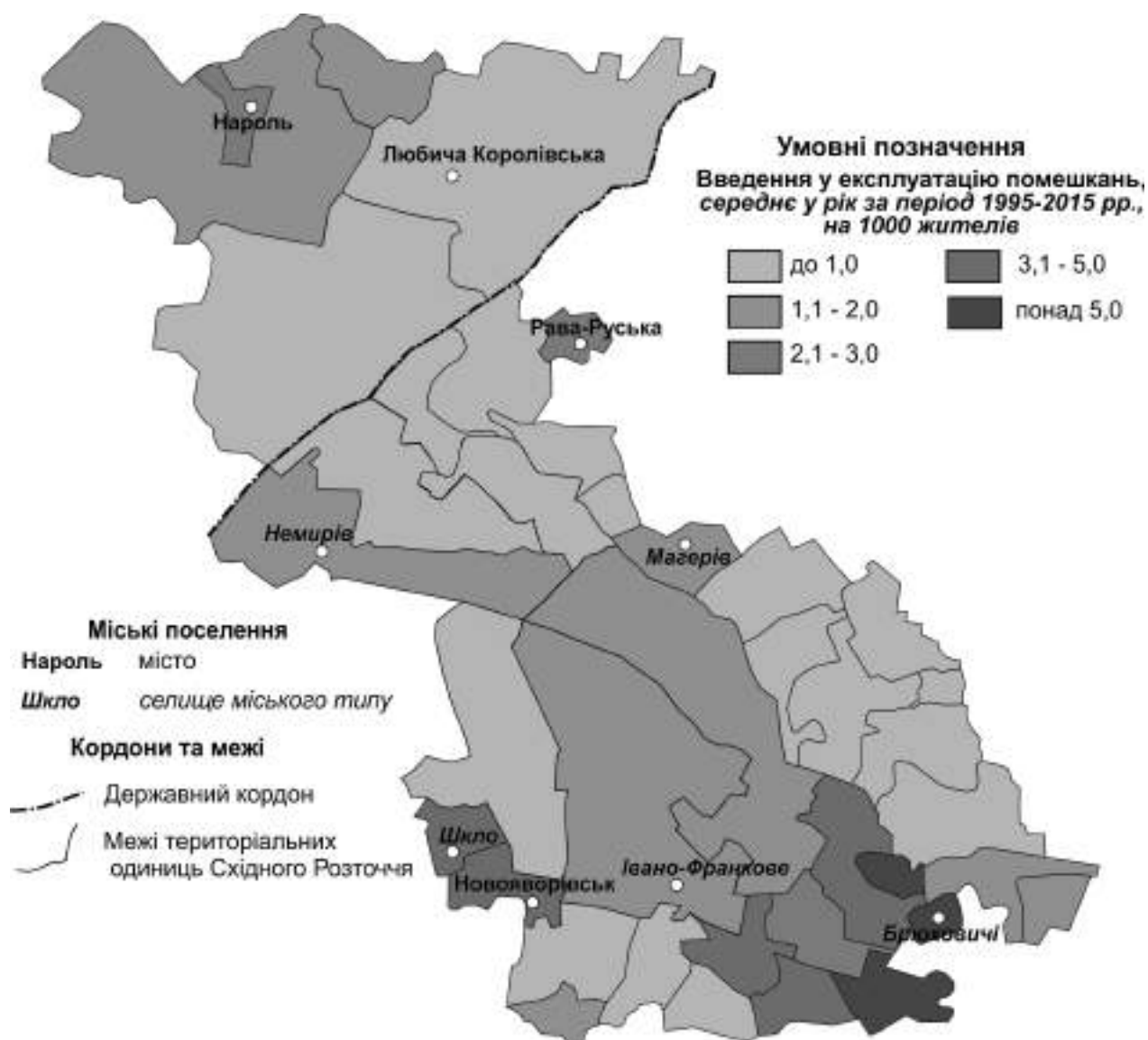

Рис. 4. Введення в експлуатацію житла, 1995–2015 рр.

Узагальненим показником добробуту, рівня життя населення є нове житлове будівництво. Відзначимо, що за двадцять років у польській частині Розточчя введено у експлуатацію близько 2 тис., тоді як в українській – 3,5 тис. помешкань. Відносний показник має значну локальну диференціацію (рис. 4): порівняно вищі значення притаманні міським поселенням, проте найінтенсивніше нове житлове будівництво проходить у прильвівських територіальних одиницях (сmt Брюховичі 13,0 на 1 тис. населення в рік в середньому за період 1995–2015 рр., Рясне-Руській – 8,8, Бірківській – 6,0). Водночас у половині громад вводиться в експлуатацію менше одного будинку в рік на 1 тис. жителів; у Замківській сільській раді за останні 15 років не введено у експлуатацію жодного нового житлового будинку.

Польська частина Східного Розточчя, що займає меншу площу і має меншу кількість населення, характеризується порівняно нижчою щільністю поселень, кращою забезпеченістю сільськогосподарськими, і загалом земельними, угіддями. Тобто, вища забезпеченість базовими (природними) факторами, що мають інерційний характер. Натомість українська

частина, незважаючи на макроекономічний і суспільно-політичний лаг між сусідніми державами, має порівняно кращі характеристики актуальних динамічних показників (господарська активність, будівництво нового житла). Польські територіальні одиниці характеризуються периферійністю географічного положення, тоді як периферійність української частини частково нівелюється прильвівським розташуванням.

Список використаних джерел

1. Біосферний резерват “Розточчя” / [ред.-упоряд. С. Стойко, А.-Т. Башта, Ю. Зінько, М. Гарасім’юк]. – Львів: ЗУКЦ, 2015. – 160 с.
2. *Бордун О. Ю.* Транспорт Розточчя в контексті рекреаційного розвитку регіону / О. Ю. Бордун, В. С. Грицевич // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Геологія. Географія. Екологія. – Харків, 2016. – Вип. 44. – С. 77–83.
3. *Влах М. Р.* Організаційні форми сільського господарства Українського Розточчя: сучасний стан і напрямки трансформації / М. Р. Влах, І. В. Ванда // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія. – Тернопіль: СМП “Тайп”, 2015. – № 1 (вип. 38). – С. 86–92.
4. Регіональна статистика Львівщини : інформаційний банк статистичних даних [Електронний ресурс] // Головне управління статистики у Львівській області. – Режим доступу: <http://database.ukrcensus.gov.ua/regiostat/region/Regiostat.asp> [Перегляд 01.02.2017 р.]
5. *Шаблій О. І.* Демографічна ситуація в українській частині Розточчя / О. І. Шаблій, І. І. Гудзеляк, С. О. Матковський // Суспільна географія: у двох книгах. – Книга друга. Проблеми українознавства, регіоналістики і краєзнавства / О. Шаблій. – Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2015. – С. 456–466.
6. *Шаблій О. І.* Розвиток і структура господарства Українського Розточчя / О. І. Шаблій, О. І. Вісьтак, І. В. Ванда // Суспільна географія: у двох книгах. – Книга друга. Проблеми українознавства, регіоналістики і краєзнавства / О. Шаблій. – Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2015. – С. 466–479.
7. Bank danych lokalnych [Електронний ресурс] // Główny Urząd Statystyczny. – Режим доступу: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/jednostka> [Перегляд 01.02.2017 р.]
8. *Roztocze przyroda i człowiek /* Redakcja naukowa T. Grabowski, M. Harasimiuk, B. M. Kaszewski, Ya. Kravchuk, B. Lorens, Z. Michalczyk, O. Shablii. – Zwierzyniec, 2015. – 528 s.

ІІІ. ПРОБЛЕМИ ДЕМОСОЦІАЛЬНО- І ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ СТУДІЙ

УДК 911.3

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ СХІДНОГО ХРИСТІЯНСТВА

Борщовська Оріслава Іванівна,

магістр, інженер,

Львівський національний університет імені Івана Франка

За 27 років незалежності України не було настільки важливого питання у релігійно-му середовищі, як питання автономії українського православ'я та отримання "Томосу" для української церкви. Останній рік життя країни заповнили статті, інтерв'ю у пресі про надання українській церкві цього офіційного законодавчого документу Константинопольського патріарха.

Метою дослідження є історичні аспекти розвитку православних церков світу, а саме, отримання ними офіційного визнання. Дана проблема має вельми важливе геополітичне і геостратегічне значення для України. Крім того, потребують розгляду зміни і процеси, що відбуваються нині у нашій державі, що пов'язані зі зміною статусу нашої країни. Дослідження рівня знання про томос та його специфічності дозволить визначити пріоритети подальшого функціонування даного питання.

Противники автокефалії говорять про те, що сам факт звернення Верховної Ради України до Вселенського патріарха, в якому парламент просить його надати томос про автокефалію православної церкви в Україні, є проявом втручання політиків у релігійне життя. Але критерій, за якими Церква може претендувати на автокефалію, є політичним. У православній церковній традиції автокефальними стають церкви, канонічна юрисдикція яких розповсюджується на територію незалежної держави, тобто суверенна держава має право претендувати на незалежну, автокефальну православну церкву.

Саме керуючись цим принципом, а не чимось іншим, Московський патріархат свого часу домігся для себе автокефалії. Навіть тривалий супротив з боку Константинополя не зумів його зупинити. Коли було включено частину України до Московського царства, він добився підпорядкування собі Київської митрополії. Легітимність цієї події тепер усунена Константинопольським патріархатом.

Зараз говорять про "канонічне" рейдерство Москви, яке відбувалося поступово і кількома вагомими історичними подіями в житті української церкви. Ніби усе відбувалося саме собою, без якогось плану чи підступу. Ось наступні події:

- 1) 1667 – створення Білгородської єпархії, яка охоплювала українську Слобожанщину;
- 2) 1685 – підпорядкування південної частини Чернігівської архієпархії під владу Московського патріарха;
- 3) 1686 – акт Константинополя про передачу права висвячувати Київського митрополита Московському патріарху (нині скасовано);
- 4) 1775 – ліквідація Запорізької Січі й утворення Слов'яно-Херсонської єпархії;
- 5) 1786 – знищення Готфсько-Кефайської митрополії Константинопольського патріарха;
- 6) 1828 – внаслідок Андріанопольського договору територія південної Бессарабії переходить у підпорядкування Росії та остаточно ліквідується Браїльська митрополія Константинополя;

7) 1940 – внаслідок Прутського походу територія північної Буковини підконтрольна СРСР;

8) 1946 – винищення УГКЦ (Львівський псевдособор) і насильне переведення всіх християн східного обряду до РПЦ;

9) 1949 – знищення Мукачівської греко-католицької єпархії.

Межі канонічних територій усіх православних церков у світі, як правило, збігаються з нинішніми, рідше – колишніми державними кордонами. Саме на колишні, а не теперішні, державні кордони СРСР орієнтується “Руская православная церковь”. Вона поширює свою канонічну територію на уже незалежні держави – Україну, Білорусь, Молдову та Балтійські країни. Через перехід Естонської православної церкви під омофор Константинопольського патріархату РПЦ призупинила євхаристичне спілкування з Константинополем. Після тривалих переговорів між Константинополем та Москвою дійти згоди не вдалося. І 20 лютого 1996 р. Священний Синод Вселенського Патріархату відновлює діяльність Томоса 1923 р. Цим засновує Естонську Автономну Православну Церкву під своєю юрисдикцією.

Таким чином, керуючись лише політичним принципом, РПЦ намагається зберегти кордони колишнього СРСР як кордони своєї канонічної території.

У релігійно-церковній термінології Томос – офіційний, установчий документ у православній церкві, томос Константинопольського Патріарха про автокефалію Польської церкви від 1924 р. [2, с. 666]. Томос (від грец. *τόμος*) – це указ чи декрет предстоятеля помісної православної церкви у деяких питаннях церковного устрою. Надаючи томос деякій частині “материнської” (кіріархальної) церкви офіційно проголошується автономія в управлінні або автокефалія.

В історії відомі кілька видів томосу, а саме щодо церковного устрою та щодо теології. Томоси, щодо церковного устрою появились у ХХ ст. із стрімкою зміною історії. А ось томоси, щодо теології уже відомі з V ст. Томоси, щодо церковного устрою:

1) 7 червня 1923 р. Патріарх Константинопольський *Мелетій IV* (1871–1935) надає томос з метою оголошення прийняття Естонської Православної Церкви до юрисдикції Константинопольського Патріархату та дарування їй автономії;

2) 13 листопада 1924 р. Патріарх Константинопольський *Григорій VII* (1850–1924) надав “Патріарший і Синодально-Канонічний Томос Вселенської Царгородської Патріархії про визнання Православної церкви в Польщі Автокефальною”;

3) 13 березня 1945 р. Болгарська православна церква отримує томос підписаний Патріархом *Веніаміном I* (1871–1946) і всіма членами священного синоду Константинопольської Церкви. Який скасовує схизму й визнає автокефалію тисячолітньої Болгарської Православної Церкви;

4) 2 грудня 1994 р. томос був наданий московським патріархом *Алексієм II* (1929–2008) з оголошенням дарування автономії Молдовській православній церкві;

5) 27 серпня 1998 р. Константинопольським патріархом *Варфоломієм* (1940 н. р.) був виданий “Патріарший і Синодальний Томос про дарування автокефалії святій Православній Церкві у Чеських землях і Словаччині”;

6) 22 квітня 2018 р. Святий і Священний Синод Вселенського Патріархату прийняв до розгляду Звернення від Президента та Верховної Ради України до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію Православній Церкві в Україні, а ще звернення ієрархів українських православних церков – УПЦ (КП) і УАПЦ. Також Синод Вселенського Патріархату прийняв рішення про початок процедур, необхідних для надання автокефалії Православній Церкві в Україні.

Наступне, томосів щодо віровчення або теології було всього лише три, а саме:

1) “Томос до Флавіана” – у червні 449 р. Папа Римський *Лев I* (440–461) уклав томос до константинопольському патріарху Флавіанові (447–449) у зв’язку з вченням архимандрита Євтихія¹;

2) укладений томос Константинопольського Собору 1180 р. про “Бога Мухаммеда”;

3) “Святогірський томос”² – 1340 р. афонські монахи за участю святителя *Григорія Палами* (1296–1359) уклали загальну відповідь на звинувачення *Варлаама*.

Уже після XIV ст. жодних томосів, які б стосувалися віровчення чи теології не було. Можемо зробити висновок, що уже більше як шість століть томосів цього характеру не було і навряд чи буде.

11 жовтня 2018 р. Синод Вселенського патріархату ухвалив рішення Константинопольського патріархату від 1686 р. про передання української церкви в управління Московського патріархату скасовано. Із предстоятеля Української Православної Церкви (Київського Патріархату) *Філарета* (1929 н. р.) було знято накладену РПЦ анафему, йому, а також і предстоятелю Української Автокефальної Православної Церкви *Макарію* (1944 н. р.) повернено канонічний статус.

Загалом поки, що знаємо шість томосів щодо церковного устрою. Але не виключено, що після отримання Україною томосу, про нього не почнуть просити інші держави, які входили в СРСР. Можуть про це почати просити спочатку Балтійські країни, а саме Литва та Латвія. Оскільки їхня сусідка – Естонія уже має томос з 1923 р., який був відновлений 1996 р. А трохи пізніше і Білорусь та Молдова можуть цього теж захотіти.

Спочатку під Автокефальною церквою розуміли місцеву церкву, безпосередньо підпорядковану візантійському імператорові і вселенському соборові. З розпадом Візантійської імперії і втратою значення вселенських соборів під Автокефальною церквою почали розуміти помісні церкви, які незалежні від влади Константинопольської патріархії. Автокефалія (від грец. *αὐτός* – сам та *κεφαλή* – голова) – це статус самостійної Православної Церкви на певній території. Автокефальна церква має самостійне управління як у розв’язанні організаційних і культових питань, у внутрішніх питаннях, так і в зовнішні стосунках. Автокефальні церкви бувають трьох видів: 1) патріархати; 2) митрополії; 3) архієпископії.

Українська помісна православна церква з отриманням томосу буде митрополією. Умовами для здобуття автокефалії є наступне: 1) політична самостійність; 2) географічна віддаленість від центру, тобто від Константинополя; 3) етнічна відмінність від центру; 4) прагнення до автокефалії єпископату, духовенства та мирян. Україна уже стоїть на прямому шляху до отримання Томосу, але ще деякий час “мусить переболіти” суспільство цим питанням. Завжди боляче відходити від уже віками усталених речей.

У сучасному світі існує 13 помісних автокефальних церков, чия самостійність і канонічність не оскаржується ніким у православному світі та дві церкви – в Америці та в Чехії і Словаччині, чий автокефальний статус визнається не всією Повнотою Православ’я Константинопольським патріархатом (табл. 1).

Таблиця 1

Помісні автокефальні церкви

№ з/п	Церква	Рік визнання автокефалії
1	2	3
1	Константинопольська православна церква	*
2	Александрійська православна церква	*
3	Антіохійська православна церква	*

¹ У цьому посланні, було сформульовано вчення про дві природи Ісуса Христа, божественну і людську і про їхнє з’єднання в одній особі. У томосі йдеться також про дві волі і дві енергії.

² Святитель Григорій, захищав вчення про Божественне Фаворське Світло. Він виклав свої доводи в богословській праці “Тріади в захист святих ісихастів” (1338).

Закінчення табл. 1

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
4	Єрусалимська православна церква	*
5	Російська православна церква	1589
6	Сербська православна церква	1219, 1879
7	Румунська православна церква	1885
8	Болгарська православна церква	870, 1945
9	Грузинська православна церква	*, 486, 1990
10	Кіпрська православна церква	478
11	Елладська православна церква	1850
12	Польська православна церква	1924
13	Албанська православна церква	1937
14	Православна церква Чеських земель і Словаччини	1998
15	Православна церква в Америці	1970

*Дохалкедонські часи (входить до “пентархії”)

“За честю” або черговістю православні церкви посідають місця згідно з диптихом¹, щодо якого також немає цілковитої згоди. Скажімо, за диптихом Константинопольської церкви 6-е місце належить Сербській церкві, 7-е – Румунській, 8-е – Болгарській і 9-е – Грузинській; у диптиху ж Російської церкви Грузинській належить 6-е місце, Сербській – 7-е і т. д. (табл. 2).

Таблиця 2

Диптихи православних церков

№ з/п	Диптих Константинопольської православної церкви	Диптих Російської православної церкви
Автокефальні церкви		
1	Константинопольська	Константинопольська
2	Александрійська	Александрійська
3	Антіохійська	Антіохійська
4	Єрусалимська	Єрусалимська
5	Російська	Російська
6	Сербська	Грузинська
7	Румунська	Сербська
8	Болгарська	Румунська
9	Грузинська	Болгарська
10	Кіпрська	Кіпрська
11	Елладська	Елладська
12	Польська	Албанська
13	Албанська	Польська
14	Чеських земель і Словаччини	Чеських земель і Словаччини
15		Американська
Автономні церкви		
1	Синайська	Синайська
2	Фінляндська	Фінляндська
3	Естонська	Японська
4		Китайська

Українське православ'я зараз іде до канонічно визнаного статусу помісної Церкви і поділяється на декілька церковних юрисдикцій:

¹ Диптих (від грец. δι-πτυχοϛ – “подвійний”, що складається з двох дощечок) – це список імен глав Православних церков, які згадуються в церкві на літургії. Існує два варіанти диптихів: грецький і слов'янський.

1) **Українська Православна Церква** – перебуває в підпорядкуванні Московського патріархату;

2) **Українська Автокефальна Православна Церква** – постала у процесі національно-визвольної боротьби 1917–1920 рр. і була проголошена 1921 р. Знищена каральними органами в Україні до середини 30-х рр., вона продовжила своє буття в українській діаспорі. Відродилася й була офіційно зареєстрована 1990 р.;

3) **Українська Православна Церква (Київського Патріархату)** – творилася 1992 р. внаслідок об'єднання частини УАПЦ з частиною УПЦ. Юрисдикція Київського патріархату поширюється також на архиєреїв, священиків і парафії у Росії, Греції та інших країнах, що перебувають поза єдністю з Вселенським православ'ям.

У юрисдикції Константинопольського Патріархату перебувають: 1) Українська Православна Церква в Америці; 2) Українська Православна Церква в США і Західній Європі; 3) Українська Православна Церква Канади; 4) Карпаторуська Православна Церква у США. Неврегульованим лишається статус Української Автокефальної Православної Церкви (соборноправної) у США – вона веде переговори щодо входження до складу УПЦ (КП) [3].

Що ж стосується інформованості населення питаннями релігійної структури у державі, то воно бажає кращого. Опитування, яке було проведене у вересні Київським міжнародним інститутом соціології¹, засвідчило, що 71,5 % громадян України не знають точно, що таке томос, чи не змогли відповісти. Серед тих, хто знає, 42,3 % респондентів дізналися про значення слова “Томос” зі ЗМІ, 19 % – з виступів релігійних діячів, 17,4 % – з виступів президента Петра Порошенка, 15,9 % – з виступів політиків, 1,5 % – від оточуючих. Найбільше українців, які знають значення слова томос, проживають на заході країни – 43 %, в Центрі – 30 %, а найменше, 16–18 % – на Півдні та Сході.

Отже, Архиєрейський об'єднаний Собор мав би відбутися чим швидше, першочерговим завданням якого є затвердити рішення про церковну єдність, обрати Предстоятеля єдиної помісної автокефальної УПЦ. Останній своєю чергою від її імені одержить Томос про автокефалію УПЦ. Але жодних конкретно націлених дій не проводиться, а лише популістські обговорення та дебати.

Після отримання автокефалії Українською Церквою наслідки будуть наступні: Москва перестане бути “Третім Римом”, а Україна стане найбільшою православною країною. Тому що, усі парафії, церкви, храми, монастирі збережені в Україні, а у Росії знищені большевиками з Кремля.

Список використаних джерел

1. Бремер Т. Церква та імперія. Нарис історії російського православ'я / Т. Бремер. – К.: Дух і Лутера, 2018. – 264 с.
2. Карпин-Ортинський В. З. Короткий практичний глумачно-філософський словник-довідник про релігійно-церковні події, поняття, містичні народні вірування, традиції, а також – про святих (для парахіянів і священиків передовсім із УГКЦ) / В. З. Карпин-Ортинський. – Львів: ТзВО “Простір-М”, 2015. – 770 с.
3. Помісні православні церкви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://risu.org.ua/article_print.php?id=37551&name=lis_96_05&lang=ua&.
4. Шевченко В. М. Словник-довідник з релігієзнавства / В. М. Шевченко. – Київ: Наукова думка, 2004. – 559 с.

¹ Дослідження було проведено 8–23 вересня 2018 р. методом особистого інтерв'ю з використанням планшетів у домогосподарствах респондентів. Опитано 2026 українців у всіх регіонах, окрім АР Криму. У Луганській та Донецькій областях опитування проводилося тільки на території, контрольованій українською владою. Статистична похибка вибірки не перевищує: 3,3 % для показників близьких до 50 %; 2,8 % для показників, близьких до 25 або 75 %; 2,0 % для показників, близьких до 12 або 88 %; 1,4 % для показників, близьких до 5 або 95 %; 0,7 % для показників, близьких до 1 або 99 %.

УДК 331.556.4

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ – ЗАПОРУКА ЗБЕРЕЖЕННЯ
ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ**

Качан Євген Петрович,
кандидат економічних наук, професор,
Тернопільський національний економічний університет

Кошіль Анатолій Богданович,
кандидат географічних наук, доцент,
Тернопільський національний економічний університет

Людські ресурси, трудовий потенціал, людський капітал – категорії, що привертають увагу не лише науковців, а й передовсім чергою фахівців з питань освіти, охорони здоров'я, продовольчої та енергетичної безпеки і особливо роботодавців.

Як відомо, трудовий потенціал охоплює економічно активне населення (зайняті плюс безробітні) та економічно неактивне населення, до якого відносяться (пенсіонери, студенти денної форми навчання, задіяні в домашньому господарстві, а також особи, які зневірилися знайти роботу).

Останніми роками спостерігається скорочення трудового потенціалу України, особливо чисельності економічно активного населення – 20,9 млн у 2010 р. до 17,85 млн осіб у 2017 р. Причиною цього процесу є від'ємний природний приріст осіб працездатного віку, тобто чисельність осіб які вступають у працездатний вік менша від чисельності тих, хто вибуває з працездатного віку (вмирає чи виходить на пенсію). За період з 2010 по 2016 рр. зменшилася чисельність економічно неактивного населення на 1011 тис. осіб (з 11 945 тис. осіб до 10 934 тис. осіб).

Набагато вагомішою причиною скорочення чисельності економічно активного населення є його масова зовнішньотрудова еміграція. Правда, вона є переважно сезонною із тривалістю не більше 90 днів. Серед сезонних мігрантів значна частина припадає на пенсіонерів, студентів, зайнятих у домашньому господарстві. Каталізатором сезонної міграції можна вважати запровадження безвізового режиму для громадян України.

Головними причинами зростання масштабів зовнішньої трудової міграції слід вважати брак гідних робочих місць і гідної платні і, навпаки, – дефіцит робочої сили в більшості країн Євросоюзу. Хоча Держкомстат України не звітує про дефіцит робочої сили, а Державний центр зайнятості публікує дані про наявність вакансій на ринку праці, масштаби еміграції з України не зменшуються, а їх інтенсивність зростає.

Потрібно зазначити, що скорочення трудового потенціалу в Україні має регіональні особливості. Найбільші потоки зовнішніх мігрантів спостерігаються з регіонів, де історично переважала аграрна зайнятість, а також з регіонів, що мають прикордонне розташування.

Ще у 2017 р. про дефіцит робочої сили в окремих галузях національної економіки просто замовчували, а статистичні дані про обсяги дефіциту робочої сили, а також чисельність зовнішніх мігрантів були не завжди презентовані. Сьогодні на шпальтах засобів масової інформації можна прочитати і про демографічну кризу, і депопуляцію в Україні, про вимирання населення в селах і закриття шкіл, фельдшерсько-акушерських пунктів, про наростаючий дефіцит робочої сили і, особливо, кваліфікованих працівників, про зростання серед безробітних питомої ваги осіб з вищою освітою. Особливу загрозу для національної економіки становить масова зовнішня міграція осіб молодого віку, більшість з яких має вищу або середню спеціальну освіту. Сьогодні десятки тисяч молодих українців здобувають вищу освіту

за кордоном за власні кошти. А звідси виникає питання, а чи зможе Україна в перспективі надати їм гідні робочі місця, чи вона вже втратила цей людський капітал.

На нашу думку, для збереження трудового потенціалу України необхідно максимум зусиль скерувати на забезпечення зайнятості населення, створення нових високооплачуваних робочих місць. Для цього необхідно максимально усувати бюрократичні перешкоди для розвитку самозайнятості, малого і середнього бізнесу. Чому економічно активне населення прагне працевлаштуватися за кордоном? Тому що умови праці і заробітна плата там в рази вища, ніж в Україні. Чому люди прагнуть отримати друге громадянство однієї з країн Євросоюзу? Тому що там є змога працевлаштуватися без часових обмежень і є шанси отримувати гідну зарплату, а, в багатьох випадках, і право на проживання та достойну майбутньому пенсію.

Аналіз процесів демографічного відтворення населення, сучасних тенденцій динаміки чисельності економічно активного населення, показників його зайнятості дозволяє говорити про загрози дефіциту робочої сили, насамперед у трудомістких галузях національної економіки. Дефіцит кваліфікованого персоналу відчувають не тільки виробничі підприємства, але й галузі соціальної сфери: освіта, охорона здоров'я, транспорт. Особливо гострими ці питання мають місце у сільській місцевості, де бракує вчителів, лікарів, працівників закладів побутового обслуговування.

Дослідження сучасних проблем зайнятості населення і збереження трудового потенціалу з погляду сучасної географії необхідно здійснювати на рівні регіонів, оскільки існують суттєві регіональні відмінності у розміщенні продуктивних сил. Маємо на увазі суттєві відмінності у розміщенні населення, в показниках його природного руху, динаміки і тенденцій розвитку трудового потенціалу. Слід відзначити, що ресурсний потенціал регіонів, структура їх господарства, а також економіко-географічне положення істотно впливають на формування ринку праці і зайнятості населення.

Людські ресурси України поряд із земельними ресурсами є найголовнішим її багатством. Однак, вже впродовж майже трьох десятиріч років в Україні зменшується чисельність населення.

Якщо в 1991–2010 рр. чисельність населення зменшувалася головню за рахунок його від'ємного природного приросту, то в останні роки цей процес посилюється через наростаючу зовнішньою міграцію і воєнні дії на Донбасі, анексію Криму, а також у зв'язку зростом смертності, причинами якої є професійний травматизм, нещасні випадки, суїцизм, алкоголізм, наркоманія, дорожньо-транспортні пригоди.

Зменшення чисельності людських ресурсів істотно впливає на динаміку трудового потенціалу суспільства. Скорочення кількісних параметрів трудового потенціалу негативно впливає на економіку країни. Брак трудових ресурсів – з одного боку – обмежує можливості розвивати трудомісткі галузі виробництва, а з іншого – визначає витрати коштів для закупівлі трудозберігаючого обладнання.

В умовах ринкової економіки кількісні втрати трудового потенціалу можливо компенсувати поліпшенням його якісних характеристик за рахунок інвестицій в людські ресурси. Капіталовкладення в освіту, охорону здоров'я, соціальну сферу формують людський капітал, який являє собою сформований і розвинутий запас здоров'я, знань, здібностей, навичок, вмінь, який використовується у сфері економічної діяльності і в кінцевому значенні сприяє зростанню продуктивності праці.

Кінець ХХ століття увінчався загальним визнанням концепції і теорії людського капіталу, кількісні і якісні характеристики якого залежать від обсягів і характеру інвестицій в людські ресурси, тобто в населення віком 0–15 р. та в економічно активне населення віком 15–70 років. Інвестуючи капітал в дітей і підлітків, суспільство дбає про майбутнє, тобто створює фундамент для майбутнього трудового потенціалу за рахунок цілеспрямованих капіталовкладень в дошкільне виховання, освіту, охорону здоров'я. Для формування людського капіталу, окрім інвестицій в освіту, охорону здоров'я, необхідні також інвестиції в про-

фесійну освіту, перепідготовку, підвищення кваліфікації економічно активного населення. Реалізація цих завдань можлива за наявності коштів у державному бюджеті, або за рахунок внутрішніх чи зовнішніх інвестицій.

Необхідні фінансові ресурси для внутрішніх інвестицій з державного бюджету можна отримати насамперед за рахунок надходження від ефективної зайнятості населення в суспільному виробництві. Правда, в людські ресурси інвестують фінансові ресурси і зайняті в “тіньовій економіці”, які навчають дітей за власний кошт і тим самим вони сприяють поліпшенню якісних і кількісних характеристик людського капіталу. Потрібно підкреслити, що забезпечення високого рівня зайнятості населення прямо пропорційне зростання податкових надходжень у державний бюджет. Останнє дозволяє збільшувати інвестиції держави в освіту, охорону, здоров'я, соціальну сферу, науку, культуру. Підвищення чисельності зайнятих в суспільному секторі дозволить збільшити надходження в пенсійний фонд, а також можуть зрости соціальні виплати.

Зростання чисельності зайнятих зумовлює збільшення ВВП, заробітної плати, що дає змогу державі підвищувати пенсії, соціальні виплати, збільшувати інвестиції в соціальну сферу і таким чином сприяти росту рівня життя населення. Зростання доходів у державному бюджеті дозволить збільшити витрати на охорону здоров'я, розширити діапазон медичних послуг та проводити масштабні профілактичні заходи, знизити вартість ліків для соціально-вразливих верств населення. Інвестиції в охорону здоров'я сприяли б зниженню смертності осіб працездатного віку, росту тривалості життя.

Таким чином, зростання зайнятості населення може сприяти поліпшенню демографічної ситуації, а зниження смертності населення, особливо в працездатному віці, сприятиме збереженню трудового потенціалу.

Однак, в останні роки чисельність зайнятих в Україні щорічно зменшується і значною мірою за рахунок так званої оптимізації зайнятості в бюджетних організаціях. Так, упродовж 2012–2017 рр. чисельність зайнятих в Україні зменшилась на 3105 тис. осіб з 19 261,4 тис. осіб до 16 156,4 тис. осіб.

Ці дані не враховують тимчасово окупованої території Криму, Севастополя, Донецької і Луганської областей. З числа зайнятих 3695,6 тис. осіб були зайняті в неформальному секторі економіки, тобто легально зайнятих в національній економіці в 2017 р. було 12 460 тис. осіб, а чисельність пенсіонерів 11 711 тис., тобто на 100 легально працюючих припадає 94 пенсіонери. Фактично кожен працюючий в суспільному секторі економіки утримує одного пенсіонера. Оскільки можливості створення нових робочих місць в країні обмежені, інвестиції у створення в Україні трудомістких виробництв, які б дали можливість працевлаштувати значну частину потенційних емігрантів, є недостатніми.

Сьогодні в Україні в окремих районах і містах простежується дефіцит робочої сили, особливо кваліфікованих робітничих кадрів. Одночасно низька заробітна плата працівників в бюджетних установах, низькі пенсії в більшості пенсіонерів. У 2017 р. середній розмір пенсії в Україні становив 1828,3грн. Введення безвізового режиму перетину кордону сприяє безперешкодному виїзду власниками біометричних паспортів у сусідні країни, де заробітна плата в рази більша від аналогічної заробітної плати в Україні. В наших сусідів виявляється існує ще більший дефіцит робочої сили, оскільки їхні громадяни, як мешканці Євросоюзу можуть вільно мігрувати і працювати без обмежень в часі.

Отже, в Україні існують об'єктивні умови для зовнішньої міграції, особливо сезонної (два рази в рік по 90 днів). На нашу думку, Україна втрачатиме свій трудовий потенціал поки заробітна плата в Україні буде меншою, ніж у сусідів. Останнім часом окремі країни Євросоюзу пом'якшують своє законодавство щодо окремих категорій українських емігрантів. Наприклад, Німеччина приймає на роботу без перешкод фахівців з ІТ-технологій, а Чехія – лікарів і молодший медичний персонал.

Україна втрачає не тільки кваліфікованих фахівців, але й ті кошти, які затрачені на їх підготовку. Оскільки багато фахівців – бакалаврів, магістрів, осіб з науковими ступенями

отримали освіту за державним замовленням, варто розробити і запровадити компенсаційний механізм при їх виїзді за кордон.

Збереження трудового потенціалу сприятиме активна державна політика в галузі освіти, що стосується, передовсім, забезпечення роботою і гідною заробітною платою випускників вищих навчальних закладів, хоча б тих, які навчалися за державним замовленням. Для реалізації такого завдання держава має заповнювати вакантні робочі місця в бюджетних організаціях переважно випускниками вищих навчальних закладів.

Останніми роками дедалі більше випускників з повною загальною середньою освітою виїжджають на навчання в країни Євросоюзу, де чисельність студентів – вихідців з України за даними ЗМІ вже перевищила 70 тис. осіб. Переважна більшість таких студентів навчається за власний кошт і тільки тому, що мають намір після отримання іноземного сертифікату працевлаштуватися за кордоном. Для залучення молоді на навчання наші сусіди, змінюючи свої умови вступу, полегшують цю процедуру для іноземних абітурієнтів.

Тепер країни Євросоюзу почали активно надавати право на проживання мігрантам з України. В 2018 р. таке право отримало більше 650 тис. осіб. Особливо активно це робить польський уряд, що надає право на проживання в Польщі мешканцям України.

Підсумовуючи, слід зазначити, що скорочення чисельності економічно активного населення істотно впливає на погіршення кількісних і якісних характеристик трудового потенціалу України. Загострення цієї ситуації вимагає глибоких досліджень на регіональному рівні з метою виявлення причин, що зумовлюють цю ситуацію, а також розробок і реалізації заходів щодо уповільнення темпів і скорочення масштабів зовнішньої міграції. Особливої уваги заслуговує питання еміграції молоді, яка сьогодні є найбільш міграційно активною.

Для запобігання негативних наслідків масової еміграції економічно активного населення вважаємо, що сьогодні найголовнішим завданням є створення нових високооплачуваних робочих місць в індустріальному секторі національної економіки, а також розробка регіональних програм забезпечення зайнятості населення і особливо випускників вищих навчальних закладів та професійно-технічних училищ.

Список використаних джерел

1. Економічна активність населення України 2017: Статистичний збірник / Державна служба статистики України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/07/zb_EAN_2017.pdf
2. Закон України “Про зайнятість населення” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://xp--80aagahqwyibe8an.com/ukrajiny-zakony/zakon-ukrajini-pro-zaunyatist-naselennya.html>.
3. Кінах А. Трудові ресурси – ось що нині визначає долю країни [Електронний ресурс] / А. Кінах // Газета Верховної Ради України “Голос України”. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/303089>.

УДК 911.3:016:929(477)

**ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ПОГЛЯДИ ПРОФЕСОРА МИРОНА КОРДУБИ
У ПРАЦІ “ПРОСТІР І НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ” (1921)**

Руденко Валерій Петрович,

*доктор географічних наук, професор, декан географічного факультету,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича*

Грек Катерина,

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Узагальнюються політико-географічні напрацювання професора Мирона Кордуби (1876–1947), що з'явилися у буремні роки I Світової війни та в міжвоєнний період (1917–1927 рр.). Обґрунтовується основоположний принцип – Україна як держава повинна обмежуватися тими землями, “на котрих український народ живе в переважній більшості”. Оцінюються територія і населення “етнографічної України” – 740,0 тис. км² та 46 млн осіб. Визначаються густота та національний склад населення України.

Ключові слова: професор Мирон Кордуба, політична географія, “етнографічна Україна”, густота та національний склад населення.

Вступ. В часи I Світової війни, що охопила територію всієї України, в роки, коли вирішувались питання становлення і розвитку незалежної Української держави, Мирон Кордуба як науковець, і як громадський діяч-патріот був у перших рядах борців, що відстоювали право на самовизначення української нації.

У цей період Мирон Кордуба ознайомлює європейську і світову громадськість з низкою фундаментальних наукових праць, що характеризують географію України, її природний, працересурсний, виробничий потенціал, її міць та потугу як майбутньої незалежної держави.

Його розвідки подаються німецькою, французькою, чеською, і, звичайно, українською мовами і друкуються у Відні, Берні, Празі, Києві, Львові, Чернівцях. Йдеться, насамперед, про такі публікації проф. Мирона Кордуби, як:

- *Північно західна Україна;*
- *Етнографічна територія України;*
- *Територія і населення України;*
- *Bukovina a Uherské Ukrajina;*
- *“Bukovina” [collection] Poznajme Ukrajinu;*
- *Territorium und Bevölkerung der Ukraine;*
- *Le territoire et la population de l'Ukraine;*
- *Українська національна територія в Галичині і урядова австрійська статистика;*
- *Простір і населення України;*
- *Договір в Ризи й межі України;*
- *Українська національна територія і кількість українців у Польщі;*
- *Територія і населення Радянської України.*

Визначальною рисою названих вище праць вченого є наукове обґрунтування та аргументоване відстоювання меж майбутньої незалежної Української держави.

Дослідити політико-географічні погляди професора Мирона Кордуби на процеси формування території та населення “етнографічної України” у його фундаментальній праці “Простір і населення України” – **головна мета даної розвідки.**

Виклад основного матеріалу. Звертаючи увагу на те, що “межі української держави ще не визначені”, Мирон Кордуба зразу ж (щоб не було непорозумінь) висловлює фундамен-

тальне твердження: “все і всюди Україною зватимемо ці землі, на котрих український народ живе в переважаючій більшості. Ті землі повинні й увійти в склад української держави, всі без виїмки, але й ніякі інші поза ними”[9, с. 4]. При цьому вчений гостро критикує думки (як він їх називає) “нахабних політиків та заборчих імперіялістів”, що держава, мовляв, повинна мати або історичні, або ж географічні чи так звані стратегічні границі. Це є, на думку Мирона Кордуби, нічим іншим як “замаскованим посяганням на чуже добро”. Австро-Угорщина, – наводить приклад Мирон Кордуба, – мала дуже гарні зі всіх боків стратегічні границі, але вони не завадили їй розпаду, навпаки, Пруська держава після об’єднання її окремих віддалених частин з “дуже повизублюваними границями” стала найсильнішою державою спочатку в Німеччині, а потім і в цілм світі.

Географічні границі, що оконтурюють у географічних провінціях області з “одноцілним виглядом і будовою”, також майже ніде не сходилися і не сходяться з політичними кордонами. Для підтвердження цієї тези можна було б розглядати гірську систему Альп, поділену між п’ятьма державами, чи Східноєвропейської низовини, що розмежовується цілою низкою держав.

Більше того, як стверджує вчений, наявність “різнородного географічного складу” на території тієї чи іншої держави є вкрай позитивним чинником, що дозволяє розвивати різні галузі господарства і задовольняти різноманітні потреби населення. Ось чому професор Мирон Кордуба категорично заявляє: “... домагання історичних границь просто противорічить новопризаному праву на самоозначення народів, бо старається затримати давне закріпощування одних народів другими. Нові національні держави можуть постати саме тільки через скасування або пересунення давних, значить історичних, границь” [9, с. 4–5].

На підставі ретельного, глибокого вивчення наявних історичних, статистичних, географічних та картографічних матеріалів професор Мирон Кордуба одним з перших у науковій літературі доволі чітко оконтурює ту “область землі, котру заселює суцільною масою український народ”. Йдеться про південну частину східної Європи – “широку пасмугу на північний захід, північ і схід від Чорного та Озівського моря”. Зважаючи на велику історико- та політико-географічну цінність виділених професором Мироном Кордубою приблизних меж України, слід відтворити їх у авторському баченні у повному обсязі. Межі України такі: “устя Дунаю, Чорногора, гори Геделяя, проломова долина Попраду, долішний біг Сяну, вододіл між Вепром та Бугом, Пинські болота й Припять, південно-західний рубець Середноросійської плити, ріка Дін, ріка Ягорлик, горішна Кура, Кавказ, Озівське та Чорне море і Перекоп. З давної Росії до України належать ось які адміністративні округи: Холмська губ. за виємкою Білгорайського й Замістьського пов., в котрих перевагу мають поляки, хоча і з них можна би більшу скількість сіл, як українські, приділити до України; південно-західна частина Городненської губ., а саме повіти Більський, Берестейський і Кобринський; південна частина Минської губ., а саме повіт Пинський і положена на південь ВІД Припяти частина Мозирського повіту; ціла Волинська губ., Київська губ., Чернігівська губ. за виємкою чотирох північних повітів: Новозибківського, Суразького, Минського і Стародубського, де по перепису з 1897 р. живуть білорусини й москалі; Полтавська губ., Харківська губ., південна частина Курської губ., а саме ПОВІТИ: Грайворонський, Новооскольський, Путивельський і частина Суджанського; південна частина Воронізької губ., тобто повіти: Бирюченський, Богучарський, Валуйський, Острогоський і частина Павлівського; південно-західна частина і області Донського Війська, значить, повіти Ростівський і Таганрозький; Благодаренський і Святохрестівський повіти Ставропільської губ.; Катеринодарський, Єйський, Кавказький і Таманський повіти Кубанської області; Таврійська губ. без півострова Крим; Катеринославська губ.; Херсонська губ. і Акерманський та Хотинський повіти Бесарабської губ. З давної Австро-Угорщини належать, до України; східна Галичина, південно-східна частина західної Галичини, або т. зв. Лемківщина, північна і західна частина Буковини й північно-східна частина давньої Угорщини (північні частини комітатів: Марамарошського, Угоцького, Береського, Узького, Земплинського, Шариського і кусочок Списького). Всі вичислені тут українські

землі займають 740 000 км² повехні; значить, коли би вони всі увійшли в склад Української держави, то ця держава була би що до величини другою в Європі, зараз після Московської [9, с. 5–6].

За підрахунками проф. Мирона Кордуби, на території України в її етнографічних межах на січень 1914 р. проживало понад 46 млн осіб. На його думку, у 1921 р., якби не воєнні семилітні лихоліття, мали б в етнографічній Україні 50 млн мешканців. Через воєнні втрати населення різко скоротилося і його кількість стала ще меншою, ніж була у 1914 р. Незважаючи на це за чисельністю населення Українська держава в Європі займала б четверте місце після Московщини, Німеччини та Англії [9, с. 7].

Значну увагу у своїй праці Мирон Кордуба звертає на аналіз такого важливого географічного показника як густина населення. Він обґрунтовує важливий висновок, що “густина населення є до певної ступеня показником культурної вартости краю і культурности його населення. Де гарне, здорове підсоння, урожайна земля, де в землі ще до цього доволі різних хосенних (корисних. – *Ред.*) копалин, там і населення може більше, густіше розростися” [9, с. 7].

Проте, підкреслює вчений, густина населення значною мірою залежить ще і від уміння людини розумно використовувати природні багатства та сили природи, тобто “від ступеня культури народу, що там живе”. Як приклад, що розвиває його думку, Мирон Кордуба приводить історію заселення та освоєння Донеччини, що на початку ХХ століття мала чи не найбільшу густоту населення і стала фабричною частиною України, хоча ще в ХVIII ст. була малозаселеним степом. Населення краю тоді ще не знало про цінні корисні копалини, не займалося землеробством, а випасало лише великі стада худоби та овець.

Професор Мирон Кордуба оцінює середню в Україні густоту населення у 62,3 душ на 1 км². Ним подається глибокий і надзвичайно цінний географічний аналіз густоти населення по основних країнах Європи та по окремих етнографічних частинах України у розрізі повітів, що доповнений нами для порівняння розімкнутою бальною оціночною шкалою, коли середній показник по Україні взятий за 100 балів (див. табл. 1).

Як видно з приведеної таблиці, серед одинадцятьох країн Європи вищою є густина населення лише у Англії (384 балів), Чехії (209), Італії (196), Німеччини (193) та Франції (112 балів), натомість у порівнянні з Україною вона значно нижча у Данії (80 балів), Іспанії (64), Європейській Росії (44), Швеції (20) та Норвегії (13 балів).

Аналізується густина населення і в розрізі 30 етнографічних частин України (як правило повітів).

Найгустіше заселені українська частина Чернівецького повіту на Буковині, Станиславівський, Перемишльський, Коломийський, Київський, Харківський, Снятинський, Львівський замиський, Печеніжинський, Серетський (українська частина), Кіцманський, Стрийський повіти. “Взагалі смуга густішого населення, – узагальнює дослідник, – простирається в Галичині на південь від лінії Перемишль–Львів–Золочів–Тернопіль аж до Підкарпаття, а крім цього охоплює Київщину, Холмщину і Поділля. Найрідше населення зустрічаємо в гірських околицях південно-західної Буковини, в українських частинах Радовецького (15) і Кімполонзького (16) повітів, а також в області над середньою Приптю Мозирського повіту (17 душ на 1 км²)” [9, с. 9].

Окрім показників загальної чисельності населення, його густоти, надзвичайно важливою характеристикою, на думку професора Мирона Кордуби, є “розгляд населення по народности”. При нинішніх умовах суспільного розвитку, проте, “вірно і зовсім докладно означити число українців, – стверджує вчений, – зовсім неможливо” [2, с. 9]. Справа у бездержавності української нації, у тому, що українці в останні століття “ні на одному клаптику своєї землі” не були господарями “на своїм обісті”, а всюди на українських землях ґаздували чужинці, які пануючи над українцями, намагалися закріпити свою владу, наситити всі впливові уряди своїми, ворожими для українства людьми, прагнули різними способами при переписах населення зменшити число українців та “прибільшити через те своє власне” [9, с. 9–10].

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ СЕМІНАР

Таблиця 1

Густина населення як показник культурної вартості краю і культурності його населення

№ п/п	Назва країни, або її частини	Густина населення	
		(душ на 1 км ²)	у балах, показник по Україні, 100 балів
1.	Норвегія	8	13
2.	Швеція	12,6	20
3.	Данія	50	80
4.	Європейська Росія	27,5	44
5.	Іспанія	40	64
6.	Франція	70	112
7.	Англія	239	384
8.	Чехія	130	209
9.	Німеччина	120	193
10.	Італія	122	196
11.	Україна,	62,3	100
	тому числі:		
	- українська частина Черновецького повіту на Буковині	239	384
	- Станиславівський	190,2	305
	- Перемиський	165	265
	- Коломийський	162	260
	- Київський	158,4	254
	- Харківський	154,3	248
	- Снятинський	149	239
	- Львівський заміський	136	218
	- Печеніжинський	142	228
	- Серетський (українська частина)	142	228
	- Кіцманський	132,6	213
	- Стрийський	128	205
	- Дрогобицький	126	202
	- Тернопільський	125	201
	- Городенський	120	193
	- Бучацький	119,6	192
	- Тербовельський	118	189
	- Самбірський	117	188
	- Рогатинський	113	181
	- Руденський	113	181
	- Чортківський	112	180
	- Гусятинський	112	180
	- Мостиський	111	178
	- на давній російській Україні		
	- Кам'янець-Подільський	122	196
	- Винницький	116	186
	- Проскурівський	114	183
	- Бердичівський	112	180
	- українська частина Радовецького повіту (Буковина)	15	24
	- українська частина Кімполонзького повіту (Буковина)	16	26
	- Мозирський повіт (над середньою Прип'яттю)	17	27

Мирон Кордуба, розглядаючи розподіл населення України за національностями, за основу, звичайно ж, змушений був брати показники урядових російської та австро-угорських переписів, “бо інших, більше правдивих чисел досі не маємо” [9, с. 11]. Вчений з гиркотою констатує, що (для прикладу) останній перепис населення Галичини (1910 р.) був настільки сфальшований, що до українців він був змушений зараховувати лише греко-католиків, а римо-католиків вважати за поляків, хоча і серед них є багато українців. Правдивий перепис міг би бути проведений лише українським урядом, проте такої можливості, як пише М. Кордуба, на даний момент немає.

Згідно з чужими урядовими (російським і австро-угорським) переписами населення, що, звісно, дають інформацію лише про найменшу чисельність українців, за оцінкою Мирона Кордуби, у січні 1914 р. на землях суто етнографічної України проживало “щонайменше 32 662 000 українців. Прирівнюючи те число до згаданого вже вище загального населення України 46 мільйонів душ, бачимо, що українці на українських землях становлять 71 % всього населення, значить, що на кожних 100 людей на Україні є 71 українців та – 29 чужих” [9, с. 12]. У Франції, Німеччині чи Англії відсоток чужих народностей є не більшим 3–5 %. Висновок професора – “виходить, що Україна вже надто багато набрала в себе чужих елементів, що, коли так далі піде, вона готова стратити характер національної території та перемінитися в область, заселену мішаниною різних народів” [9, с. 12]. Як далекосяжно і глибоко бачив цю проблему професор Мирон Кордуба! Адже принагідно слід зауважити, що два останні переписи, проведені в Україні у 1989 р. та 2001 р., засвідчили лише незначне порівняно з 1914 р. зростання частки українців у загальній кількості населення, – відповідно до 72,7 % та 77,8 %. І це за 75 і 87 років опісля!

Особливо непокоїли вченого великі міста. Вони, як він образно висловився, “являються тепер чужинецькими островами серед океану українського сільського населення, і так сказати б, дірвають суцільну українську територію” [9, с. 13]. Разом з тим, як вважав дослідник, з настанням української влади дуже швидко великі міста “національно зіллються з околичним населенням”.

На підставі проведеної професором Мироном Кордубою оцінки етнічного складу населення України, нами складена табл. 2, що досить детально розкриває географічні відмінності у розміщенні її “народностей”.

Таблиця 2

Населення етнографічної України по народности, січень 1914 р.

	Тис. душ	%
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Все населення	46171,0	100,0
в тому числі:		
українці, всього	32662,0	70,7
зокрема,		
Полтавська губернія		93,1
Зіньківський повіт Полтавської губернії		98,1
Кобеляцький повіт Полтавської губернії		91,3
Чернігівська губернія		91,3
Харківська губернія		80,6
Подільська губернія		80,2
Київщина – середня та північна частини		82,0–89,4
північна частина Катеринославської та Херсонської губерній		82,0–93,0
Карпати та карпатське підгір'я давньої Австро-Угорщини		80,0–90,0
Одеський повіт		22,0
місто Львів		19,1
Ростовський повіт Донської області		33,6
великороси, всього	5377,0	11,6

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ СЕМІНАР

Закінчення табл. 2

1	2	3
зокрема		
липовани на Буковині	3,0	
давня російська Україна		13,6
великоруське пограниччя України у повітах Курської та Воронізької губерній		понад 40,0
повіти Чорноморщини та Підкавказзя		понад 30,0
євреї, всього	3796,0	8,2
зокрема		
лівобічна Україна		2,1
правобічна Україна та українські землі Австро-Угорщини		12,6
українська частина Сигітського та Зишівського повітів давньої Угорщини		24,5
Більський повіт Холмської губернії		23,4
Слобожанщина й Підкавказзя		0,1-0,5
поляки, всього	2800,0	6,1
зокрема		
територія російської України		2,0
Галичина		23,1
Холмщина		24,0
німці, всього	871,0	1,9
зокрема		
Акерманський повіт Бессарабської губернії		16,3
Холмський повіт		13,3
Волинь і Чорномор'я, деякі повіти		9,0-12,0
румуні (волохи), всього	350,0	менше 0,76
зокрема		
Тираспільський повіт Херсонщини		25,0
болгари, всього	160,0	0,35
зокрема		
Акерманський повіт Бессарабської губернії		21,0
греки, всього	105,0	0,2
Маріупольський повіт Катеринославщини		19,0
Вірмени	50,0	0,1

Як бачимо, найвищою частка *українців* у загальній кількості населення була у Полтавській губернії (93,1 %), зокрема у її Зінківському (98,1 %) та Кобеляцькому (91,3 %) повітах, північній частині Катеринославської та Херсонської губерній (82,0–93,0 %), Чернігівській (91,3 %) губернії. У той же час, як не парадоксально нині, українці у місті Львові складали лише 19,1 % від усіх його мешканців, Одеському повіті – 22 %, а в Ростовському повіті Донської області – 33,6 %. Це найнижчі показники.

Другим за чисельністю після українців етносом були *великороси*. Їх частка в загальній кількості населення етнографічної України – 11,6 %. Для порівняння: за даними переписів населення 1989 р. і 2001 р. росіяни становили відповідно 22,1 % та 17,2 % від усіх жителів у сучасних межах України.

У 1914 р. найвищим відсоток росіян (понад 40,0 %) був у великоруському пограниччі України у повітах Курської та Воронізької губерній, а також у повітах Чорноморщини та Підкавказзя (понад 30,0 %).

Євреї з чисельністю у 3,796 млн осіб або 8,2 % – були третім етносом України (за переписом населення 1989 р. та 2001 р. – 0,9 % та 0,2 % відповідно). Найвищою їх частка у загальній кількості населення була в українській частині Сигітського та Зишівського повітів давньої Угорщини (24,5 %) та в Більському повіті Холмської губернії (23,4 %) [9, с. 17].

Четвертою народністю етнографічної України у 1914 р. були *поляки*. Їх частка – 6,1 % (у 1989 р. – 0,4 %, у 2001 р. – 0,3 %). Цей етнос серед інших особливо був значним, що закономірно, на Холмщині – 24,0 % та в Галичині – 23,1 %.

Далі йшли *німці*, яких проживало в Україні майже 871,0 тис. осіб. Основні райони зосередження – Акерманський повіт Бессарабської губернії (частка 16,3 %) та Холмський повіт – 13,3 %.

За підрахунками професора Мирона Кордуби, в Україні в її етнографічних межах проживало 350 тис. *румунів* (волохів), що становили менше 0,76 % від загальної кількості населення. Для порівняння: у 1989 р. та 2001 р. румунів в Україні нараховувалось відповідно 0,3 і 0,3 відсотка, *молдованів* – 0,6 та 0,5 відсотка.

Серед етнічних груп України вчений згадує також *болгар*, що проживають, насамперед, в Акерманському повіті Бессарабської губернії (де їх близько 21 % від загальної кількості населення) та в Бердянським повіті Таврійської губернії [9, с. 19].

Не залишились поза увагою професора “з дрібніших народів, котрі тільки в невеличкій кількості поселилися на Україні”, *греки, вірмени, чехи, мадяри, черкеси, турки і татари*. Перші живуть переважно в Маріупольським повіті Катеринославщини (19 %), в Таманським та Катеринодарським повітах Кубанської області та в місті Одесі. Головним регіоном розселення вірмен, як стверджує Мирон Кордуба, є Ростов з сусідніми містами та Ставропільщина.

Чехи проживають на Волині у Дубенським повіті, мадяри – на “закарпатській Україні”, на Кубанщині – черкеси, в Причорномор’ї – турки і татари.

Таким чином, підсумовуючи результати проведеного професором Мироном Кордубою дослідження, можемо зробити такі **висновки**:

1) Україна як держава повинна обмежуватися тими землями, “на котрих український народ живе в переважаючій більшості. Ті землі повинні й увійти в склад української держави, всі без виїмки, але й ніякі інші поза ними”;

2) чи не вперше визначена (оконтурена) територія “етнографічної України”, що займає площу у 740 000 тис. км²;

3) кількісно підрахована чисельність населення України в її етнографічних межах, що станом на січень 1914 р. становила понад 46 млн осіб;

4) проведена оцінка густоти населення України “як показника культурної вартості краю і культурності його населення”. Найгустіше заселена Галичина, найрідше – гірські околиці південно-західної Буковини;

5) здійснений детальний “розгляд населення по народності”. Встановлено, що українці на українських землях становлять 70,7 % від всього населення, великороси – 11,6 %, євреї – 8,2 %, поляки – 6,1 %, німці – 1,9 %, румуни – 0,76 %, інші народності – 0,74 %.

Безсумнівно, фундаментальні дослідження професора Мирона Кордуби заклали підвалини становлення української політичної нації, формування Української держави у сучасних визнаних світом межах, сприяли відродженню та утвердженню національної самосвідомості українського народу.

Список використаних джерел

1. *Північно західна Україна*. Накладом Союзу Визволення України. Відень, 1917, 89 + (1) pp. + 1 тар.
[Reprint from: *Вістник СБУ*, Відень, 1917, March 19, no. 12 (142), 182–183; March 25, no. 13 (143), 205–207; April 5, no. 15 (145), 229–230; April 15, no. 16 (146), 247–251; April 29, no. 18 (148), 286–288; May 6, no. 19 (149), 296–298; June 25, no. 26 (156), 412–413; July 29, no. 31 (161), 492–494; August 26, no. 35 (165), 554–565; Oct. 28, no. 44 (174), 699–703; Nov. 4, no. 45 (175), 717–719].

3. “Етнографічна територія України”, *Вістник СБУ*, Відень, 1917, Dec. 16, no. 51 (181), 802–808; Dec. 23, no. 52 (182), 819–824; Dec. 30, no. 53 (183), 836–839.
3. *Територія і населення України*, Відень, 1918, 24 pp. Видання “Вістника політики, літератури й життя”.
4. *Bukovina a Uherské Ukrajina*, Kiev-Praha, 1918.
5. “Bukovina” [collection] *Poznajme Ukrajinu*. Ceske serie, č. 6–7, Kiev-Praha, 1918. – с. 7–11.
6. *Territorium und Bevölkerung der Ukraine*. – *Ein geographisch-statistischer Beitrag*. Wien. “Wistnyk Žytia”, 1919. – 33 pp.
7. *Le territoire et la population de l'Ukraine. Contribution géographique et statistique*. Berne, R. Suter & Cie, 1919. – 111 pp.
8. “Українська національна територія в Галичині і урядова австрійська статистика”, Воля, 1919. – no. 8, August 2, p. 3.
9. *Простір і населення України*, Львів, 1921. – 19 pp. (Б-ка “Знання” no. 10).
10. “Договір в Ризи й межі України”, *Український вістник*, 1921. – April 6, no. 58.
11. “Українська національна територія і кількість українців у Польщі”, *Народний ілюстрований календар товариства “Просвіта” на звичайний р. 1926*, річник 48, Львів, 1925, 57–60.
12. “Територія і населення Радянської України”, *Народний ілюстрований календар т-ва “Просвіта” на звичайний рік 1927*, річник 49, Львів, 1926. – pp. 37–44.

УДК 911.3:32(474+477)

ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ БАЛТО-СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ УКРАЇНИ

Кисельов Юрій Олександрович,

*доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри геодезії, картографії і кадастру,
Уманський національний університет садівництва*

Сонько Сергій Петрович,

*доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри екології та безпеки життєдіяльності,
Уманський національний університет садівництва*

Вісьтак Олександра Іванівна,

*кандидат географічних наук, доцент,
Львівський національний університет імені Івана Франка*

З початком у 2014 р. військової агресії Росії проти України відбулися докорінні зміни у глобальній геополітиці та геостратегії. По суті, було демонтовано світову систему колективної безпеки та зруйновано світовий і європейський порядок, утверджені по закінченні Другої світової війни і певною мірою вдосконалені прогресивним, як на свій час, Гельсінським актом 1975 р.

Новітня російсько-українська війна виявила неспроможність європейської системи безпеки до ефективного функціонування, засвідчивши, по суті, її фактичну нежиттєздатність. “Глибока стурбованість”, яку вже не один рік постійно висловлюють керівники провідних європейських держав, на нашу думку, не є адекватною відповіддю воєнній експансії Москви. Ми вже наголошували, що впродовж сторіч Росія, незалежно від панівного режиму в ній – імперсько-царського, большевицько-комуністичного, постсовєтсько-путінського – завжди виявляла ті ж самі намагання захопити нові й нові землі під приводом “собіранія” нібито

колись захоплених у Московії її “ісконних” територій [8]. Не зважаючи на це, більшість країн Європи – незалежно від риторики їхніх лідерів – насправді не бажають помічати московську великодержавність, про що свідчить, зокрема, новий виток давніх спекуляцій Німеччини навколо “Північного потоку-2”.

Можна навести й інші факти, що спонукають сумніватися у здатності сучасної Європи зберігати й підтримувати давно властиву їй роль неформального лідера Старого Світу. Маємо на увазі, зокрема, кризу етнічної й духовно-культурної ідентичності деяких націй Європи, що в минулому відігравали провідну роль у різнобічному розвитку цього субконтиненту у просторі людської цивілізації. Вже більш ніж півстоліття триває експансія турків до Німеччини, арабів і представників “чорної Африки” – до Франції й низки інших держав. Чисельність переселенців із країн Азії та Африки до Європи зростає, поступово викликаючи пробудження корінних європейців, які не бажають миритися з масовою імміграцією, наслідком якої є, зокрема, втрата робочих місць представниками титульних етносів та інші негативні явища суспільного й національного життя [8]. Цілком закономірно, що внаслідок цього пробудження неухильно зростає популярність правоконсервативних та націоналістичних партій у низці країн, постійно покращуються їхні досягнення на виборах різних рівнів. Особливо значущим, на нашу думку, результатом фактичної національної й духовної деградації сучасної Європи став вихід Великої Британії з ЄС, викликаний, передовсім, саме незадоволенням англійців міграційною політикою Брюсселя. На нашу думку, “брекзит” у перспективі може стати кроком до тіснішої співпраці Великої Британії з США та Канадою (відповідно до її споконвічної “морської” геополітичної орієнтації), а такий імовірний троїстий трансатлантичний альянс є виразно сприятливим для України. Проте, процеси міграційної експансії мають дещо інше пояснення. Так, згідно з [6], сучасні потужні міграційні потоки, спрямовані з недорозвинутих країн у високорозвинуті, є виразом процесів біосферної саморегуляції. За новими даними, механізми такої саморегуляції охоплюють не лише природні екосистеми, а й соціо-природні системи [9]. Власне, сучасний феномен великих міграційних потоків – пряме свідчення елімінації біосферою загальнопланетарного пресингу людської популяції на природні екосистеми планети.

На наш погляд, зовсім нелогічним є бачення керівниками деяких праворадикальних партій європейських держав подій, пов’язаних із новітньою війною Росії проти України. Висвітлення причин їхньої позиції виходить за межі нашої теми та, найімовірніше, за рамки науки взагалі. Ми лише констатуємо, що, як і в 2014 р., так і тепер практично немає впливових політичних сил у найбільш розвинутих країнах Європи, які, прийшовши до влади, спроміглися б надати всебічну підтримку Україні, в тому числі військову.

Ми вважаємо, що оптимальним виходом для України з геополітичної ситуації, що склалася в останні п’ять років, є формування потужного військово-політичного альянсу вздовж осі від Балтійського моря до Чорного. Ця ідея не нова, її ще сто років тому першим висловив фундатор української національної наукової географії академік *Степан Рудницький* [5]¹. У наступні десятиріччя актуальність запропонованої С. Рудницьким балтійсько-чорноморської геополітичної доктрини то зростала, то спадала. Зокрема, чергове піднесення її значення припало на початок 1990-х років, коли після розпаду СРСР його колишні європейські республіки – нові незалежні держави – отримали практично однакові стартові умови для соціально-політичного та економічного розвитку. Дещо пізніше, приблизно з кінця 1990-х – початку 2000-х рр., у міру істотного прогресу балтійських країн і фактичного застою в Україні, балтійсько-чорноморська доктрина стала поступатися за актуальністю чорноморській, яку в 1940 р. сформулював український поет-мислитель *Юрій Луна* [4]. Зауважимо, що саме в той час виникли схожі риси геополітичного положення більшості держав, розташованих навколо Чорного моря, викликані близькістю Росії, яка вже тоді виразно виявила свої агресивно-експансіоністські наміри. У 2014 р., коли Росія не лише напала на Україну, а й погрозувала державам Балтії, знову підвищилася роль балтійсько-чорноморської доктрини.

¹ Хоч деякі ЗМІ приписують цю ідею *Юзефу Пілсудському* (Ред.).

Згодом, після початку так званого Мінського процесу та поступової стабілізації фронту на Донбасі, в черговий раз зросло значення чорноморської доктрини. На важливості реалізації як балтійсько-чорноморської, так і чорноморської доктрин в умовах сьогодення українські географи вже наголошували [2; 3; 7; 8; 10]. Одночасно вони запропонували ідею розвитку окремих балтійсько-чорноморської та чорноморської доктрин в інтегровану балтійсько-середземноморську стратегію із залученням до участі в її реалізації країн Центрально-Східної Європи й Західної Азії, здатних скласти альтернативу як агресивній Росії, так і пасивній Західній Європі [3; 7; 12].

Знаменною тенденцією в сучасній світовій політиці став, по суті, новий курс сорок п'ятого президента США *Дональда Трампа*, який має намір, кажучи його ж словами, “повернути Америці її велич”. Не зважаючи на його проросійську риторику під час виборчої кампанії та ймовірне втручання Кремля в перебіг президентських виборів, усе ж реальні дії Д. Трампа на посаді, продиктовані позицією Конгресу, довели не лише продовження, а навіть увиразнення проукраїнської лінії. Непересічна значущість позиції США щодо російсько-українського військового конфлікту зумовлена тим, що ця держава має значно більшу військову могутність порівняно з Європою, а тому, як ніхто інший, здатна реально впливати на глобальні політичні процеси.

Зазначена тенденція, що стала помітною від початку президентства Д. Трампа, упродовж 2018 р. лише посилилася. На нашу думку, про це свідчать результати зустрічей лідерів держав на найвищому рівні в Гельсінкі 16 липня та в Парижі 11 листопада. Щоразу після прояву суто зовнішніх ознак ніби прихильності американського президента до Москви негайно з'являлися нові санкції та інші антиросійські реальні дії з боку Білого Дому.

На геософічних аспектах українсько-американського стратегічного партнерства наголошує один з авторів [1].

Іншим трендом в умовах сьогодення є невпинне зростання – починаючи з кінця ХХ ст. й дотепер – економічної потужності Китаю, що, по суті, претендує на гегемонію у східно-азійському регіоні та одне з провідних місць у всьому світі. Не зважаючи на те, що Китай часто голосує в Раді Безпеки ООН так само, як і Росія, не можна не визнати існування прихованих, не афішованих, але дієвих і досить послідовних експансіоністських тенденцій із боку Китаю щодо Росії. Остання вже давно зазнає депопуляції, в тому числі в Сибіру й на Далекому Сході. На сході Китаю, навпаки, надзвичайно велика чисельність і густота населення. Тому закономірним є прагнення китайців до освоєння територій, населеність яких скорочується, а такими і є російські Сибір і Далекий Схід. Як ми відзначали, Китайська держава мовчазно потурає такій експансії, а Росія виявляється неспроможною їй ефективно протистояти [8].

На наше переконання, для України безумовно вигідним є посилення Китаю аж до його становлення як одного із суб'єктів біполярного світу (інший суб'єкт – США). Такий імовірний стан речей має сформувати геополітичну ситуацію, за якої Україна, як і інші держави балтійсько-середземноморської осі, будуть розташовані на поважній відстані від світових наддержав, які для сусідніх країн можуть становити джерело небезпеки.

Успішна неоголошена експансія Китаю на суверенну територію Росії засвідчує принципову нездатність останньої відновити колишню могутність советських часів. Відтак, експансія самої Росії щодо України виглядає скороминущою за умови покрокового (починаючи з реалізації балтійсько-чорноморської або чорноморської доктрини), але послідовного, провадження балтійсько-середземноморської геополітичної стратегії.

Ми переконані в неминучості (у ближчому або більш віддаленому майбутньому) розпаду Росії, зумовленого гігантськими розмірами цієї країни в поєднанні із застарілою структурою її економіки, що визначає її дотеперішнє перебування на стадії індустріального суспільства. Відтак, Російська Федерація не зможе витримати конкуренції з країнами Заходу (а почасти – і Сходу), які вже вступили на постіндустріальний, зокрема інформаційний, шлях розвитку. На нашу думку, має відбутися посилення відцентрових

тенденцій у російському суспільстві, особливо – в середовищі націй, що населяють Росію (передовсім, це – татари, чеченці, які вже робили спроби досягнення незалежності в 1990-х рр.).

Непересічною має стати й роль сакрально-географічного чинника у процесах дезінтеграції Росії. Визнання Вселенським Патріархатом автокефалії Української Православної Церкви, що очікується найближчим часом, суттєво звузить позиції Москви на європейській і світовій арені як “захисниці Православ’я”.

Внаслідок реалізації балтійсько-середземноморської геополітичної доктрини, ймовірного розпаду Росії (прогнозованого ще Ю. Липою [4] у 1941 р.) та становлення американсько-китайського біполярного світу Україна, з одного боку, забезпечить себе у глобальному геопросторі й, з іншого, набуде становища регіонального лідера в Південно-Східній Європі.

В останні роки в руслі Балтійсько-Середземноморської доктрини інтенсивно формується інтеграційна міждержавна структура Тримор’я (3SI з англ. “Ініціатива трьох морів”). У 2016 р. з подачі Польщі і Хорватії у Варшаві зібралися представники 12 європейських країн, що знаходяться у просторі Балтійського, Чорного та Адріатичного міжмор’я.

Серед двох названих держав (Польща і Хорватія) сюди увійшли ще 10 країн: три республіки Балтики – Литва, Латвія, Естонія (з виходом на Балтійське), дві республіки – Хорватія і Словенія (з виходом на Адріатичне), дві держави – Болгарія і Румунія (з виходом на Чорне море). Решта чотири держави – Австрія, Чехія, Словаччина, Угорщина – це континентальні європейські країни.

Звертає на себе увагу, що:

а) ці країни охоплюють великий просторовий масив східного краю Європейського Союзу;

б) аналогічно 3SI представлено східним крилом країн НАТО (окрім Австрії, яка в НАТО не входить);

в) ці країни переважно ввійшли недавно до складу ЄС і НАТО;

г) по суті 3SI охоплює Балто-Чорноморське Міжмор’я як своєю складовою частину (без України і Фінляндії, входження яких у 3SI є лише проблемою часу).

Створення у межах сильної економічної і військово-політичної структур – ЄС і НАТО такого об’єднання як 3SI, є відображенням глибинних глобальних і регіональних процесів інтеграції і диференціації. Це було відзначено ще у 1999 р. проф. *Олег Шаблієм* на конференції в Польщі [11]. Отже, нині ми не повинні дивуватись від утворення нових субглобальних чи регіональних об’єднань у глобалізованому світі.

Міждержавне утворення 3SI отримало різну оцінку міжнародного політикуму і бізнесу. Як правило оцінка, позитивна, особливо зі сторони США (на одному із самітів 3SI був присутній президент *Дональд Трамп*). Ще до 2016 р. певні ознаки “самостійності” і “непокори” Брюсселю у межах ЄС і НАТО виявила Польща та Угорщина. А Великобританія і зовсім покидає ЄС як економічну структуру через т. зв. брекзйт і укладає окремі економічні угоди з кожною країною ЄС (залишаючись у НАТО). Водночас посилюються інтеграційні зв’язки країн 3SI з США, тобто із західноатлантичною складовою НАТО.

На форумах 3SI постійно підкреслюються, що організація не спрямована проти Росії. І це правда. Але вона створена для захисту першою чергою від експансії Росії проти її західних сусідів – нових членів ЄС і НАТО: Литви, Латвії, Естонії, Польщі, Болгарії.

Поки що на форумах 3SI делікатно обминають проблему входження в неї України і постійно наголошують, що складовими цієї організації є члени НАТО. Замість того, щоб формувати вступ України в НАТО і ЄС, як це було ще недавно при прискореному прийомі країн Центрально-Східної Європи. Тут слід пам’ятати слова *Збігнева Бжезінського*, що без України Росія перестане бути імперією; чи слова польського культуролога *Єжи Гедройця*, що без вільної України не може бути вільної Польщі.

У Балто-Середземноморській доктрині Тримор’я наголошується на кількох аспектах її реалізації і функціонування. Зокрема, на трьох головних завданнях – енергетичному, інфра-

структурному, економічному, і додамо – безпековому – геостратегічному.

Енергетична функція полягає передовсім у регульованому забезпеченні членів ЗСІ паливом й електроенергією, зокрема нафтою, нафтопродуктами, природним і скрапленим газом. Усі 12 країн ЗСІ бідні на енергоносії (на нафту – крім Румунії, на кам'яне вугілля – крім Польщі). Водночас ці енергоносії всі країни можуть отримувати: нафту і скраплений газ – морськими шляхами через порти Хорватії і Словенії, газ скраплений – через порти Польщі, Литви, Латвії, Естонії (особливо з Катару і США).

Інфраструктурна функція полягає у вдосконаленні і розбудові нових транспортних мереж і габів (першою чергою морського і трубопровідного транспорту; особливо трубопроводів, зокрема продуктопроводів з портів Хорватії); створення газотанкерного флоту для перевезення зрідженого газу із США; розбудову єдиної електроенергетичної високовольтної мережі і спільного створення нетрадиційних видів енергогенерування (сонячні, вітрові, гідротермальні електростанції). Виокремлення транспортних магістралей по лінії Північ – Південь, чи навпаки.

Економічна функція – це передусім подальша інтеграція національних комплексів, їх посиленна кооперація і міжнародний поділ праці, створення і удосконалення єврорегіонів, спільних підприємств. Вже зараз підготовлено приблизно 150 інвестиційних і бізнесових проектів загальною сумою 50 мільярдів євро [10].

Геостратегічна функція полягає у створенні спільними зусиллями бар'єрів експансивним викликам з боку Росії. Остання не покидає надії на повторну анексію країн Балтики – Литви, Латвії, Естонії. У наш час Росія веде широкоформатну гібридну війну, як проти них, так і проти Болгарії і Румунії. Водночас її підтримує Угорщина у “мовній агресії” проти України.

Паралельно із східною частиною ЄС–НАТО, під назвою “Ініціатива Тримор'я” – Україна пропонує свою версію *Чотиримор'я* – країн, що мають вихід на Балтійське, Чорне, Азовське і Каспійське моря. Цей альянс – від Фінляндії через три балтійські держави, Республіку Білорусь, Україну, кавказькі держави (Грузія, Вірменія, Азербайджан) з виходом через Каспійське море на Туркменістан, можливо Узбекистан і Китай, що багаті енергоресурсами.

Це є подальшим розвитком ідей академіка *Степана Рудницького* і геополітика *Юрія Липи*.

Висновки. Геополітичні події останніх років визначили непевне становище України, викликане воєнною агресією Росії, з одного боку, та непослідовною реакцією на неї з боку найрозвинутіших західноєвропейських держав, з іншого. Така макрорегіонально-політична й геоглобалістична ситуація спонукає Україну замість однобічної орієнтації на ті чи інші великодержави самій вибудовувати власну геостратегію. Ефективним засобом її формування мала би бути реалізація чорноморської або балтійсько-чорноморської доктрини, а в подальшій перспективі – й балтійсько-середземноморської геополітичної стратегії.

У сучасних воєнних умовах Україні необхідно активно шукати дієвих союзницьких відносин з усіма геополітичними гравцями, зацікавленими в послабленні Росії. Крім США, які їй протистоять традиційно, це також Китай, чие значення у світі поступово зростає, і який у перспективі разом із США міг би стати суб'єктом формування нового біполярного глобально-політичного порядку у світі.

Список використаних джерел

1. *Кисельов Ю. О.* Деякі геософічні паралелі між Україною та США / Ю. О. Кисельов // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія “Географічні науки”. – 2017. – Вип. 6. – С. 58–62.
2. *Кисельов Ю. О.* Сучасні проблеми реалізації чорноморської геополітичної доктрини України / Ю. О. Кисельов // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Треті Сумські наукові географічні читання” (м. Суми, 12 жовтня 2018 р.). – Суми, 2018. – С. 95–97.

3. *Кисельов Ю. О.* Чорноморська інтеграція України як основа реалізації балтійсько-середземноморської геополітичної доктрини / Ю. О. Кисельов, С. П. Сонько // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія “Географічні науки”. – 2018. – Вип. 8. – С. 58–62.
4. *Липа Ю. І.* Всеукраїнська трилогія: у 2 т. / Ю. Липа; Т. 2: Чорноморська доктрина; Чорноморський простір (атлас); Розподіл Росії. – К.: МАУП, 2007. – 392 с.
5. *Рудницький С. А.* Українська справа зі становища політичної географії / С. А. Рудницький. – Берлін: Українське слово, 1923. – 288 с.
6. *Сонько С. П.* Просторовий розвиток соціо-природних систем: шлях до нової парадигми / С. П. Сонько. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 297 с.
7. *Сонько С. П.* Балтійсько-Середземноморська геополітична доктрина та занепад євразійства / С. П. Сонько // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Географічні науки. – 2016. – № 3. – С. 74–77.
8. *Сонько С. П.* Розвиток балтійсько-чорноморської геополітичної стратегії як продовження ідей Степана Рудницького / С. П. Сонько, Ю. О. Кисельов // Історія української географії. – 2016. – № 34. – С. 98–102.
9. *Сонько С. П.* Нові дані про динаміку ноосферних екосистем / С. П. Сонько // Web of Scholar. 6 (24), Vol. 3. doi: 10.31435/rsglobal_wos/12062018/5762.
10. *Хотин Р.* Ініціатива “Тримор’я” набирає обертів, але наразі без України [Електронний ресурс] / Р. Хотин. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28601368.html>.
11. *Шаблій О. І.* Галичина у центральноєвропейському вимірі / О. І. Шаблій // Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / [О. І. Шаблій]. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – С. 685.
12. *Sonko S. P.* Development of Baltic-Mediterranean geopolitical strategy as continuation of Stepan Rudnytskyi ideas / S. P. Sonko, Yu. O. Kyselov // Часопис соціально-економічної географії. – 2017. – № 1 (22). – С. 22–25.

УДК 911.3

ГЛОБАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДИТЯЧОЇ СМЕРТНОСТІ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОГЕОГРАФІЇ

Гудзеляк Ірина Іванівна,

кандидат географічних наук, доцент,

Львівський національний університет імені Івана Франка

У вітчизняній географії населення, у тім числі у Львівській суспільно-географічній школі, в ХХ ст. домінували дослідження трудових ресурсів і систем розселення (переважно міського розселення та окремих міст і агломерацій). Питання, які традиційно належать до предметної сфери демогеографії, практично не вивчалися, що було зумовлено певними ідеологічними перепонами за часів комуністичного режиму. З 1993 р. населення України почало поступово скорочуватися, що актуалізувало наукові дослідження новітніх демографічних явищ і процесів не лише в країні, а й у глобальному вимірі.

Доведено, що загальні тенденції демографічного розвитку людства мають глобальний характер. Проте існують певні просторово-часові особливості їх перебігу, що залежить головню від конкретних історичних чинників та соціально-економічного розвитку окремих держав.

Смертність населення є головним регулятором демографічних процесів. Наукове дослідження процесів смертності має соціальне та економічне значення, адже саме показники повікової смертності, у тім числі дитячої смертності, є найбільш об’єктивними індикаторами рівня життя людей, соціально-економічного розвитку, рівня культури суспільства загалом. Загальний коефіцієнт дитячої смертності (у віці до 1 року), поряд з середньою очікуваною

тривалістю життя, є одним з макроекономічних показників, які засвідчують рівень соціального благополуччя суспільства.

Загальний коефіцієнт дитячої смертності (*infant mortality rate*) показує кількість померлих дітей у віці до 1 року в розрахунку на 1000 народжених. У глобальному масштабі його розраховують по країнах, регіонах, групах країн за рівнем розвитку, по світу в цілому по однорічних часових інтервалах. У наукових дослідженнях, коли важливо виявити повікові відмінності смертності, розрізняють поняття “смертність немовлят” (у віці 0 років, тобто до 1 року) та “дитяча смертність” (у віці 0–14 років включно, у тім числі по окремих вікових групах).

Смертність немовлят відзначається суттєвою помісячною диференціацією. Відповідно, користуються термінами “перинатальна смертність”, яка охоплює померлих дітей у віці від 22 тижнів вагітності до 7 днів після народження; “неонатальна смертність” – це смертність немовлят від народження до 28 днів; “постнеонатальна” – від 29 днів до 1 місяця. Усі індикатори виражаються в особах, або в особах на 1000 народжених.

Державна служба статистики України в офіційних публікаціях подає дані про смертність дітей у віці до 1 року (*mortality rate of infants under 1 year*), у тім числі кількість померлих в перинатальному та неонатальному періодах, а також смертність дітей у віці до 5 років (*deaths of children under 5 years*). Це цілком відповідає методиці розрахунку та публікації аналогічних статистичних даних інституціями ООН.

Статистична оцінка дитячої смертності виявляє розподіл померлих немовлят за статтю, віком, черговістю народжень, шлюбним станом матері, віком матері, а також причиною смерті. На підставі статистичного аналізу дитячої смертності у другій половині ХХ ст. встановлено ряд закономірностей [2, с. 198]:

- зі зниженням смертності немовлят неонатальна смертність зростає. У більшості країнах світу 70–80% немовлят помирає на першому місяці життя. Для традиційного типу відтворення характерно те, що на першому місяці помирала третина новонароджених. В Україні у 1991 р. у неонатальному віці помирало 55,3% від загальної кількості померлих немовлят, а в 2015 р. – 61,5% [1, с. 88]. Проте, за даними ВООЗ частка неонатальної смертності у структурі загальної смертності знижується (у світі – з 53 до 32 осіб на 100 тис. населення у 2000–2015 рр.)[5];

- зростає смертність немовлят від спадкових захворювань та вроджених аномалій. Водночас від зовнішніх чинників, такі як інфекційні хвороби, хвороби органів дихання, скорочується;

- смертність серед хлопчиків є вищою, ніж серед дівчаток: в Україні у 2015 р. 8,7‰ та 7,0‰ відповідно [1, с. 86]. Надсмертність чоловічого населення властива й батьківському поколінню. У когорті людей похилого віку домінує жіноча смертність;

- смертність дітей у других пологах є вищою, ніж в перших і третіх;

- діти, народжені у шлюбі, мають нижчу смертність, ніж народжені поза шлюбом;

- вища смертність немовлят у матерів у віці до 20 років та після 30 років.

Для оцінки рівня дитячої смертності проф. Стеценко С.Г. пропонує таку шкалу: надзвичайно низький рівень – до 7‰, низький – 7–10, середній – 10–12, вищий за середній – 12–15, високий – 15–20, дуже високий – 20–50, надзвичайно високий – 50 і вище [2, с. 200]. ВООЗ застосовує триступеневу шкалу: низька – до 15‰, середня – 15–25‰, висока – понад 25‰.

Демогеографічний аналіз дитячої смертності базується на оцінці загальних коефіцієнтів у просторово-часовому аспекті та виявляє головні детермінанти цього процесу. Дослідження динаміки дитячої смертності у світі та окремих країнах ускладнене недостовірністю статистичних даних. Поточний облік демографічних подій, головне джерело інформації, в окремих країнах з об’єктивних причин не здатен охопити все населення. Статистичні дані повікового розподілу смертності за 1948–1996 рр. у ресурсах ООН є неповними, оскільки охоплюють лише 113 країн. У зв’язку з повоєнною нестабільністю та зростанням

міждержавної міграції у європейських країнах, США, Канаді рівень достовірності ледь перевищує 90%, а в більшості азійських, латиноамериканських та африканських країнах суттєво нижчий за 90% [4].

На сучасному етапі достовірність статистики смертності немовлят зросла, однак ще не дозволяє проводити ґрунтовні наукові дослідження. Так, у Демографічному щорічнику ООН 2016 року в методичних вказівках зазначено, що державні статистичні служби 129 країн подали достовірні дані за 2010 р., 8 країн – за період 2008–2009 рр., 31 країна – за 2007 р. і попередні роки, а 72 країни (або 30% від загальної кількості країн, по яких публікуються матеріали) протягом 2001–2015 рр. не подавали показників взагалі. Тим не менше, декілька міжнародних інституцій регулярно публікують первинну статистику по дитячій смертності, що дозволяє у загальних рисах здійснити ретроспективний аналіз та виявити сучасні регіональні відмінності.

З середини ХХ ст. рівень дитячої смертності у світі стабільно скорочується. Лише за 1970–2018 рр. він знизився у 3,4 раза і становить 31‰ (рис. 1).

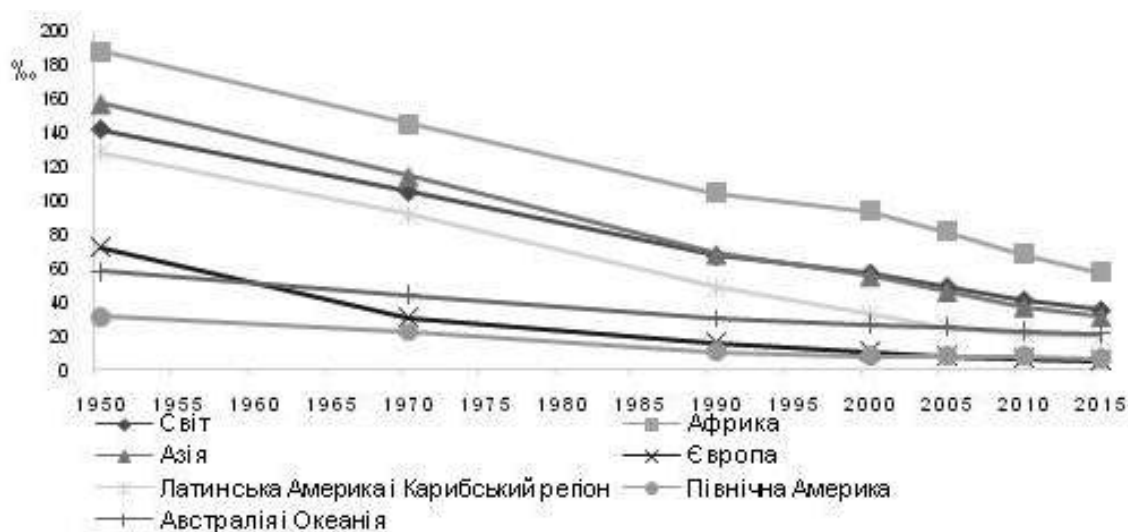

Рис. 1. Динаміка загального коефіцієнта дитячої смертності у світі та регіонах [8]

Найвищу дитячу смертність мають країни Тропічної Африки, зокрема ЦАР (85‰), Сьєра-Леоне, Гвінея-Бісау, Чад, Сомалі, Південний Судан. В Азії дуже висока дитяча смертність в країнах, де тривають військові конфлікти – Пакистан, Афганістан, Ємен, М'янма. Найнижча дитяча смертність – в європейських країнах (Словенії – 1,8‰, Фінляндії – 2‰, Норвегії – 2,3‰), Японії і Сінгапурі (2‰) (рис. 2). Загалом показник дитячої смертності відрізняється між країнами у 56 разів.

Швидкість скорочення дитячої смертності засвідчує темпи соціального прогресу в країнах. За період 1970–2018 рр. найвищі темпи скорочення загального коефіцієнта дитячої смертності виявлено в азійських, південно- та центрально-східноєвропейських і деяких південноамериканських країнах, зокрема, в Ірані – на 97%, Південній Кореї – на 96% (рис. 3). Подібні темпи властиві країнам Перської затоки, Японії, Китаю, Таїланду, Єгипту, Бразилії, Перу та Чілі. Однак, якщо у європейських країнах в 1970-х роках рівень дитячої смертності був невисокий, й усі зусилля державної політики були спрямовані на подальше подолання перинатальної смертності, то в країнах, що розвиваються смертність серед немовлят перевищувала 100‰, а на сьогодні зменшилася до 5–12‰. Наприклад, у Туреччині смертність вдалося знизити з 160 до 9‰. Загалом така динаміка смертності властива другій фазі демографічного переходу до сучасного типу відтворення населення.

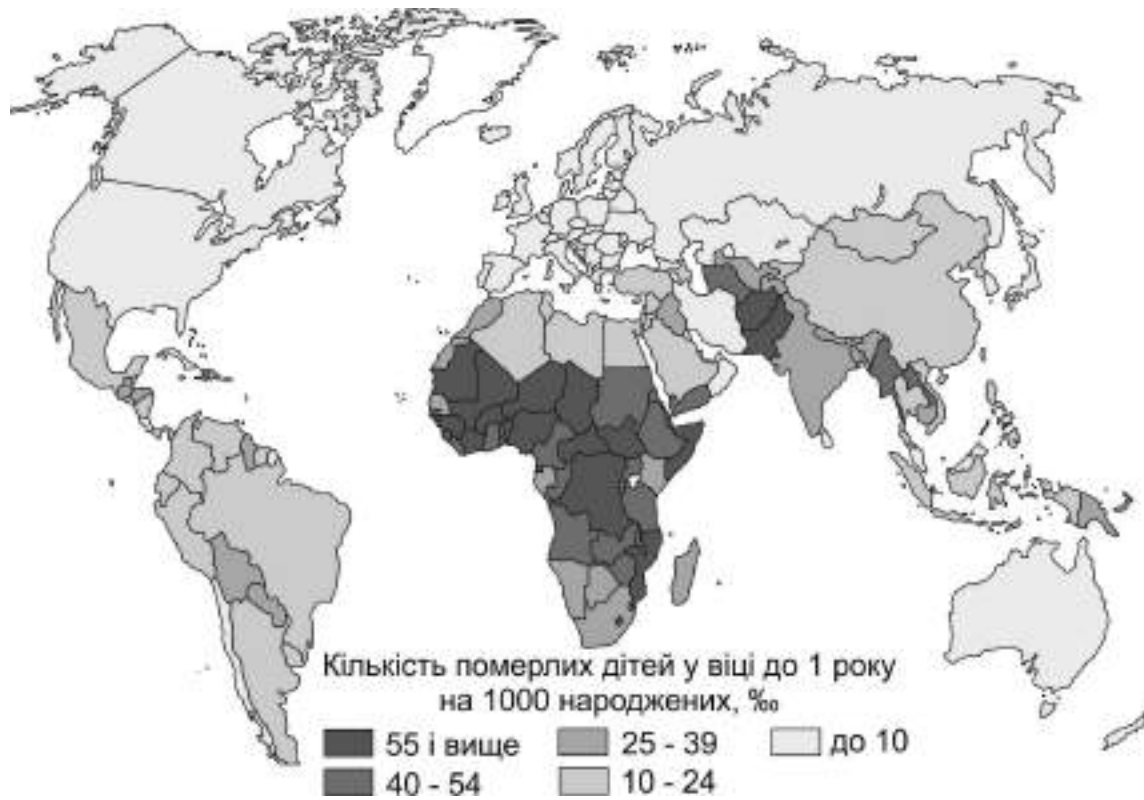

Рис. 2. Рівень дитячої смертності у світі, 2018 р. [7]

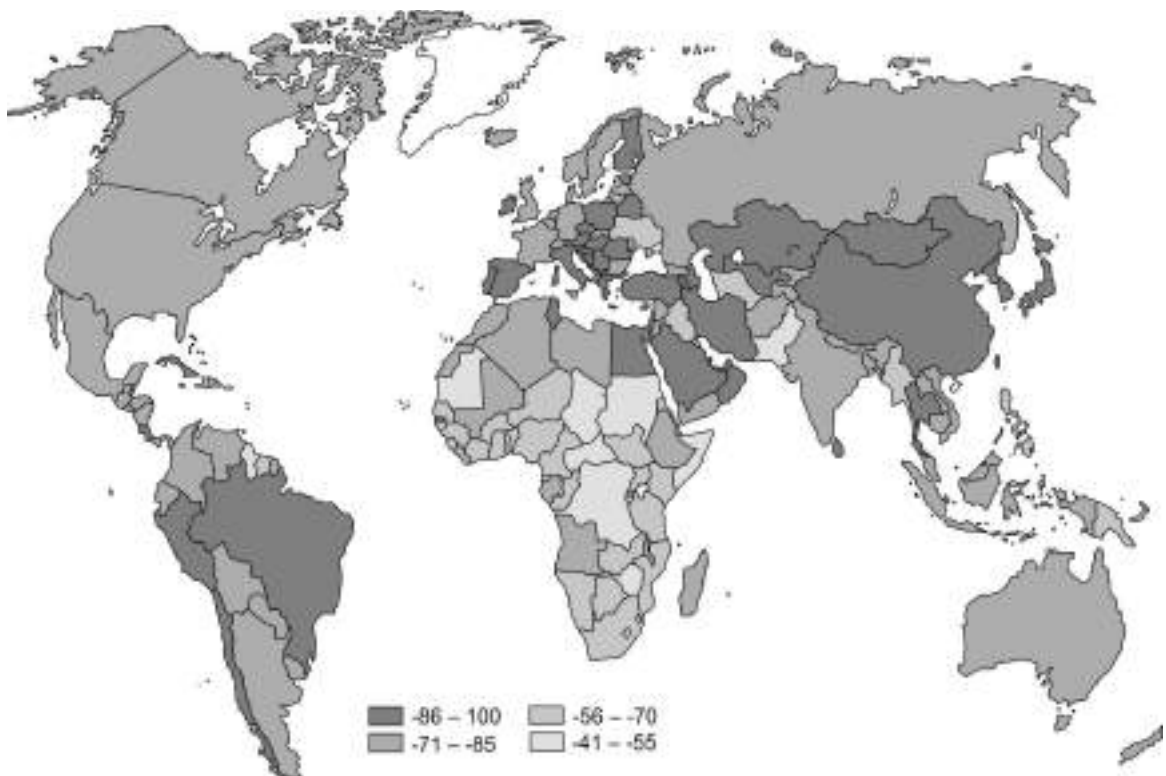

Рис. 3. Темпи скорочення загального коефіцієнта дитячої смертності у 1970–2018 рр., % [3, 7]

В Україні у 1970 р. дитяча смертність була на рівні більшості західноєвропейських країн – 23‰. Однак темпи скорочення виявилися помітно нижчими від середньосвітових та найнижчими у Європі, тому цей показник залишається ще доволі високим – 7,7‰ у 2018 р.[7].

Відтворення населення – це єдність процесів народжуваності і смертності, що обумовлені біологічними та соціально-економічними чинниками. У традиційному типі відтворення головним регулятором демографічної поведінки людей є смертність, особливо дитяча смертність. В умовах сучасного типу відтворення населення, коли екзогенні чинники смертності вже не є вагомими, більша частина смертей зсувається у старші вікові групи. Головними регулятором відтворення стає народжуваність, яка також знижується. Вважають, що одним із чинників зниження народжуваності є зменшення смертності немовлят упродовж життя цілої генерації.

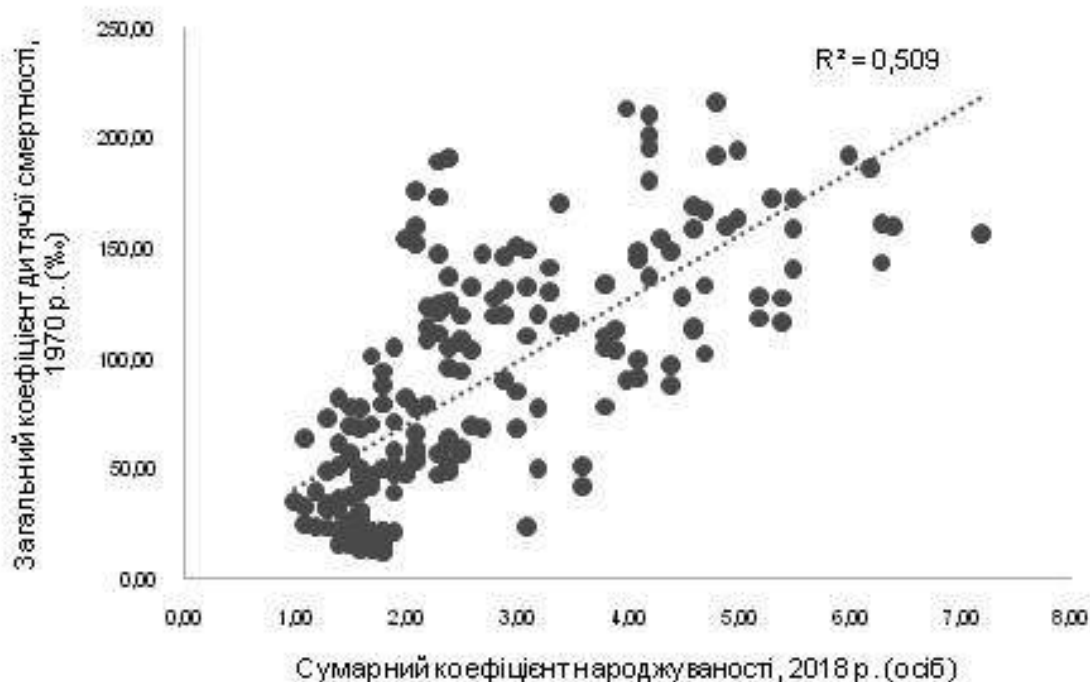

Рис. 4. Залежність між рівнем народжуваності та дитячою смертністю [7, 8]

На рис. 4 показано залежність між середньою кількістю дітей, які народила жінка за весь репродуктивний період (станом на середину 2018 р.) та загальним коефіцієнтом дитячої смертності у 1970 р. по усіх країнах світу. За обраний нами часовий інтервал – 48 років, змінилося практично дві генерації (у світі в середньому нове покоління з'являється що 25 років). Виявлений тренд засвідчує пряму залежність між цими індикаторами, а тіснота зв'язку становить 0,5.

Список використаних джерел

1. Населення України за 2015 рік. Демографічний щорічник. – Київ: Державна служба статистики України, 2016.
2. Стеценко С. Г. Демографічна статистика: підручник / С. Г. Стеценко. – Київ: Вища школа, 2005.
3. Demographic Yearbook 2016 // United Nations, New York, 2017[Electronic resource]. – Mode of access:<https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/products/dyb/>

4. Demographic Yearbook. Historical supplement. United Nations[Electronic resource]. – Mode of access:<https://unstats.un.org/unsd/demographic/products/dyb/DYBHist/HistTab11.pdf>
5. Global Health Estimates 2015. Summarytables: Deaths bycause, age and sex, by World Bank income group, 2000–2015[Electronic resource]. – Mode of access:http://www.who.int/healthinfo/global_burden_disease/en/
6. Population and Vital Statistics Report. Statistical Papers. Series A. Vol. LXIX // United Nations, New York, 2017[Electronic resource]. – Mode of access:https://unstats.un.org/unsd/demographic/products/vitstats/Sets/Series_A_2017.pdf
7. World Population Data Sheet, 2018 // Population Reference Bureau, Washington[Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.prb.org>
8. World Population Prospects: The 2017 Revision, Volume II: Demographic Profiles. – United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2017. – 883 p.

УДК 911.3

ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕОПРОСТОРОВОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ МАЛИХ ГРУП ОСІБ (НА ПРИКЛАДІ ОКРЕМОЇ РОДИНИ)

Романів Оксана Яківна,

*кандидат географічних наук, доцент,
Житомирський державний технологічний університет*

Клубей Віталія Антонівна,

бакалавр географії, приватний підприємець

Спостерігаючи сучасні явища прискореної геопросторової комунікації людей, можна часом дійти хибного висновку, що в інформаційному суспільстві неактуальним є вивчення географії людини. Однак це не так, а натомість має місце зміна наукового погляду на людину, як на об'єкт вивчення суспільної географії. Просторово-часову поведінку людини розкрито у працях таких авторів як *Жан Брюн, Поль Відаль де ля Бляш, Фрідріх Ратцель, Торстен Гетерстранда* та інших. Якщо традиційно суспільна географія описувала узагальнену просторову діяльність великих сукупностей людей в реальних умовах довкілля, то в сучасних умовах зростає зацікавленість у дослідженні життєдіяльності й малих груп людей, або й однієї людини як об'єкта вивчення суспільної географії, які упродовж певного проміжку часу набувають рис просторово-поширеного явища.

Теоретичні аспекти та приклади проведення таких досліджень розкрито у працях науковців кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка (доцента *В. С. Грицевича* [2, 3, 4]). Формується галузь суспільної географії – *наногеографія*. Володимир Грицевич визначив об'єктом дослідження наногеографії мільярдну частину населення планети – окремих фізичних осіб та малі колективи людей. Малими колективами можуть бути сім'ї, первинні трудові колективи, групи за інтересами, мешканці будинку, первинні осередки громадських організацій, інші соціальні групи. Предметом вивчення наногеографії окреслено геопросторову організацію життєдіяльності фізичних осіб і малих колективів людей [4].

Проте, незважаючи на наявні здобутки, наногеографічний напрямок потребує розвитку теоретико-методологічних положень та прикладних аспектів їх використання. Саме тому нами і було обрано представлену у публікації тему.

Мета дослідження: апробувати методику та алгоритм наногеографічних досліджень на прикладі родини, як малої соціальної групи. У публікації подано результати вивчення

геопросторових аспектів життєдіяльності родини Дем'янів, засновниками якої є мешканці с. Велятино Закарпатської області Дем'ян Іван та Ольга. Дослідження охоплює період 1921–2015 рр.

Родина була обрана не випадково, її представники здійснили значний вплив на соціальний розвиток села Велятино та на його повсякденне життя. Водночас, життєвий шлях цієї родини є типовим для українців, на долі яких відобразилися соціальні та геополітичні катаклізми ХХ століття.

Отже, об'єктом даного дослідження обрано малу соціальну групу – родина.

Термін “родина”, “сім'я” часто використовуються в українській мові як синоніми. В. О. Таран зазначає, що “з усіх соціальних структур сім'я є найбільш довговічною, разом із тим вона потенційно містить у собі головні елементи життя суспільства загалом – господарсько-економічну автономію, організаційно-управлінську політику, систему культурних установок. У найширшому розумінні сім'я – це соціальне об'єднання, в якому найбільш органічно відбувається процес фізичного та соціального відтворення суспільства [11, с. 66].” Але аналіз особливостей функціонування лексем “родина” й “сім'я” в науковій літературі, здійснений Ю. С. Макарець та О. М. Сліпчук, засвідчує, що ці поняття не взаємозамінні. Концепт “сім'я” розглядається як одиниця роду, і таким чином пов'язаний із концептом “родини” [6].

В роботі використані методика генеалогічних досліджень, історичний метод. Основи методики генеалогічних досліджень розкриті у працях З. Служинської, М. Шамеко [10], Н. Лобко [5]. Дослідження життєвого шляху окремої особистості, або окремої малої соціальної групи, можна вести двома способами: екстенсивним та інтенсивним. Перший полягає в дослідженні первинного архівного матеріалу. Другий – у поглибленому аналітичному та синтетичному вивченні вже нагромадженого матеріалу. Ці два способи доповнюють один одного. Первинною інформацією для дослідження послужувало опрацювання матеріалів глибоко-інформативного сімейного архіву Ольги Федотівни Дем'ян. Додатково застосовано метод нестандартизованого інтерв'ю. Для створення картосхем використано ПС MapInfo 11.0, для побудови графіків – програму Microsoft Excel.

На перших етапах дослідження було вивчено геопросторові кола дитинства та юності засновників родини Дем'ян – Івана Степановича та Ольги Федотівни.

15 лютого 1926 року народилася Ольга Федотівна Дем'ян (у дівочтві Дейдей) у невеличкому запорізькому селі Пологи у сім'ї бідних селян. Батько, Дейдей Федот Фирсович, працював на залізниці, визначав напрям руху поїздів. Пізніше був черговим по вокзалу. Мама, Дейдей (Безверха) Ганна Овсіївна, домогосподарка. Подружжя мало четверо дітей, наймолодша – Ольга.

Дитинство Ольги Федотівни припало на трагічні для українського народу роки. Ольга Федотівна згадує, як до сім'ї Дейдей у 1932 році часто приходили комуністи, забирали хліб, картоплю, сало, буряки, соління і навіть сухарі – загалом усе їстівне. У 1933 році, коли Ольга пішла до школи, панував голод в Україні.

У 1941 році, 22 червня, розпочалася советсько-німецька війна. Протягом одного року німецькі війська та їх союзники окупували територію України, загартники встановили “новий порядок”. Серед заходів окупаційної влади була примусова мобілізація робочої сили до Німеччини. 4 серпня 1943 року Ольга Федотівна Дейдей разом з багатьма односельчанами у товарних вагонах була примусово вивезена гітлерівцями до міста Гаген (Німеччина). Забирали всіх, хто народився до 1926 року. Після прибуття до Німеччини всіх розподілили по таборах. Ольга працювала на сталеливарному заводі. Тендітна дівчина завантажувала руду до печі. Пізніше працювала на крані, що витягував блоки.

Дем'ян Іван Степанович народився 3 липня 1921 року у селі Велятино на Закарпатті, яке в той час входило до складу Чехо-Словаччини.

В період 1928–1938 рр. зводилося багато будівель для потреб села: школа, будинок правління, хлів для утримання громадських племінних бичків, було відрегульовано потоки, прокладено дороги, і головне – побудовано міст через Тису (1930 р.). Оскільки, як розповідають

старожили, “за чехів у магазинах було всього вдосталь, одна біда – люди не мали грошей, і ніде було їх дома заробити”, то багато велятинців виїздили до Канади та Бельгії. Повернувшись додому, купували землю [1, с. 112–117].

Коли Івану Дем'яну виповнилося 8 років, батько, Степан Іванович, продавши хату, залишив сім'ю і виїхав у Францію. Невдовзі й мати виїхала на заробітки в Чехо-Словаччину. Доля матері невідома і до нині. До себе дітей, Івана та сестру Марію, забрала бабуся Пелагія.

У 1938 році приїхала з Бельгії двоюрідна сестра Івана – Ганна Пука (за чоловіком Дівинець). Вона повідомила Івана та Марію, що їхній батько живе у Бельгії і що вона забирає дітей у Бельгію до батька Степана у місто Льеж. Саме у місті Льеж провів Іван передвоєнні роки.

Іван з сестрою та тіткою прибув до батька в місто Льеж у 1939 році. На той час батько був власником ресторану. Та тут на них чекала жорстока мачуха. Спочатку діти допомагали батькові працювати у ресторані. Але коли Іванові виповнилося 16 років, він вирішив піти працювати в шахту. Його прийняли на роботу майже без проблем. Та праця виявилася важкою і вимагала величезного терпіння, наполегливості та неабиякої мужності. Від роботи в голові туманилося, в грудях боліло, але Іван був молодий і дужий. На шахті його поважали за працьовитість.

В цілому, як у середині 1920-х років, так і у 1930-х роках до Бельгії прибула значна кількість емігрантів з українських земель. Це була переважно економічна еміграція з Галичини. Емігранти працювали на ріллі, текстильних фабриках, жінки по хатах як прибиральниці та куховарки, але більшість приїжджих були зайняті у металургії, шахтах [8].

У 1940 році батько Івана із сестрою переїхав у місто Сенгелай, а Іван залишився сам у місті Льеж. Гроші за роботу в шахті одержував непогані. Поруч були його друзі, такі ж молоді хлопці: Бердар Юрій та Бердар Іван із села Ганичі, а також Крічфалуші Іван та Стойка із села Кричова, що на Тячівщині. Жили дружно, і у вільний від роботи час не раз усі п'ятеро їздили то у Францію, то в Голландію, то в Люксембург. Любили театр.

Бельгія вже була в нацистській кабалі, коли розпочалося життя, повне небезпек. Одного разу Іван Дем'ян та Іван Крічфалуші поверталися з роботи, клянучи німців, та оглядалися, чи ніхто їх не чує. Але хтось таки підслухав їхню розмову, того ж вечора їх заарештували. Німці допитували хлопців, жорстоко били і погнали молодих парубків на примусові роботи.

Для Івана настали важкі часи. Вперше за своє життя він потрапив у неволю, за колючий дріт. Непосильна праця, бідна їжа, побої, глум. Домовившись з німецьким антифашистом, Іван з товаришем Крічфалуші пробралися крізь колючий дріт на волю. Переодягнені, з квитками на поїзд до Вестфалії, хлопці покинули хату німця, їхнього рятівника. Без пригод прибули до міста Веттеру Рейн-Вестфалії. У місті Веттер втікачі вирішили: бути разом небезпечно, потрібно розійтись. Та зі сльозами на очах попрощалися.

Другого дня Іван дуже змінився зовні. Тепер був гарно одягнений, з маленькими вусами, в окулярах. Попросився працювати на сталеливарний завод. Його запитали про паспорт, але Іван пояснив, що випадково відстав від поїзда і тому залишився без документів. Все ж його прийняли на роботу. Важко було працювати. Вдень напружена праця, вночі неспокійні сни. Дуже сумував за рідним краєм.

Незабаром власник сталеливарного заводу посилав Івана у місто Гаген працювати на великому 50-тонному крані. Праця цілком поглинала хлопця. Товариства він не мав. З висоти кабіни свого крана, хлопець побачив молоду, змучену дівчину, яка працювала на сусідньому меншому крані. Так і познайомились у місті Гаген Ольга Федотівна Дейдей та Іван Степанович Дем'ян. Вони стали добрими друзями. Довелось їм разом сім разів побувати під бомбардуванням, кожен раз подумки прощаючись зі своїми рідними.

Ще раз довелося Ользі Федотівні Дем'ян побувати у Гагені уже в наш час. У 2001 році вона отримала запрошення від німецького уряду на візит до м. Гаген у складі делегації колишніх остарбайтерів. Ольга Федотівна прийняла його і разом із своєю невісткою Марією Іванівною Дем'ян вилетіла до Німеччини. Німецький уряд повністю оплатив вартість поїзд-

ки. На місці зруйнованого заводу, де працювало подружжя, побудували музей. І лише зараз, через 56 років, Ольга Федотівна дізналася, що завод, на якому вона працювала у Гаґені, виготовляв танки для німецьких військ. Німці вибачилися за скоєні злочини та помилки своїх батьків.

Ще один з учасників цієї зустрічі, Володимир Мигаль, так згадував про відвідання Гаґена у 2001 році: “Ми були приголомшені побаченням у Гаґені. Це було не те місто, яке ми знали у 1942–1945 рр. Це було абсолютно нове, сучасне місто. Воно відродилося з попелу, стало ще прекраснішим. Тільки внаслідок трьох бомбардувань авіації союзників у жовтні 1943 р., грудні 1944 р. і березні 1945 р. було знищено 80 % підприємств і житлових будинків. Під час екскурсій містом багато хто з нас побував у тих місцях, де ми перебували у роки війни, але впізнати їх було неможливо. .... Однак викреслити з пам'яті як старого, так і нових поколінь німців історію “перевиховання” у штрафному таборі Гаґен-Гаспе неможливо. І це завдяки старанням не тільки обербургомистра Гаґена пана Горна Вільфріда, але й місцевого “Товариства мирної ініціативи”. Саме завдяки старанням цього товариства у центральній частині міста було споруджено пам'ятник “Гаґенський знак миру” [7].

У повоєнні роки життєдіяльність молодих людей, Ольги та Івана, була далі пов'язана з Європою. 15 квітня 1945 року американські війська бомбардували Гаґен. Молоді німці, яких називали тоді гітлер-юрги, не здавалися до останнього і ще цілу ніч до самого ранку відстрілювалися. Та марно – місто було знищено повністю. Американці звільнили полонених. Але тепер звільненим ніде було жити. Тому довелося мешкати в підвалах заводів, де вони раніше працювали. Після закінчення війни Іван з Ольгою вирішили поїхати в Бельгію, до батька.

Іван вже мав громадянство Бельгії, тож зміг взяти з собою і Ольгу. Прибули в місто Льеж, де їм надав притулок Бердар Юрій, їхній земляк. Через кілька днів Іван вже знайшов роботу на вугільній шахті у селі Трємблор. Туди переїхали жити. Трємблор (Trembleur) на даний час є складовою комуни Бленї (Blegny), що розташована у муніципалітеті Валонія в провінції Льеж. До злиття громад у 1977 році це було окреме містечко. У сучасній Європі дана місцевість відома завдяки Музею гірництва, створеного на місці старої шахти [13].

У Трємблор молоді люди і одружилися. Офіційно розписалися, скромно відсвяткували у кімнаті з голими стінами. На залізне ліжко поклали велику дошку, що служила їм за лавку, і два стільці, що слугували столом. Були з ними друзі Юрій Бердар та Василь Богаш.

Щоб позбутися злиднів, Іван багато працював на важкій шахтарській роботі. Приходив із нічної зміни, переодягався, снідав і починав лагодити людям взуття, велосипеди. Був дуже гарним майстром. Згодом почав виготовляти дерев'яні скрині, які в нього охоче купували. Відмовляв собі у всьому, старався забезпечити сім'ю.

3 січня 1946 року дружина Ольга народила сина Миколу. Вже тоді батько мріяв дати синові хорошу освіту. Іван працював у шахті під землею, а Ольга збирала вугілля, перебираючи породу, яку висипали з вагонеток. Почали жити краще. Власник шахти поважав Івана за його сумлінну працю. У 1948 році отримали трикімнатну квартиру від їхнього роботодавця. Цього ж року у них народилася дочка Валентина.

Квартира, в якій вони мешкали, була велика і гарна. Купили меблі, радіо. Іван любив виготовляти, вирізувати та випалювати з дерева та металу різні вироби. Сам зробив дуже гарну люстру для квартири. І навіть виготовив макет шахти, де працював. За макет шахти у 1953 році дістав винагороду в сумі 26 тисяч бельгійських франків. Багато людей сходилося до них у гості, щоб побачити витвір. Сам власник підприємства завітав до них на квартиру, щоб подивитись на макет, який і зараз зберігається у родині як реліквія.

В період життя у Трємблорі родина багато часу присвячувала подорожам. У неділю сім'я завжди була разом. Разом їхали на прогулянки до міст Льеж, Шарлеруа, Лінкебек, Спа. Любили відвідувати театр і кіно.

Перша половина 1950-х років для родини Дем'ян у Бельгії пройшла у сімейних клопотах та праці. Діти навчалися у школі. Іван вже працював на шахті машиністом локомотива. За сумлінне ставлення до роботи власник шахти його дуже поважав і спочатку призначив

механіком-наладчиком, а потім бригадиром шахти. Не один раз ночами Іван спускався в глибину шахти, щоб відкачати воду або полагодити вентиляційні мотори, перевірити, чи немає у повітрі отруйного газу.

Важка праця, травми, отримані у шахті, підірвали його здоров'я, і в 1954 році він залишає шахту й виходить на пенсію. Щомісячно уряд Бельгії оплачував пенсію Івану Дем'яну. До цього часу, коли навантажувач вагонетки з вугіллям, він мало згадував свій рідний край, праця поглинала його всього. А тут Іван став почувати себе в чомусь винним, серце забилося болем за рідною домівкою. Тому, порадившись із сім'єю, вирішує повернутись в Україну, до рідного Велятино.

Ось тоді розпочинається наступне геопросторове коло життєдіяльності родини – Закарпаття. Міграція родини завершилася у 1955 році, коли вони в квітні повернулися на Батьківщину.

Прибули в Україну 30 квітня 1955 року. Працівники КДБ хотіли забрати Ольгу у Чопі для допиту. Чоловік не дозволив, оскільки виїжджав він з країни, яка тоді не входила до складу СРСР і називалася Чехословаччина.

Односельчани у Велятино дуже їм зраділи. Приходили рідні, знайомі, сусіди і просто гості, всі хотіли почути і побачити “бельгійця”.

Почалося нове життя. Через три місяці прибув багаж із Бельгії. Возили ящики, чемодани, пакунки возами, бо міст ще з часів війни був розбитий. Вони швидко продали товар і цього ж 1955 року побудували хату. У ті часи такі будинки у Велятино ще не будували.

Тривале проживання у Бельгії певним чином вплинуло на спосіб життя родини Дем'ян.

Бельгійці особливі в буденному світосприйнятті – помірковані та виважені ставленні до дійсності. Їх можна назвати людьми педантичними, які все роблять “за планом”. Бельгійці вирізняються і своєю економічністю в питаннях придбання дорогих речей. Бельгійські автомобілі переважно середнього класу. У містах бельгійські квартири вирізняються своєю простотою та функціональністю, і головне – зручністю. Бельгійці люблять у квартирі багато простору, і тому не заставляють квартири величезною кількістю меблів. Вони полюбують зручність та комфорт. Це ж саме стосується і вибору їх одягу. Основне в ньому – це зручність [9].

Ці особливості соціального повсякденного життя певним чином вплинули і на спосіб життя родини у рідному Велятино. Фактично, завдяки родині у село були привнесені елементи європейського стилю життя та світогляду. З травня 1952 р. розпочалася радіофікація села. Перший радіоприймач у селі з'явився саме у родині Дем'ян. Також у них був перший у селі телевізор. Тож у неділю сільські люди приходили до них у гості дивитися телевізор, слухати радіо. Іван також мав власну фотолабораторію. Коли 1971 року було введено паспортизацію з фотографіями, то він фотографував усіх жителів села. Також у неділю він збирав громаду в центрі Велятино і фотографував її. А наступної неділі збирав їх так само, щоб роздати фотографії.

За гроші, вилучені за “бельгійський товар”, вони спромоглися купити перший у селі автомобіль “Волга”. Уже набагато пізніше, у 1971 році, у Велятино офіційно був зареєстрований ще один.

Іван організував людей села, щоб зробити вулицю широкою і гарною. У всьому йому допомагала дружина Ольга. У Велятино вони були найзаможнішими людьми. Сюди з Бельгії їм нараховувалася пенсія.

Загальна картина життя у селі також покращала. За роки советської влади село невпізнанно змінилося. В оселях велятинців звичними стали дорогі меблі, килими, кришталь. Проблеми заробітку не існувало, було б бажання працювати. Велятинці масово виїжджали трудитися в різні куточки Советського Союзу. У 1960 році у селі було побудовано новий сільмаг, полиці наповнилися товарами. У цей сільмаг влаштувалась на роботу Ольга Федотівна. Дем'ян Іван Степанович працював у двох колгоспах: у с. Велятино і с. Вишково. Ольга Федотівна згадує, як з іншими колгоспниками її чоловік проводив операцію з отруєння і зни-

щення колорадських жуків.

Нелегко доводилось велятинцям, особливо в перші роки колективного господарювання без належної техніки та ще й в колгоспі, де колективне вважалося “нічийм”. Це було бідом не лише велятинського колгоспу, а й всієї советської системи господарювання.

Із розпадом у 1991 році СРСР 16 червня 1992 року збори уповноважених колгоспників чисельністю 190 осіб, прийняли рішення реорганізувати колгосп в сільське підприємство “Велятино” [1, с. 145].

І сьогодні родина Дем’ян користується повагою жителів села. Син Івана та Ольги – Микола Іванович – обіймав посаду директора Велятинської ЗОШ І–ІІІ ст. На зміну йому у 2000 р. директором школи стала його дочка – Микитюк Жанна Миколаївна. А з листопада 2015 року і до сьогодні вона – сільський голова Велятинської сільської ради. Крім того з 2017 року очолює громадську організацію “Велет-тур”. Родина дбає про добробут села. Для прикладу, завдяки їх зусиллям у Велятино побудована нова школа для молодших школярів.

Проаналізуємо сучасну географію розселення представників родини Дем’ян.

На підставі детального вивчення життєпису родини Дем’ян було складено генеалогічне дерево станом на кінець 2015 року. До складу родини входить 9 сімей: 2 сім’ї другого покоління (синів та дочок засновників), 7 сімей третього покоління (онуків засновників). Сумарне число осіб у родині (діти, зяті, невістки, онуки, правнуки, зяті та невістки по онуках) становить 29 осіб.

Історія життєпису родини пов’язана з трьома країнами світу – Україною, Бельгією та Німеччиною (рис. 1).

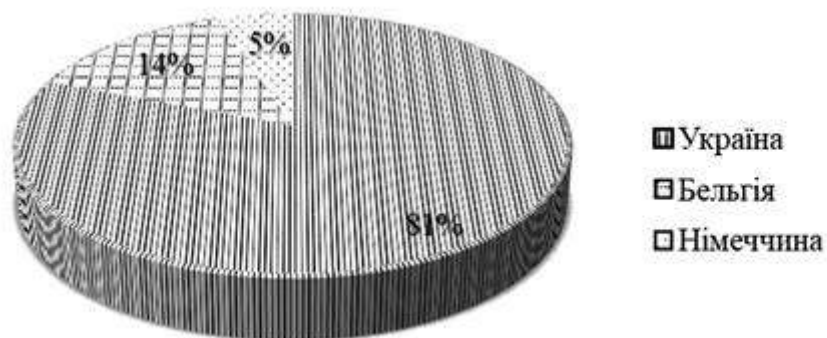

Рис. 1. Розподіл часу життєпису родини Дем’ян за країнами світу (за період 1921–2015 рр.)

Найбільш цікавою та різноманітною є геопросторова діяльність засновників родини – Ольги та Івана Дем’ян (рис. 2). Їхня доля є типовою для українців ХХ століття, які подалися у світ з рідної землі не з власної волі та не від доброго життя. На долю Івана та Ольги припали роки емігрантського життя, важкі роки війни, під час яких довелося зазнати неволі в статусі оstarбайтерів. І нарешті – повернення на українську землю, як прояв патріотизму та любові до Батьківщини.

У сучасний період більшість нащадків Ольги та Івана мешкають в Закарпатській області: у селах Велятино та Городилово Хустського району, а також в м. Ужгороді (рис. 3). Більшість з прямих нащадків родини – сільські жителі. Проте спостерігається поступове переміщення молодших поколінь до міст. Як правило, причинами таких міграцій є зміна сімейного стану, здобування освіти, працевлаштування.

Подальші дослідження можуть розширити знання про географію місць народження, проживання представників родини Дем’ян та їх родичів у наступних поколіннях. Цікавим напрямком може бути географічне вивчення та картографування життєдіяльності конкретних представників родини, а також вивчення геопросторових аспектів соціального руху представників родини.

Рис. 2. Геопросторові кола життєдіяльності засновників родини Дем'ян

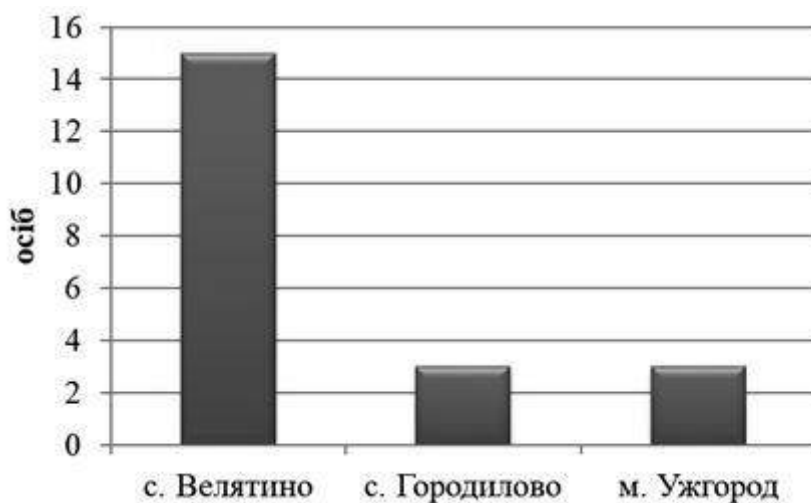

Рис. 3. Географія розселення прямих нащадків Дем'ян Івана Степановича та Ольги Федотівни станом на кінець 2015 року

Отже, навіть побіжний погляд на проблематику наногеографічних досліджень переко-
нує, що вона має значний запас новизни та перспектив для свого розвитку у суспільній
географії (точніше у геосоціології, яка формується на межі географічної і соціальної наук.
– Ред.).

Список використаних джерел

1. *Висіцька Т. Ф.* Велятино: Історико-етнографічний нарис / Т. Ф. Висіцька. – Ужгород: Закарпаття, 2000. – 170 с.
2. *Грицевич В. С.* Географія людини в інформаційному суспільстві / В. С. Грицевич // *Регіон-2011: Стратегія оптимального розвитку.* – Харків: РВВ Харківського національного ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2011. – С. 21–23.
3. *Грицевич В. С.* Наногеографічний погляд на життєвий і творчий шлях Степана Рудницького / В. С. Грицевич // *Часопис соціально-економічної географії.* – Харків, 2007. – Випуск 3 (2). – С. 24–26.
4. *Грицевич В. С.* Географія людини (наногеографія) як новий погляд на суспільну географію в постіндустріальну епоху / В. С. Грицевич // *Матер. міжнар. наук.-практ. конф. “Регіон-2006: Стратегія оптимального розвитку”.* – Харків: Вид. центр ХНУ, 2006. – С. 68–71.
5. *Лобко Н.* Теоретичні та практичні питання реконструкції родоводів українців [Електронний ресурс] / Н. Лобко. – Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/sid/sid_2012_20/10.pdf
6. *Макарець Ю. С.* Концепти рід, родина, сім'я в мовній картині світу українців / Ю. С. Макарець, О. М. Сліпчук // *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Філологічні науки.* – 2013. – Книга 1. – С. 75–78.
7. *Мигаль В.* Колишні остарбайтери в Німеччині [Електронний ресурс] / В. Мигаль. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/kolishni-ostarbayeri-v-nimechchini>
8. *Панчук Г.* Шість поколінь діаспори в Бельгії [Електронний ресурс] / Г. Панчук – Режим доступу: slovoprosivity.org/2012/11/23/шість-поколінь-діаспори-в-бельгії/
9. *Распопов Є.* Королівство Бельгія [Електронний ресурс] / Є. Распопов. – Режим доступу: <http://tureligious.com.ua/korolivstvo-belhiya/>
10. *Служинська З.* Генеалогія / З. Служинська, М. Шамеко // *Частина 1: Побудова, аналіз та застосування родоводів.* – Львів, 2000. – С. 64–85.
11. *Таран В. О.* Соціальна філософія: навч. посібник / В. О. Таран, В. М. Зотов, Н. О. Резанова. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 272 с.
12. *Шаблій О. І.* Основи загальної суспільної географії / О. І. Шаблій. – Л.: ЛНУ, 2003. – 443 с.
13. *Trembleur* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fr.wikipedia.org/wiki/Trembleur>

УДК 911.3

**ОСОБЛИВОСТІ УРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ
УПРОДОВЖ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

Заставецький Тарас Богданович,
кандидат географічних наук, доцент,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Заставецька Леся Богданівна,
доктор географічних наук, професор,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Важливою проблемою, яка стоїть перед суспільством в час переходу до нових суспільних відносин, є оптимізація розселення людей, розвиток соціально-економічної бази поселень. Це потребує вивчення суспільно-географічних особливостей розвитку поселень різних типів, передусім міських, які є своєрідними “полюсами” розвитку території. Однак сучасні процеси постійно накладають відбиток на розвиток і територіальну організацію міських поселень (МП) і це потребує подальших досліджень їх функціонування, трансформації структури, а також організації міського простору загалом.

Процес розвитку міських поселень в Україні, як і інших регіонів світу, досить тривалий і складний. Він характеризується зміною урбаністичних ситуацій і виявляється у “зростанні кількості міських поселень, концентрації населення в них і особливо у великих містах, у поширенні міського способу життя на всю мережу поселень, що є відображенням глибоких структурних зрушень в економіці і соціальному житті, яке відбувається в сучасний період (Алаєв, 1983). Проблеми розвитку і геопросторової організації МП у постіндустріальному та інформаційному суспільстві розглянули на науково-практичній конференції у Тернополі в 2015 р.

Геоурбанізаційний процес, розвиваючись у часі, має низку стадій, які послідовно змінюють одна одну під впливом господарської діяльності людей. Їх тривалість і ознаки мають свою специфіку залежно від суспільно-географічних особливостей освоєння територій. В Україні, як і в цілому світі, цей процес є безперервним, в ньому стадії розквіту міст змінюються стадіями деградації, але загальна висхідна тенденція зберігається впродовж століть.

Значні зміни у кількості міських поселень і міського населення відбулися впродовж ХХ ст. На його початку відбувається повільне збільшення міських жителів через великі втрати людей на фронтах Першої світової і громадянських воєн, через репресії та голодомори. Перепис міського населення 1926 р. зафіксував деяке зменшення кількості міських поселень, це сталося через впорядкування критеріїв виділення містечок, для них, крім чисельності населення більше 500 осіб, було встановлено умову, що у сільському господарстві мало бути зайнято не більше половини самодіяльного населення МП. Таким чином, 47 поселень втратили статус міст.

Водночас було введено категорію селищ міського типу. З 192 р. містами вважалися поселення, що мали не менше 10 тис. жителів, а смт – не менше 3 тис. жителів, якщо більшість з них не була зайнята у сільському господарстві. У результаті багато сіл перетворилися у смт. Уже в 1926 р. в межах УРСР було 80 міст і 322 смт, їх кількість постійно збільшувалась.

30–40 роки ХХ ст. відзначаються високими темпами урбанізації, що було наслідком процесу індустріалізації. Спочатку до міст тікали жителі сіл, що страждали від голодомору

(1932–1933 роки), а пізніше сільське населення виїжджало на промислові новобудови, що потребували величезної кількості робочих рук. Уже в 1928 році міське населення України становило понад 6,0 млн осіб, а його частка збільшилась на 34,5 % (частка всього населення зросла на 10 %). У 1932 році частка міських жителів становила 22,7 %, найвищою вона була на Донбасі – 54 % і у Придніпров'ї – 26,5 %.

Напрямки і форми урбанізації у різних регіонах України у 40-х роках ХХ ст. були неоднаковими. У 1931 р. було проведено перереєстрацію міських поселень. Із числа міських поселень було виключено багато невеликих селищ, в яких населення займалося сільськогосподарською діяльністю. Водночас до складу міських включено 106 поселень, передусім у Придніпров'ї і Донбасі. Це – поселення при шахтах, рудниках і заводах. У них було найбільше зростання чисельності населення через прискорений розвиток паливної і металургійної промисловості, які становили основу індустріалізації країни.

Характерною рисою урбанізації у передвоєнний період було виникнення нових міст і містечок. Тільки за 1933–1938 рр. статус міста отримали 65 поселень, багато міських селищ, які територіально близько знаходилися, об'єднувалися у нові міста. Уже в 1939 році в Україні було 16 великих міст, з них 5 мали понад 500 тис. осіб (Київ, Донецьк, Харків, Одеса, Дніпропетровськ), 20 міст мали понад 100 тис. осіб. Водночас більшість міст були малими – менше 20 тис. осіб проживало у кожному з 84 % міських поселень.

У роки Другої світової війни відбулося значне зменшення людності міст, як і руйнування міської інфраструктури на всій території України. Відновлення людності міст відбулося як за рахунок природного приросту, так і внаслідок інтенсивних міграцій сільських жителів у міста в післявоєнний період. Цей час (50–60-і роки ХХ ст.) характеризується найвищими темпами урбанізації за весь період розвитку міст в Україні. Вже у 1959 р. мережа міських поселень складалася із 332 міст і 744 селищ міського типу, а частка міських жителів у населенні країни становила 45,7 %. За 1939–1959 рр. приріст міських жителів становив 41,3 %. При цьому виростали як великі, так і середні та малі міста. Але більшість серед міських поселень вже ж займала група малих міст (87 %), в них проживало 1/3 міських жителів.

У великих містах (таких було 24) проживало 43,7 % міських жителів. Особливо швидкими темпами розвивалися міста – обласні центри, що стали основними центрами індустріалізації у післявоєнний період. Розширювалися й інші функції міст завдяки концентрації в них потужних промислових підприємств, закладів виробничої та соціальної інфраструктури. Малі міста і смт наділяються адміністративними функціями (центри районів) і вони також дістають поштовх до соціально-економічного розвитку завдяки концентрації закладів районного значення. Кількість малих міст особливо збільшилась у 60-і роки ХХ ст., багато із них мали менше 10 тис. жителів, а 17 містечок менше 5 тис. осіб (Бібрка, Комарне, Підгайці, Белз, Рудка та ін.). Уже у 70–80-і роки ХХ ст. чисельність міст стабілізувалась, а чисельність міських жителів збільшувалась досить повільно. З 1959 до 1970 р. тільки у 20 малих містах чисельність населення збільшувалась, а у 25 – зменшувалась. У Донбасі і Придніпров'ї чисельність малих міст зменшувалась через їх злиття з великими.

У малих містах, що становили 80% від кількості міст в Україні, проживало в цей час 1/4 міського населення. Багато з них мали слабку соціально-економічну базу, для 167 із них промисловість не була головною функцією, це – місцеві господарські центри, курорти та транспортні центри. Кількість малих міст зберігається і надалі, змінюючись внаслідок переважно адміністративних перетворень. Зростає населення переважно великих міст, які найбільшого розквіту досягнули у 80–90-і роки ХХ ст. За переписом населення 1970 р. два міста – Київ і Харків – були містами-мільйонниками, шість міст мали понад 500 тис. жителів. Отримали статус міста з 1959 до 1970 р. 53 поселення, а селищ міського типу – 113 поселень.

Важливою рисою урбанізації у 80–90 роки ХХ ст. є *формування агломерацій* – форм взаємозв'язаного міського розселення. Такі форми утворювались внаслідок злиття територіально близьких міських поселень. Вони охоплюють велике місто (ядро агломерації) та міста, які тяжіють до нього (міста-супутники). Міста-супутники покликані розвантажити місто

шляхом винесення до них підприємств і установ з головного міста, забезпечити ядро агломерації робочою силою, розвивати тісні торгівельні, фінансові, культурні, рекреаційні зв'язки з таким ядром. Основною ознакою цієї стадії урбанізації є розширення території передмість, що є результатом урбанізації сільської місцевості (субурбанізація). Передмістя – це територія, що безпосередньо прилягає до міста, де поширюється міський спосіб життя, де міське населення відпочиває, а сільське працює у місті. Передмістя переходить у т. зв. округу, або зону впливу великого міста (її розміри визначаються рівнем розвитку транспорту і розмірами соціально-економічної бази ядра).

В Україні сформувалися 19 агломерацій, найбільші з них – Київська, Донецько-Макіївська, Дніпровсько-Дніпродзержинська, Одеська, Харківська, Криворізько-Нікопольська та ін.

Унаслідок інтенсивного розвитку великих міст і проблем з цим пов'язаних (транспортна, продовольча, екологічна тощо) у 80-ті роки виникає потреба регулювання їх розвитку, натомість – розвиток малих міст ставав пріоритетним. Для цього вченими РВПС України розроблені програми розвитку малих міст на основі комплексної оцінки умов їх розвитку (А. Доценко, Ю. Пітюренко, Л. Ганечко, Ф. Заставний, Л. Корецький та ін.). Вони вважали пріоритетним розвиток у малих містах промислового виробництва і склали список малих міст, де ця галузь мала бути провідною (Пітюренко, 1975).

Згідно з цими дослідженнями, в Україні пропонували низку заходів, які мали б сприяти раціональнішому міському розселенню:

1) обмеження промислового виробництва у великих містах (Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, Львів, Запоріжжя), сприяння розміщенню філіалів великих промислових підприємств у малих містах, розміщених у зоні впливу великих міст;

2) розвиток транспорту, будівництво ліній електропередач, розвиток комунального господарства у малих містах;

3) розвиток місцевих промислів на основі використання місцевих ресурсів, створення нових підприємств для забезпечення зайнятості місцевого населення;

4) в аграрних регіонах посилення формування на базі малих міст агропромислового, організаційно-господарського і культурного центрів міжрайонного значення;

5) у містах – курортно-оздоровчих центрах – забезпечення раціонального співвідношення розвитку промислової і курортної функцій, не допускаючи надмірного розвитку промисловості на шкоду курортів.

Ці заходи почали реалізовуватися в країні, але цей процес був перерваний появою кризових явищ, що виявились у економічній, соціальній, демографічній та інших сферах життєдіяльності населення, які найбільше проявились у 90-і роки ХХ ст. і до його кінця.

Стадії розквіту міст України у кінці ХХ ст. змінюються на стадію еволюційного розвитку, а пізніше й деградації. Про це свідчать показники зміни чисельності міського населення та кількості міст в Україні. Зокрема, від 1989 до 2001 року, як свідчать дані переписів населення, чисельність міських жителів зменшилася на 1,7 млн осіб (або 5,1 %), хоча частка міських жителів у країні збільшилась від 66,7 до 67,2 %. Причиною такого стану є депопуляція населення в країні, причому як сільського, так і міського. Зменшення притоку сільських жителів у міста внаслідок погіршення в них соціально-економічної бази призвело і в наступні роки до зниження темпів урбанізації. Рівень урбанізації у 2013 р. був вищим від такого рівня у 2001 р. на 1,8 % (69 %), але його підвищення досягалося за рахунок значно вищих темпів депопуляції сільського населення порівняно з міським. Зменшення чисельності міських жителів в останні роки (з 2001 до 2013 рр. на 1,2 млн осіб) при піднесенні їх частки у загальній чисельності населення є ознакою низхідної спрямованості урбанізаційного процесу. При загалом майже незмінній кількості міст в Україні (таких 456), людність їх усіх зменшується як внаслідок природного скорочення населення в них, так і через значно меншу міграцію до них сільських жителів. Особливо цей процес відчували малі міста, які мали вузьку економічну базу (1–2 промислових підприємства), вони перетворились у монофункціональні міста переважно з функцією обслуговування населення навколишньої сільської території. Темпи

зменшення міської людності найбільші у промислових регіонах України, де багато містечок, втративши місця праці для своїх жителів, знелюдніли.

У цей період під впливом поляризації економічного простору відбувається гіпертрофований розвиток великих міст і занепад багатьох малих, посилення нерівності у розвитку міських поселень.

Зменшення людності великих міст у кінці ХХ ст., крім загальних причин, відбувалося деяким чином за рахунок переселення міських мешканців у сільську місцевість (переважно пенсіонери, які раніше виїхали з сіл на роботу в містах). Це стало ознакою деурбанізації, що тривала загалом недовго і підсилювалась за рахунок заможних жителів великих міст. Характерною ознакою деурбанізації є розширення приміських зон внаслідок «елітної» забудови їх території, що відбувається на фоні значної деградації сільської місцевості. Крім ареалів дачного розселення, які формувалися переважно у 90-х роках ХХ ст., виникають т. зв. коттеджні містечка, які відзначаються розвитком інфраструктури, поєднанням високого рівня благоустрою жител з природними ландшафтами.

Стадія деурбанізації зміниться в урбаністичному розвитку новою стадією урбанізації, яка буде зумовлена підвищенням ролі міст у розвитку територій, що здійснюватися в процесі проведення реформи адміністративно-територіального устрою України. Міста, як центри нових територіальних громад, набудуть нових функцій. Вони стануть центрами соціально-економічних перетворень, діловими центрами для навколишніх територій. Для цього необхідно визначити для кожного міста головну галузь виробництва чи сфери послуг, яка була б «урухомлювачем» його подальшого розвитку. При цьому можливий або ребрендинг (відновлення діяльності, яка раніше була у місті), або створення нових видів економіки, для розвитку яких є місцеві ресурси. Крім цієї галузі, місто повинне мати розгалужену сферу послуг для задоволення власних потреб і потреб жителів навколишньої сільської місцевості. Воно має також стати джерелом інновацій, центром інвестиційних перетворень територіальних громад на перспективу.

Міста, перебуваючи у стані соціально-економічного занепаду накопичують певний потенціал, адаптуючись до змін, і за умови інноваційного розвитку стануть потужними прискорювачами соціально-економічних змін в нашій країні.

Водночас із включенням великих міст у глобальні економічні процеси, малі міста в них участі не беруть.

У таких умовах посилюються проблеми стійкого розвитку міст, які можуть вирішуватися тільки на основі вивченості території, вдосконалення управління міським простором тощо.

Список використаних джерел:

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – Москва, 1983. – С. 205.
2. Вологодцев И. К. Особенности развития городов / И. К. Вологодцев. – Харків, 1930. – С. 97.
3. Доценко А. І. Географічні особливості процесу урбанізації в Україні (XIX-XX ст.) / А. І. Доценко // Український історико-географічний збірник. – Київ: Наукова думка, 1972. – Вип. 2. – С. 46.
4. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан. – Київ, 1963. – С. 73.
5. Пітюренко Ю. І. Проблеми і перспективи розвитку малих міст Української РСР / Ю. І. Пітюренко // Проблеми географічної науки в Українській РСР. – Київ: Наукова думка, 1975. – Вип. 2. – С. 253-254.
6. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: навч. посібник. / О. Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2001. – С. 263.
7. Шаблій О. І. Методологічні й теоретичні проблеми України в сучасних умовах / О. І. Шаблій, О. І. Висьтак // Географія, екологія, туризм: теорія, методологія, практика: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 23-25 травня 2015 р.) – Тернопіль, 2015. – С. 62-64.

УДК 911.3

**РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ ЗНЕЛЮДНЕННЯ
СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ УКРАЇНИ**

*Дністрянська Ірина Мирославівна,
аспірант,*

Львівський національний університет імені Івана Франка

Поселенська мережа – це досить динамічна система, яка чутлива до будь-яких політичних, демографічних, соціально-економічних та екологічних змін. Для державної безпеки та поступального розвитку важливим є збалансований розподіл населення по території з урахуванням природних й історичних особливостей заселення.

Демографічна криза, яку зараз переживає Україна, особливо відчутна у сільській місцевості. Сільські поселення характеризуються порівняно меншою людністю, відповідно вони вразливіші до змін статево-вікової структури. Тому демографічна ситуація є одним з визначальних чинників трансформації сільської поселенської мережі. Вектор цієї трансформації сьогодні спрямований на скорочення кількості поселень та деформацію самої поселенської мережі головно через знелюднення поселень. Така тенденція створює нові загрози для національної, економічної та культурної безпеки України.

Проблематика географії сільського населення загалом та сільських поселень зокрема достатньо широко відображена в науковій географічній та демографічній літературі (в працях Л. В. Головка, І. І. Гудзеляк, А. І. Доценка, В. Л. Жаховської, Л. Б. Заставецька, Ю. А. Когатька, І. Г. Пандяка, О. Г. Рогожина та ін.). Однак, з огляду на динамізм трансформаційних процесів та багатогранність самої проблеми, необхідними є подальші дослідження як у загальноукраїнському, так і в регіональному вимірах. Насамперед з використанням методологічного потенціалу суспільно-географічної науки, яка у змозі взаємопов'язано відтворити демографічні, соціальні, економічні, етнічні та просторово-планувальні аспекти.

Для розуміння регіональних особливостей процесу знелюднення сільської місцевості України розглянемо насамперед зміну кількості сільських населених пунктів упродовж 1991–2016 років за даними державного реєстру. Як бачимо, за цей період з карти України зникло 460 сіл. Більша частина яких через знелюднення була виключена з державного реєстру. Але уповноважена державна реєстраційна служба не надто оперативно реагує на зміни людності поселень. Тому до знятих з обліку населених пунктів можна додати ще 369 сіл, які станом на 2014 рік не мають населення, але ще не зняті з обліку. Тоді отримаємо реальну картину скорочення сільської поселенської мережі України [3].

Наявність сіл без населення є наслідком природного та механічного скорочення. Щодо від'ємного природного приросту, то головною його причиною є не лише перехід до звуженого типу планування сім'ї, але й виснаження демографічного потенціалу українського села у період ХХ ст. соціальними катастрофами, окремими політичними планами тоталітарного режиму, зокрема політикою “неперспективних сіл”. Це спричинило масове міграційне скорочення населення і, відповідно, суттєво порушило статево-вікову структуру поселень. Соціально-політичні події ХХ століття якраз збігалися з періодом, коли українське населення ввійшло у фазу другого демографічного переходу.

Під час формування економіки на ринкових засадах сільська місцевість більшої частини України постала збіднілою, соціально виснаженою. В умовах глобалізації стандарти рівня життя підвищилися, тому молодь продовжує виїжджати з сільської місцевості у пошуку роботи. Тим самим статево-вікові співвідношення поселень порушуються і сьогодні.

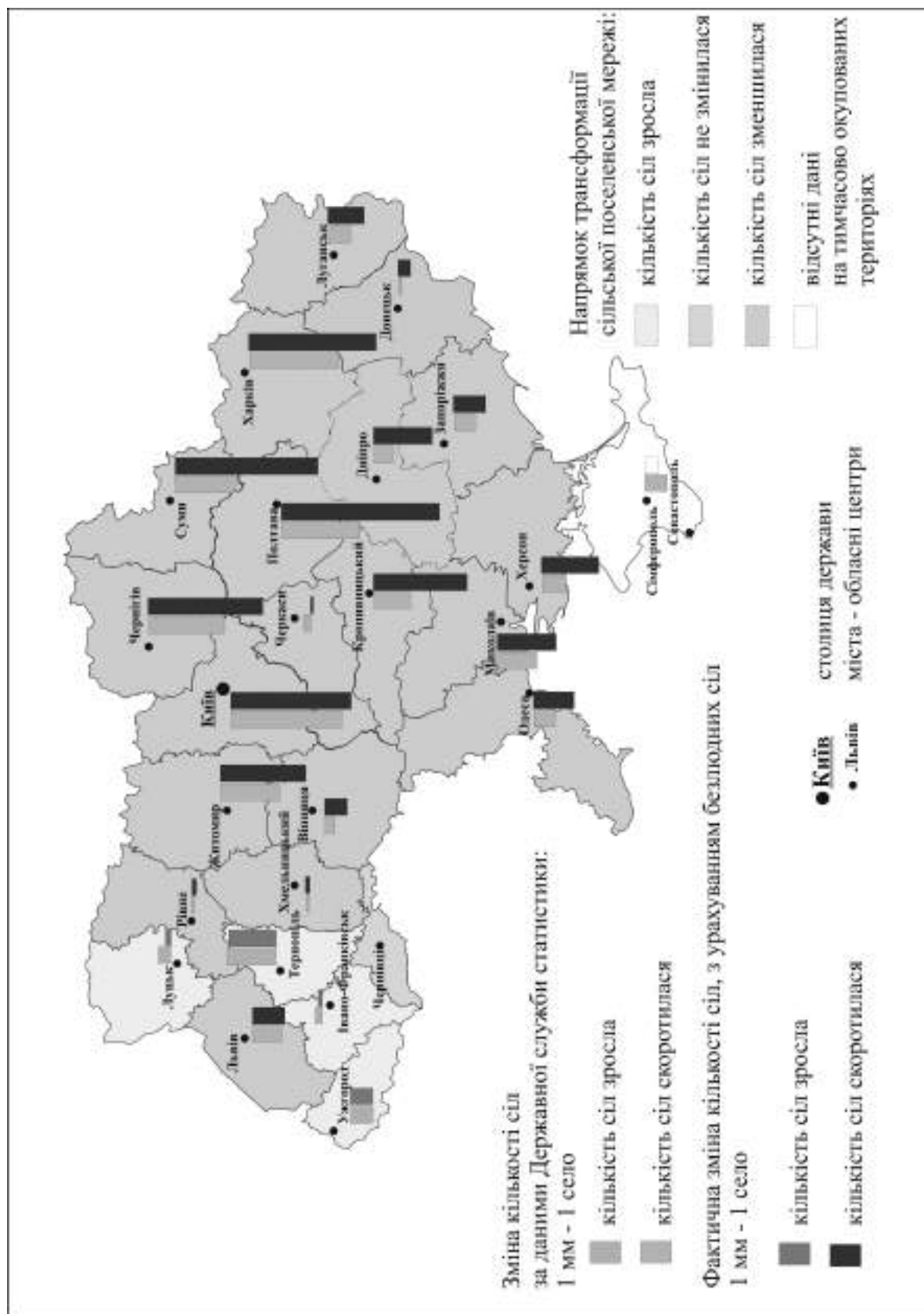

Рис. 1. Трансформація сільської поселенської мережі України 1991-2014 рр.

[Побудовано за даними 2, 3]

Географія процесу скорочення кількості сільських поселень України та зміна структури сільського розселення є суттєво диференційованою за регіонами. Регіональні відмінності демографічної ситуації та структурних особливостей заселення, які сформувалися через низку природно-географічних, історичних, сучасних соціально-економічних, культурно-етнічних чинників, безпосередньо впливають на територіальні особливості трансформації сільської поселенської мережі, головним виявом якої сьогодні, як вже було згадано, є тенденція до знелюднення поселень. Це наочно помітно на рис. 1, який відображає регіональні відмінності напрямків трансформації поселенської мережі. Зокрема, наявність областей з додатнім приростом та різким скороченням кількості сіл ще раз підтверджує вплив особливих суспільно-географічних та історично-географічних чинників на сільську поселенську мережу окремих територій. Так само помітною є різка відмінність між регіонами із сприятливою та кризовою демографічною ситуацією.

Зіставлення даних динаміки кількості сіл, відображених на рис. 1, з демографічними й соціально-політичними тенденціями у Тернопільській та Черкаській областях дає змогу припустити, що однією з причин зростання кількості сільських поселень в період незалежності України стало відокремлення одних сіл, які раніше підпадали під політику укрупнення, і набуття ними статусу окремого поселення, а також набуття статусу села селищами міського типу. Подібна ситуація і в Закарпатській, Волинській, Івано-Франківській областях, де позитивна динаміка зміни кількості поселень є насамперед результатом адміністративно-політичних рішень.

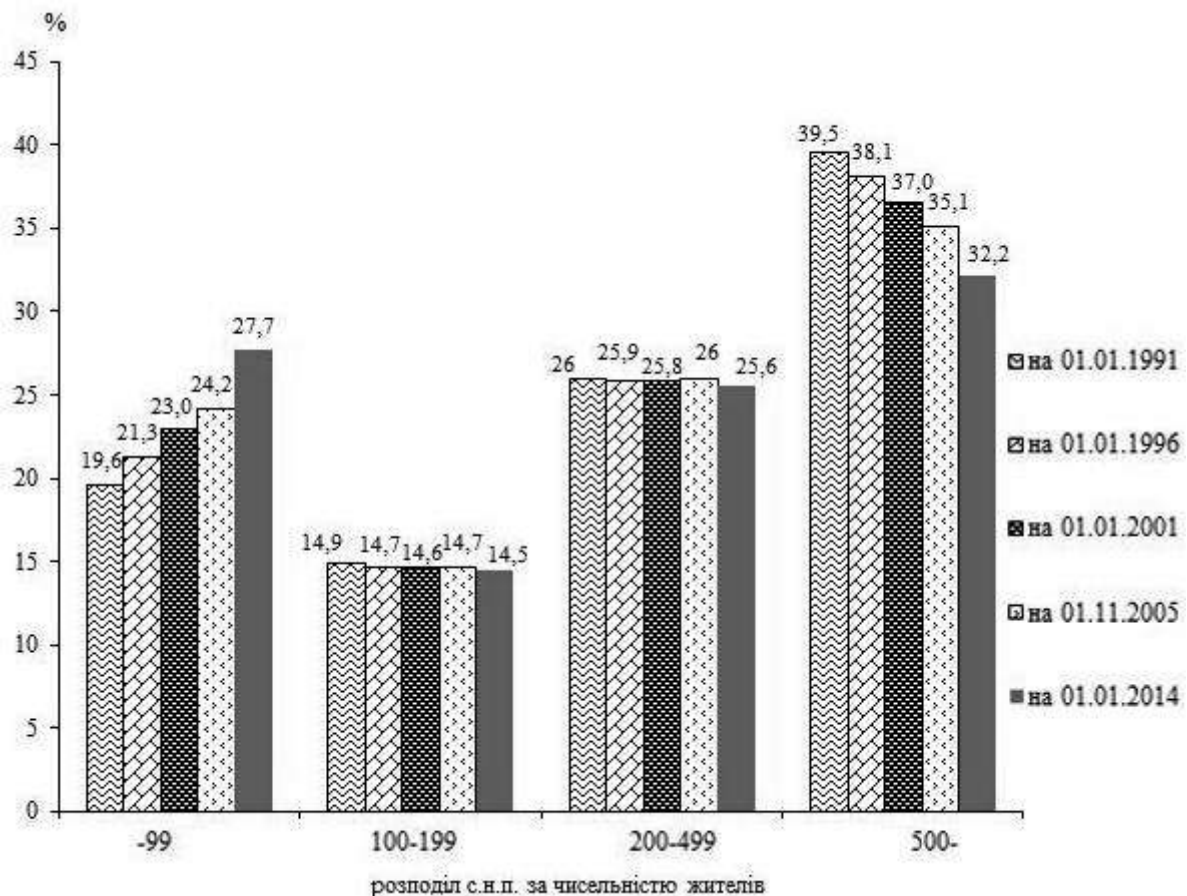

Рис. 2. Динаміка розподілу кількості сіл за їх людністю [3]

У Чернівецькій області, за даними державної служби статистики, змін сільської поселенської мережі не зафіксовано. Стабільний кількісний склад сільських поселень є результатом помірного демографічного становища у регіоні, а також відсутності впливу радикальних адміністративних перетворень у ХХ столітті та й сьогодні.

У решті областей України зафіксовано скорочення кількості сільських поселень. У Черкаській області з урахуванням сіл без жодного жителя загальна кількість сільських поселень також скоротилася. Поширення великих за людністю сіл у цьому регіоні (див. рис. 3) стримує процес знелюднення сіл, який активно проходить у сусідніх областях.

Найбільше скорочення поселенської мережі в результаті знелюднення спостерігається на територіях з кризовою демографічною ситуацією: Чернігівська, Сумська, Полтавська, Київська, Житомирська та Кіровоградська області.

Про те, що процес знелюднення сіл не буде припинятися, свідчить і суміжна йому структурна трансформація – здрібнення сільських поселень. Загальне зниження чисельності сільського населення є причиною здрібнення сіл за людністю. На рис. 3 простежується динаміка скорочення кількості багатолюдних сіл та зростання сіл з кількістю жителів менше 100 осіб.

У сільській місцевості більшості областей спостерігалось скорочення середньої людності поселень на один інтервал людності сіл (рис. 3)

Подальше скорочення чисельності жителів поселення з малою людністю під впливом механічного та природного руху призводить до його зникнення. Отож, північно-східний регіон (Чернігівська та Сумська області), для якого характерні малолюдні села, знаходиться у найбільшій зоні ризику щодо цієї проблематики. Якщо наявність малолюдних сільських поселень цих територій до початку ХХ століття було нормальним явищем, то теперішні малі села характеризуються порушенням статеві-вікової структури, яка в свою чергу є головною причиною депопуляції населення.

На подібному етапі звуження сільської поселенської мережі знаходяться області з дещо більшою, однак все ще низькою людністю сільських поселень – це Полтавська, Харківська, Кіровоградська, Житомирська області. Для Київської області середня людність сіл корегується наявністю великих, близьких до столиці сільських поселень.

За часткою сіл з людністю менше 50 осіб та відсутністю зміни середньої людності сіл, як і на рис. 1, виділяється Черкаська область. Причиною цього є також переважання сіл з більшою людністю у порівнянні з сусідніми областями. Тому можна зробити висновок про важливість особливостей заселення територій з огляду на рельєф та історичний розвиток, які мають вплив на поселенську мережу і сьогодні.

Для південних областей України (Одеської, Херсонської, Запорізької) характерне поширення багатолюдних сіл при низькій їхній щільності. Такі поселення стійкіші до порушення статеві-вікової структури. Тому у цьому регіоні менший показник знелюднення сіл. Але наявність поселень, які залишились без населення, вже є негативним явищем, що свідчить про занепад сільських територій.

Окрему увагу необхідно звернути на Тернопільську область, яка за наявністю та напрямком структурної трансформації відрізняється від сусідніх територій. Зменшення середньої людності сільського населення на Тернопільщині є результатом порівняно низьких показників народжуваності (загальний та сумарний коефіцієнти народжуваності, нетто-показник відтворення населення), міграційної активності (висока частка осіб, які працюють за кордоном).

Найменша частка малолюдних сіл зафіксована у західноукраїнських областях. Причиною цього є відносно краща демографічна ситуація. Позитивні тенденції зберігає Закарпатська та Чернівецька області, де вагомий вплив на шлюбну поведінку має етнічна структура населення та окремі етнографічні традиції.

Отже, дослідження засвідчують, що основний чинник знелюднення поселень – демографічний (природне й механічне скорочення). Наявність значної частки сіл без жодного мешканця у північно-східних областях та водночас стабільний демографічний розвиток пів-

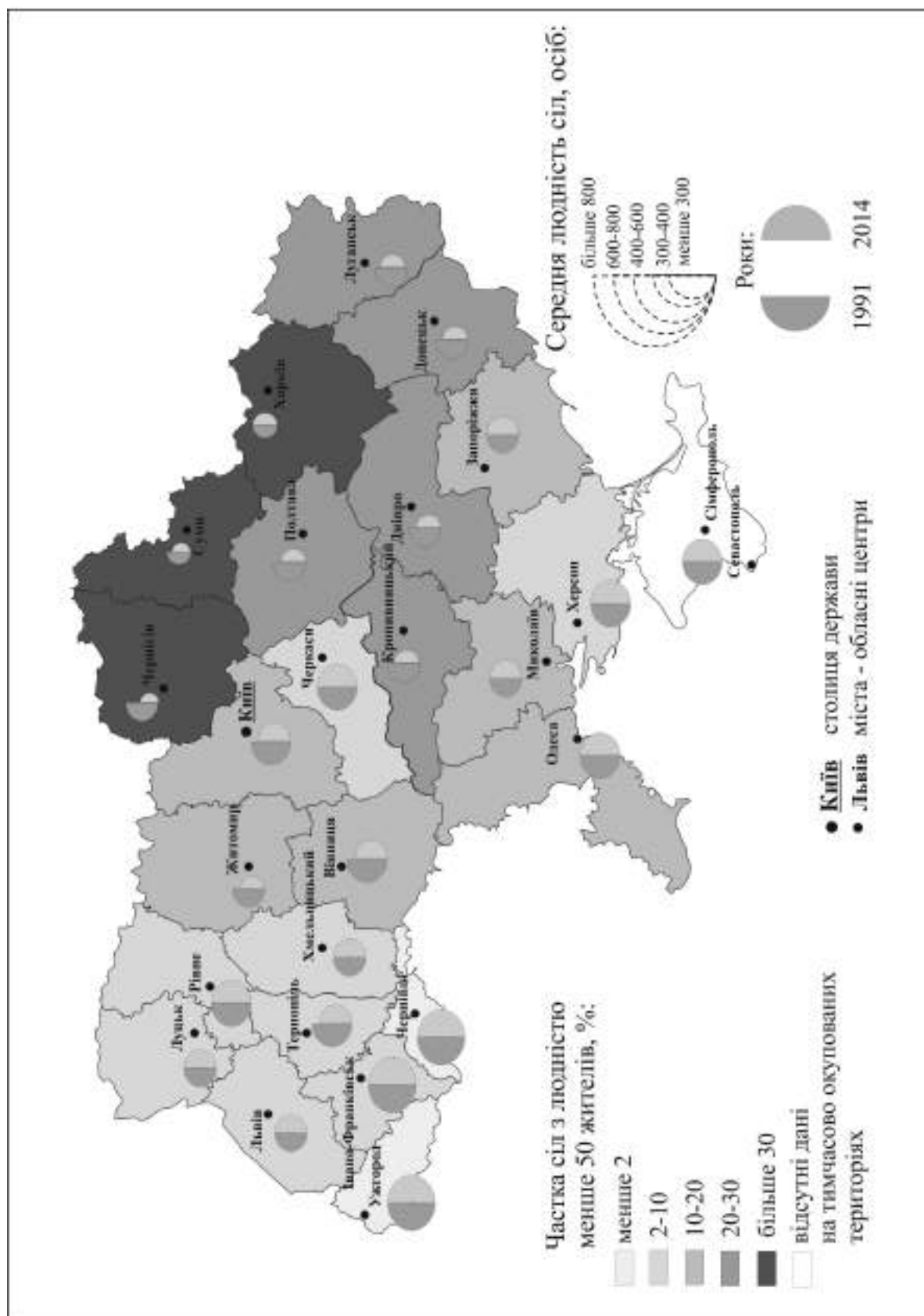

Рис. 3 Зміна середньої людності сільських поселень України [Побудовано за даними: 3]

нічно-західних територій свідчить про потребу у подальших комплексних географічних дослідженнях сільських поселень на обласному та районному рівні. В процесі дослідження було лише підтверджено інформацію про вразливість малолюдних поселень до порушень у демографічній, економічній та соціальній сфері.

Гостру демографічну проблему прискореного природного та механічного скорочення сільського населення можна вирішити шляхом ефективних економічних перетворень та соціальних змін. Деякі позитивні передумови, зокрема щодо зміцнення економічної бази сільської місцевості, може забезпечити створення об'єднаних територіальних громад, яке водночас несе і нові загрози для малих поселень, віддалених від центрів майбутніх громад, що особливо стосується північно-східних областей і Центрального Полісся. Постійний моніторинг демографічної ситуації в контексті географії поселень і у поєднанні з аналізом проектів реформ може частково попередити можливі негативні наслідки.

Список використаних джерел

1. Доценко А. І. Сільське розселення України: динаміка та структура / А. І. Доценко. – К.: Фенікс, 2010. – 284 с.
2. Населення України. Банк даних // Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/>
3. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України: статистичний збірник // Державна служба статистики України. – К., 2014. – 186 с.

УДК 331.55:314.7:005

УКРАЇНСЬКА МІГРАЦІОЛОГІЯ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ І НАЦІОНАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ ХХІ СТОЛІТТЯ

Садова Уляна Ярославівна,

доктор економічних наук, професор,

Національний університет “Львівська політехніка”

Теслюк Роман Тадейович,

кандидат географічних наук, старший науковий співробітник,

ДУ “Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долишнього НАН України”

Бідак Володимир Ярославович,

кандидат економічних наук, старший науковий співробітник,

ДУ “Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долишнього НАН України”

Кожна зустріч людей, відданих справі науки, завжди є велична своїм потенціалом. Саме у таких колах можна протестувати свої ідеї на актуальність, прогресивність, конкретноспроможність з позиції здатності вирішувати конкретні проблеми. А ще, кожен семінар – це шанс почути щось нове, цінне. “...Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не переставє учитись”, – говорив Григорій Сковорода. Відрадно, що семінар, організований з нагоди 110-ліття від народження доктора географічних наук, професора О. Т. Ващенка, теж відносяться до таких подій.

Суспільні трансформації, котрі охопили нині цілий світ, мають вплив на різні галузі наукового знання. Особливим чином вони пов'язані з суспільною географією, котра вбирає у себе усі витoki і підходи до геопросторової організації життя і праці людини. Окреме місце займає у ній міграціологія – наука про найбільш загальні закони та закономірності про-

цесу переселення населення, просторово-часові властивості його руху, форми організації міграційних потоків і їх наслідків, методів вимірювання міграційних ризиків та ефектів, моделювання міграційних ситуацій, міграційної політики, а також механізмів її реалізації [1]. Нині міграціологія поступово отримує нове дихання. Причин цьому кілька: небувалий ріст міграційної активності людей у світі та в Україні, вплив міграції на економіку й добробут населення, величезна кількість публікацій з висвітлення проблем міграційної політики, поглиблення інтересу вчених до розвитку теорії та методології вивчення міграційних процесів тощо. Та особливо цінною є поява українських наукових шкіл з міграціології – київської (О. Машиновська, О. Позняк, І. Прибиткова, А. Гайдуцький та ін.) та львівської (І. Лапшина, Н. Тиндик, О. Пятковська, І. Марков, О. Іванкова-Стецюк, У. Садова, М. Біль, Б. Юськів, О. Риндзак та ін.). Зростають дослідницькі центри у таких містах як Одеса, Харків, Тернопіль, Рівне, Ужгород, Вінниця та ін. Наукові школи, котрі розвиваються з участю відомих учених, є шансом для становлення нового покоління учених. Задача полягає у тому, щоб на шляху реалізації креативних ідей академічної спільноти, міграція людей, праці, капіталу не розглядалася як чинник “занепаду” економіки, держави, суспільства.

Згідно **“Загальної декларації прав людини”** (Стаття 3 п. 1, п. 2) “кожна людина має право вільно пересуватися і обиратися собі місце проживання у межах кожної держави”, “... покинути будь яку країну, включаючи й свою власну, і повертатися у свою країну”. Ці фундаментальні людські свободи у сукупності з новими досягненнями НТП визначають широкі можливості перспективного розвитку міграцій у XXI столітті. Українській державі важливо вміти зосереджуватися на позитивних (не тільки негативних) наслідках міграційних процесів.

Сучасна міграційна картина в Україні складається наступним чином: загальна кількість трудових мігрантів – від 4 млн осіб (16 % населення країни) [3] до 5,9 млн осіб [2]. Чисельність українців, які одночасно працюють за межами країни (з числа тих, хто сплачує податки в Україні) – від 2,6–2,7 млн осіб (за даними Центру економічної стратегії [2]) до 3 млн осіб (за даними ІДСД НАНУ[5]). За період останніх 15 років (2002–2017 рр.) 6,3 млн осіб виїхало з України і не повернулося (3 млн виїхало через західний кордон, 3,2 млн осіб – через східний) [6]. Тривалість роботи за кордоном переважної більшості українських заробітчани, які повернулися до України, не перевищує 1 року (29 % – працювали понад рік, 14 % – кілька років [7]¹). Кількість внутрішньо переміщених осіб внаслідок конфлікту на Донбасі складає 1,6 млн осіб. Постає питання, які ж виміри міграції мають і матимуть у перспективі особливе суспільне значення.

Отож, по-перше, **сучасна міграція – це історичне явище**, яке (як об’єкт наукового пізнання) обросло в академічному середовищі своїми іменами, школами, теоріями, методологією. Яку б хвилю української міграції ми не розглядали – довоєнну економічну 1870–1914 рр.; міжвоєнну політико-економічну 1923–1938 рр., післявоєнну політичну 1949–1954 рр.; новітню економічну 1991–2008 рр., кожна з них піддавалася ретельному вивченню. Хіба, що в міжвоєнний радянський період на фоні знищення наукової еліти міграційні дослідження були зведені на нівець, а після другої світової війни – виконувалися під вивіскою (як писав Орест Субтельний) державної політики “плідного обміну спеціалістами”, а в дійсності – реалізації державного замовлення на “перемішування” народів [8]. Незважаючи на утиски, українська демографічна наука таки розвивалася. У західному регіоні України проведення вітчизняних досліджень мало свою специфіку, яка зумовлювалася не лише потребою раціональної організації праценадлишкової системи зайнятості населення (Львівське відділення Інституту економіки АН України), але й змушена була враховувати неявні зв’язки мешканців краю з їх родичами по інших світах. Міграція жила у соціальній пам’яті народу. Впливало й те, що за кордоном працювали вчені-вихідці з України, котрі не полишали досліджувати українські проблеми міграції (Іво Полулях, Орест Субтельний, Олег Воловина, Василь Лопух та багато ін.). З початком державної незалежності України активізувалися нові досліджен-

¹ Декларація прийнята на засіданні Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 року.

ня міграційної тематики. Серед вчених слід назвати прізвища Я. Щепанського, О. Хомри, С. Пирожкова, О. Малиновської, І. Прибиткової, М. Романюка і багатьох інших. Слід згадати ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», де було створено відділ соціально-гуманітарного розвитку регіону, реалізована його працівниками ціла низка науково-досліджених тем з проблем міграції, налагоджено контакти з науковцями інших регіонів та інституцій міста Львова. Розпочалася робота з науковцями Польщі, Угорщини, Словаччини. Особливо тісні зв'язки встановилися з вченими Люблінського відділення Польської академії Наук – член-кореспондентом Генриком Холаєм, доктором Мечиславом Коверським, доктором Яніною Шубстарською, п. Богданом Кавалкою, п. Збігневом Матурою ті багатьма іншими. Вивчення польського досвіду міграції, яка за даними Генрика Холая, перед вступом країни до ЄС оцінювалася ввозом до Польщі 1 млрд. доларів щороку, мало стати наріжним каменем уваги урядовців до формування української міграційної політики. Нині в Україні ми маємо справу з V історичною хвилею української міграції, яка на відміну від попередньої (економічної) – розпочалася на думку українського вченого Ігоря Маркова, в 2010 році, й несе в своїй основі нову ознаку історичної періодизації міграційного процесу (ознаку вибору більш прийняттого «способу життя»). Ця хвиля є молодіжною за віком, освіченою за знанням мов – як засобу для вільної комунікації, горизонтальною за способом реалізації життєвих планів (причинами виїзду стає пошук гідного місця праці, місця навчання, а також втеча від мобілізації в армію через конфлікт з Росією). Цю історичну хвилю нам ще треба буде осмислити й пережити.

По-друге, українська міграція – глобальне явище. За даними спеціальної комісії ООН з міграції Україна входить у Топ-10 найбільших країн світу – постачальників трудових мігрантів в інші країни¹. Якщо в 2000 році вона займала 5 позицію у рейтингу країн світу, то в 2017 році – 8-му. При цьому, в абсолютному вимірі показник зріс з 5,6 млн осіб до 5,9 млн осіб. До речі, прискорена міграційна мобільність населення нині властива більшості країн Європи та іншим регіонам світу. Наприклад, у Польщі динаміка показника за аналогічний період значно вища, ніж в Україні (2,1–4,7 тис. осіб проти 5,6–5,9 тис. осіб). Вона породжує стрімке «оголення» національного ринку праці, пояснює високий попит польського роботодавця на українську робочу силу. Міжнародний перерозподіл робочої сили логічно веде до запуску нових схем боротьби за людський ресурс. Для ринку праці України ризиками є: безвізовий статус з низкою країн ЄС, спрощена процедура отримання українцями робочої візи у Польщі, практично відсутність мовного бар'єру й інші інструменти впливу на мігранта. Водночас, цікавими є дослідження фахівців з міграції, котрі мають свою точку зору на міграційну мобільність населення. Зокрема, вважається, що особа, котра схильна до міграції, володіє вищим рівнем людського капіталу, ніж та, що веде стаціонарний спосіб життя. Відповідно, особа-мігрант швидше надається до підприємництва, до змін, до реєміграції при появі потрібних умов.

По-третє, українська міграція – ціннісно-культурне явище. У світлі даної тези особливо увагу слід звернути на українську молодь. Саме вона вийшла на Майдан в 2014 році під гаслами європейських цінностей, з ідеями побудови в Україні гідного життя. Нині українські студенти отримали можливість навчатися у європейських навчальних закладах, діставати гранти та стипендії, освоювати спеціальні програми. Освітня міграція перетворилася у справжню «золоту лихоманку» юнаків і дівчат, за якою криється не тільки втрата країною людського інтелекту, але й спостерігаються недопустимі витрати державного бюджету на підготовку кадрів. Коли випускники від самого початку орієнтовані на працевлаштування в інших країнах, то українська держава повинна конче виправляти ситуацію. Прикладом є результати дослідження, проведеного НУ «Львівська політехніка» [9]. Йдеться про такі професійні групи підготовки студентів як будівельники і архітектори – 94 %, айтішники – 94 %,

¹ З програми обстеження: аудиторія: респонденти, які працювали за кордоном протягом останніх 5 років. Вибіркова сукупність: 436 респондентів. Особисте формалізоване інтерв'ю (face-to-face). Помилка репрезентативності дослідження: не більше 5 %. Терміни проведення: 1–10 грудня 2016 р.

хіміки, енергетики, машинобудівельники, радіоелектронщики – 93 %, суспільники – 75,3 %, геодезисти і екологи – по 72 %). До речі, в Україні на даний час особливо відчутна криза недонародженого покоління, що мало місце понад 15 років тому. Демографічна яма обернулася відсутністю контингенту абітурієнтів у ЗВО і ЗПТО. Вихід з цієї ситуації Україна уже розпочала й остаточно завершить (сягне рівня 2012 року) лише в 2025 році.

По-четверте, українська міграція – економічне явище. Тема мотивації праці мігранта, гідних заробітків, міграційного капіталу є настільки ж опрацьованою, як і новою. Справа у тому, що економічні чинники міграції діють як у певному ментальному середовищі, так й вказують на ті речі, де держава таки може впливати (перш за все, коли йдеться про такий соціальний стандарт як мінімальна заробітна плата). Нині для України для відновлення макроекономічної рівноваги дуже важливо мати чітку відповідь на питання яку ж роль відіграє міграція у формуванні структури ВВП. Адже невід’ємною складовою і стратегічним завданням державної економічної політики має стати питання оптимізації структури ВВП з погляду співвідношення між оплатою праці найманих працівників і доходами матеріальних активів. При цьому слід виходити з реальних можливостей української економіки і конкурентного середовища, у якому ця економіка функціонує. Структурна економічна політика має бути спрямована на істотне цілеспрямоване підвищення продуктивності, узгодження галузевих і територіальних пріоритетів розвитку, які скеровані на технічне переозброєння промисловості, підготовку і перепідготовку фахівців, підвищення кваліфікації працюючих. Наслідки міграційних процесів є неоднозначними, їхній вплив на соціально-економічний і політичний розвиток України збільшується. Тому головним завданням розвитку системи управління міграцією є визначення максимально можливих і максимально узгоджених на міждержавному рівні меж внутрішньої компетенції у цій справі держави.

По-п’яте, сучасна міграція – це соціо- і геокультурне явище. Досвід інших країн показує, що міграція – потужне джерело зростання поліетнічності суспільства. Переміщення етносів – це шлях до міжетнічних контактів, до зростання міжетнічних шлюбів, до змін соціальної, релігійної, демографічної структури населення. Мігранти приносять з собою елементи власних культур, мов, звичаїв, способів ведення господарства, навіть нову кров. Водночас, вони запозичують й елементи інших культур. Нині Україна, як і колись, опинилася на межі двох цивілізацій. Про цю межу, писав ще Євген Маланюк. Він згадував про існування геокультурного європейського круга, у якому місце України визначене історично. “...Наша бо земля, – писав Маланюк, – протягом довгих століть належала до антично-грецького кругу, до кругу античної культури Еллади – родовища пізньої культури і Риму, і Європейського Заходу ... знаходилася в крузі...єдиної культури, до якої належав старовинний світ і з якого частини, варіанту, витворилася геть пізніше західна культура...вся західна цивілізація сучасна і все те, що нині називаємо європейською культурою...До цього кругу не належала тоді ані середня, ані Західня Європа, ані сусідні нам ...народи. Ми були північною окраїною, північним сегментом цього культурного кругу, що його так розширив герой популярної в нашій середньовіччі повісти – Александр Македонський. І так небезпечно розтягнув був той круг на південь і далеко на схід...”[10]. Сучасна трудова міграція знову демонструє системні засади його організації. Особливо актуальними стали ці слова в новому ХХІ ст., коли глобальні міграційні процеси зумовили появу нового явища – транснаціонального соціального простору, в якому такі явища як поліетнічність, поліконфесійність, мультикультуралізм почали розмивати національну ідентичність соціуму, її джерела, й опірні механізми.

По-шосте, українська міграція – трансформаційне явище. Вона є яскравим свідченням впливу *нових технологій* на становлення нової економічної архітектури світу. З одного боку, активізувалася жорстока боротьба передових країн за глобальне лідерство. З іншого – наявні докази масового виробництва й використання комп’ютерів, телефонів й айфонів, котрі дозволили людям настільки спростити шлях подолання простору і часу, що міграція по суті втратила свою “німу” силу. Українці, пройшовши шлях від “аськи” до “скапу”, масово за лічені роки оволоділи “вайбером”, “вотсапом”, “телеграмом”. Зараз наступила

епоха інтернету речей, хмарних технологій, які принесуть таку зручність людині як переклад розмови людини у реальному часі. Розробляються контактні лінзи, які будуть доставляти потрібну інформацію прямо в око. Як це вплине на міграцію? Звільнить мігранта від обмежень у міжлюдській комунікації, коли чинник мови стримує його від рішення мігрувати в чуже, незрозуміле у мовному плані середовище. Але це – у майбутньому..

Нині перед Україною стоять чіткі завдання: узгодити положення Державної стратегії регіонального розвитку України на період до 2020 й до 2030 року, Концепції адміністративної реформи, Концепції реформування адміністративно-територіального устрою з положеннями державної міграційної політики в Україні; забезпечити уніфікацію термінології, пов'язаної з формуванням та розвитком міграції та транскордонної співпраці; виробити єдині підходи до аналізу міграції, розробити систему показників моніторингу міграції. Налагодити постійний двосторонній українсько-польський моніторинг міграційних процесів; активізувати потенціал роботи регіональних статистичних служб в частині обліку та статистики міграції, закласти єдиний методологічний, організаційний, термінологічний, фінансовий, технічний, інформаційний підхід до створення баз даних територіального рівня. З метою розширення практики легального працевлаштування громадян України в Польщі активізувати співпрацю служб зайнятості, профспілок, об'єднань роботодавців, кадрових агентств двох країн. Забезпечити виконання українсько-польської угоди про соціальне страхування.

“Шукайте головні причини еміграції і усувайте їх! – писав Іван Франко. Не задовольняйтеся хапанням першого-ліпшого агента, а придивляйтеся до щоденної нужди, в якій живе народ, і радьтеся, виправляйтеся, ставте міцні кордони не з багнетів, а з добрих порядків, з корисних для народу економічних і суспільних інституцій!”

Хочеться вірити, що наукові семінари будуть плідно обговорювати проблеми і пріоритети розвитку вітчизняної науки, культури, духовності, інтелігентності. Адже саме у цих підвалинах закладена велика сила українського народу, його європейськості, людської гідності.

Список використаних джерел

1. Садова У. Міграціологія: історія, теорія, перспективи розвитку / У. Садова, С. Князев, Г. Селещук // Львівська суспільно-географічна школа: історія, теорія, українознавчі студії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з участю закордонних учених, присвяченої 70-річчю кафедри економічної і соціальної географії ЛНУ ім. І. Франка (м. Львів, 19–20 листопада 2015 року) / [відп. ред.: проф. О. І. Шаблій]. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015 р. – С. 432–440.
2. Українці все частіше працюють за кордоном, але повертаються в Україну [Електронний ресурс] // Центр економічної стратегії – 23квітень 2018. – Режим доступу: <https://ces.org.ua/ukraintsi-vse-chastishe-pratsiuut-za-kordonom/>
3. Звіт з міграції спеціальної комісії ООН за 2017 р. [Електронний ресурс] // International migration report high lights 2017. – Режим доступу: http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf
4. Лібанова Е. М. Зовнішні трудові міграції Українців: масштаби, причини, наслідки / Е. М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. – 2018. – № 2 (33). – С. 11–26.
5. Скільки українців поїхало за кордон і що державі з цим робити Аналітична записка (23 квітня 2018 року) [Електронний ресурс] // Центр економічної стратегії. – 2018. – 50 с. – Режим доступу: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Migration-note.pdf>
6. Настрої серед українців-заробітчан – 01.02.2017 [Електронний ресурс] // Соціологічна група “Рейтинг” – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nastroeniya_sredi_ukraincev-zarobitchan.html
7. Субтельний О. Історія України. Україна у ХХ столітті. Застій та спроба реформ [Електронний ресурс] / О. Субтельний. – Режим доступу: <https://history.vn.ua/book/subtelniy/27.html>
8. Міграційні настрої студентів НУ “Львівська політехніка Ключковська Ірина, Пятковська Оксана, Юрій Марусик. НУ “Львівська політехніка”. – Львів: 2016 р. Метод – анкетування (студ. 1–5 курс). Генеральна сукупність – 6386 респ. Гранична похибка – 3,18 %. Довірча вірогідність – 95 %. Вибіркова сукупність – 827 респ.
9. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк. – К.: АТ “Обереги”, 1992. – С. 11.

УДК 332.1:331.55

**МІГРАЦІЙНА ПРИВАБЛИВІСТЬ УКРАЇНИ ТА НІМЕЧЧИНИ ЯК ФАКТОР
ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ РИНКІВ ПРАЦІ**

Бараняк Ігор Євгенович,

*провідний інженер відділу соціально-гуманітарного розвитку регіону,
ДУ "Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долишнього НАН України"*

Бачинська Марія Володимирівна,

*молодший науковий співробітник
відділу соціально-гуманітарного розвитку регіону,
ДУ "Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долишнього НАН України"*

За даними Міжнародної організація з міграції людство живе в період безпрецедентної мобільності, де кількість мігрантів станом на 2017 рік становить більше 1 млрд. осіб в світі [1]. Україно-німецькі міграційні потоки становлять мізерну частку від загальних об'ємів світових переміщень населення, виступають двома атомами окремих держаних міграційних утворень. Але об'єднуючись, творять та інтегрують українську і німецьку міграційні системи в нову міжнародну структуру взаємовигідного економічного обміну, співробітництва та розвитку. Спробуємо детальніше оцінити міграційну привабливість України та Німеччини в умовах трансформацій регіональних ринків праці.

Основним відносним показником, який характеризує стан економічного розвитку та допомагає визначити міграційну атрактивність країни для потенційних мігрантів виступає індекс міграційної привабливості, який розраховується на макроекономічному рівні як відношення частки ВВП країни в світовому ВВП до частки його населення в загальній чисельності мешканців Землі [2].

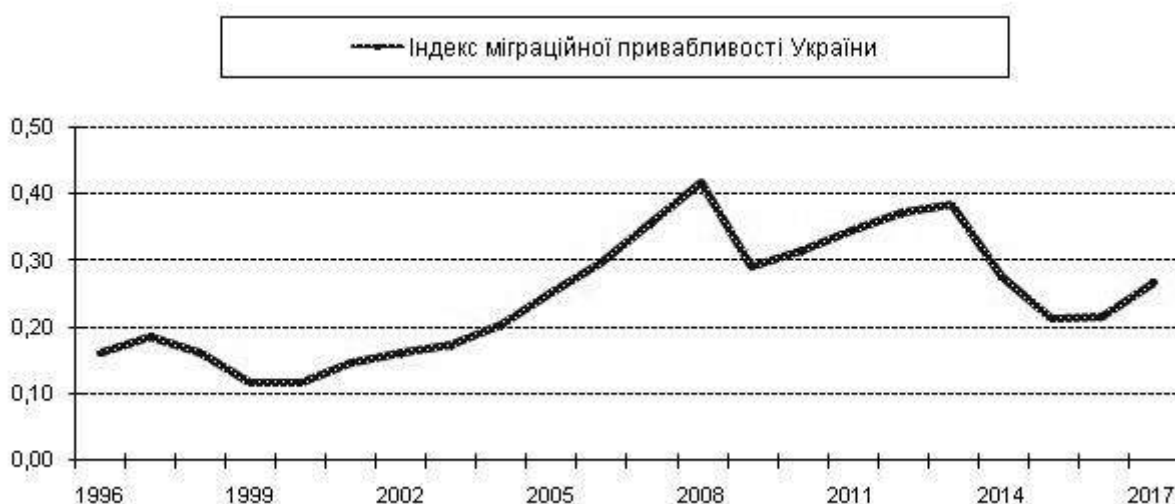

Рис. 1. Динаміка значень індексу міграційної привабливості України у 1996–2017 рр.

Джерело: побудовано автором

Його значення менше одиниці в Україні в спостережуваному періоді 1996–2017 рр. (рис. 1) свідчить про слабкий економічний розвиток держави та про наявність значного імміграційного потенціалу серед населення, який в періоди економічних потрясінь в кінці 90-х років ХХ ст., 2009 та 2015 роках наростав, а в проміжку порівняно стабільної економічної ситуації досягав свого мінімуму.

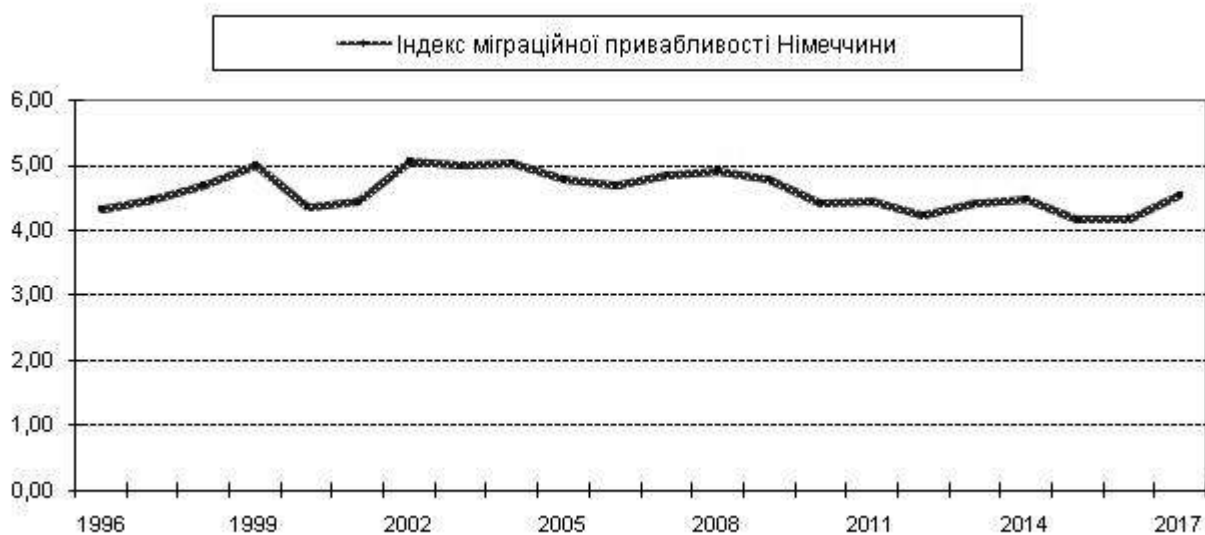

Рис. 2. Динаміка значень індексу міграційної привабливості Німеччини у 1996–2017 рр.

Джерело: побудовано автором

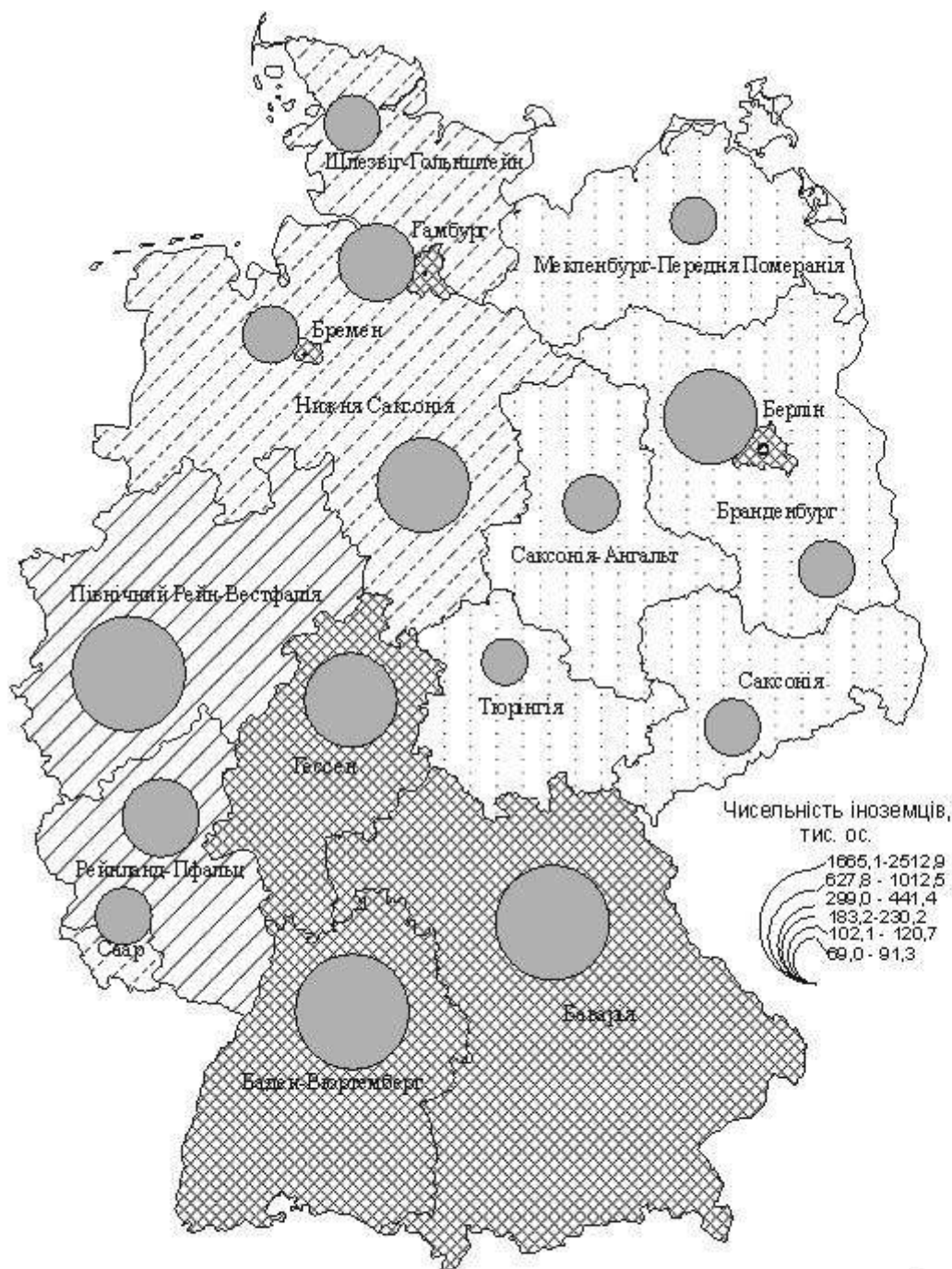
Водночас у Німеччина на противагу Україні значення даного показника в 4–5 разів перевищувало одиницю (рис. 2), що говорить про значний дефіцит робочої сили на німецькому ринку праці.

Отже, за результатами міграції Україна та Німеччина є так званими комплементарними державами, так як Україна в міру економічного розвитку традиційно виступає донором робочої сили, а Німеччина – реципієнтом людських ресурсів. За даними ООН Україна за величиною емігрантів посідає восьме місце в світі, тоді як Німеччина за кількістю іммігрантів – четверте, поступаючись США, Саудівській Аравії та Російській Федерації [3].

Міграційні рухи змінюють не лише статеві розподіл населення, але й екістико-поселенську структуру країни, створюючи центри притягання та виштовхування людських ресурсів. Традиційно для Німеччини найвища частка іноземців припадає на південні федеральні землі: Баварію, Баден-Вюртемберг та Гессен та міста-держави Берлін та Гамбург (рис. 3).

Головним мотивом міграції часто виступає можливість працевлаштуватися або навчатися. Використання картографічного способу представлення даних дає підстави стверджувати про наявність щільного прямого кореляційного зв'язку між показниками зайнятості населення та чисельності іноземців у розрізі федеральних земель. Найнижчий рівень безробіття у спостережуваному періоді спостерігається у південних федеральних землях, в той час як найвищий у східних: Саксонії, Бранденбурзі (рис. 4).

Оцінити потребу в додатковій робочій силі на рівні обласному можна при обчисленні індексу регіональної міграційної привабливості. Взнявши за основу методику обчислення індексу міграційної привабливості країни [4, с. 296], ми замінили показник чисельності населення на кількість економічно активного населення (адже саме категорія економічно активного населення в основному бере участь у створенні валового регіонального продукту).

Кількість іноземців, яка припадає на 100 тис. населення, осіб

Рис. 3. Кількість іноземців, яка припадає на 100 тис. населення у 2017 році в розрізі федеральних земель Німеччини
 Джерело: побудовано автором за даними [5]

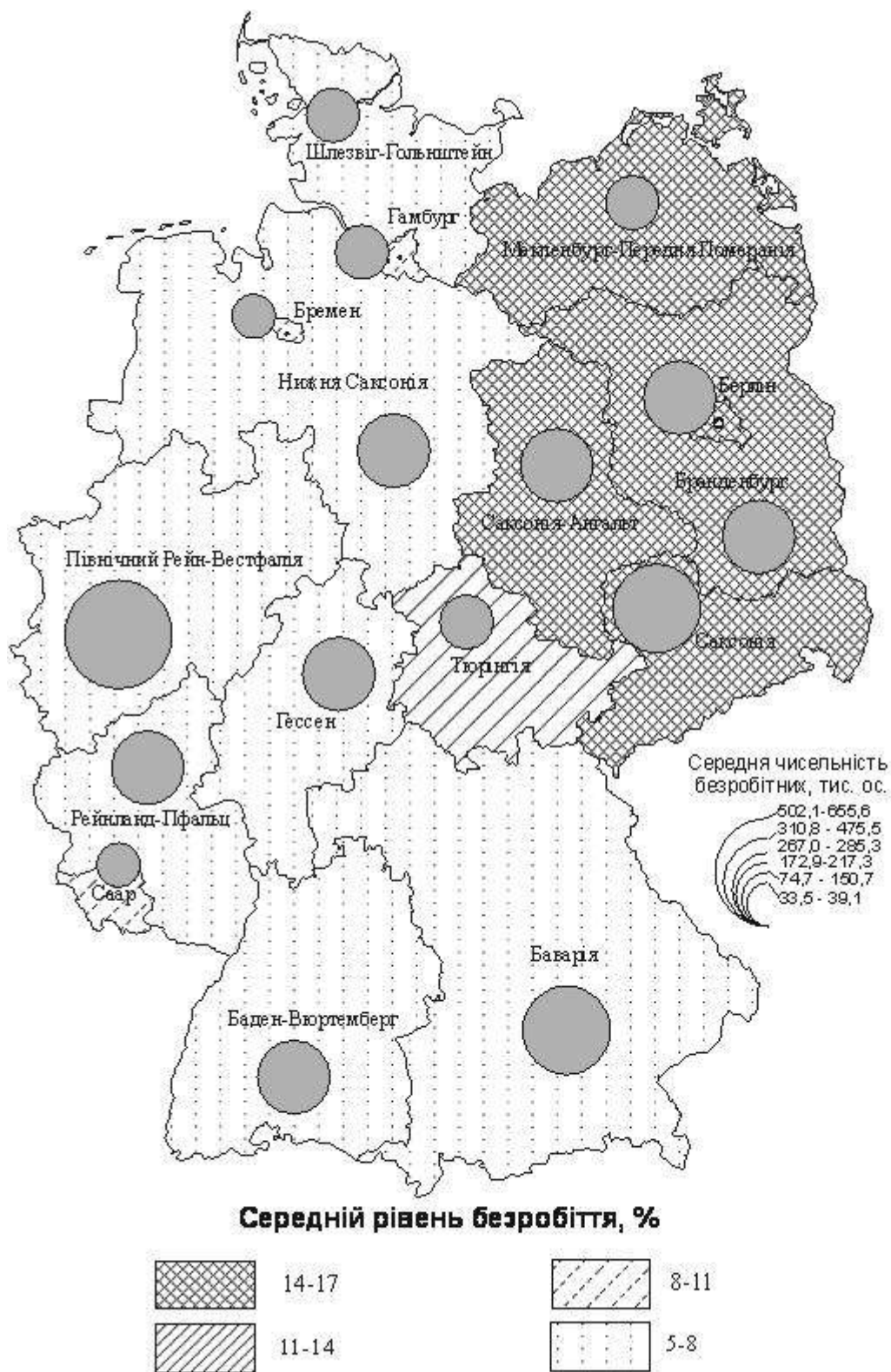

Рис. 4. Середній рівень безробіття та чисельність безробітних в Німеччині в розрізі федеральних земель у 1991–2017 рр.
Джерело: побудовано автором за даними [6]

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ СЕМІНАР

Результати розрахунку індексу регіональної міграційної привабливості земель Німеччини та областей України представлені у таблиці 1, 2.

Таблиця 1

Динаміка значень індексу регіональної міграційної привабливості земель Німеччини у 1991–2016 рр.

	1991	1996	2001	2006	2011	2016
Баден-Вюртемберг	1,229	1,125	1,151	1,123	1,122	1,094
Баварія	1,102	1,057	1,102	1,107	1,109	1,105
Берлін	0,913	0,952	0,900	0,877	0,955	0,949
Бранденбург	0,350	0,617	0,604	0,630	0,668	0,700
Бремен	1,496	1,344	1,399	1,442	1,309	1,274
Гамбург	1,819	1,724	1,720	1,691	1,621	1,582
Гессен	1,326	1,234	1,248	1,247	1,162	1,138
Мекленбург-Передня Померанія	0,339	0,590	0,589	0,591	0,652	0,694
Нижня Саксонія	1,032	0,935	0,938	0,924	0,924	0,932
Північна Рейн-Вестфалія	1,206	1,123	1,075	1,058	1,042	1,017
Рейнланд-Пфальц	1,050	0,960	0,913	0,897	0,902	0,891
Саар	1,122	1,067	1,000	1,069	1,031	0,932
Саксонія	0,365	0,644	0,629	0,688	0,724	0,777
Саксонія-Ангальт	0,334	0,586	0,594	0,643	0,661	0,718
Шлезвіг-Гольштайн	0,967	0,911	0,911	0,861	0,827	0,852
Тюрингія	0,301	0,561	0,591	0,632	0,664	0,740

Джерело: побудовано автором

Аналізуючи дані таблиці 1 можна зробити висновок, що у 1991–2016 рр. у Німеччині найпривабливішими центрами міграції і потреб у додатковій робочій силі залишалися великі міста Гамбург та Бремен. Їх індекс міграційної привабливості істотно вирізнявся серед інших земель ФРН. В п'ятірку найпривабливіших щодо міграції, окрім Гамбургу та Бремена, входять землі Баварія, Баден-Вюртемберг, Північна Рейн-Вестфалія. Статистична інформація про кількість іноземців підтверджує отримані результати, адже саме в регіонах значення даного показника сягало максимальних значень в аналізованому періоді (рис. 3).

На основі одержаних даних виконаємо кластеризацію областей України та земель Німеччини за значенням індексу регіональної міграційної привабливості у 1991–2016 рр.

Сформуємо три кластери регіонів:

- Привабливі для мігрантів (ІРМП > 1);
- Непривабливі для мігрантів (ІРМП < 1);
- Змінно привабливі (в аналізованому періоді приймав значення як більше одиниці так і менше).

В межах другого кластеру нами виокремлено ще дві групи регіонів (табл. 3).

Порівняльний аналіз ІРМП в розрізі двох країн підтвердив тезу про компліментарність міграції України та Німеччини. Дві третини регіонів України (16 областей) абсолютно непривабливі для потенційних мігрантів (табл. 3). Для них притаманний надлишок робочої сили та високий рівень еміграційного потенціалу населення, який при сприятливих економічних об-

«СУСПІЛЬНА ГЕОГРАФІЯ: НАУКОВІ ТРАДИЦІЇ І СУЧАСНІ ВИКЛИКИ»

ставиnah може перерости з етапу “ідеї” до “дії” та сформувати вплив економічно активного населення за межі даних територіальних утворень.

Таблиця 2

Динаміка значень індексу регіональної міграційної привабливості областей України у 2008–2016 рр.

	2008	2010	2012	2014	2016
Вінницька	0,602	0,661	0,638	0,747	0,767
Волинська	0,621	0,661	0,616	0,667	0,623
Дніпропетровська	1,461	1,136	1,342	1,384	1,189
Донецька	1,205	1,321	1,175	0,765	1,188
Житомирська	0,560	0,601	0,605	0,644	0,631
Закарпатська	0,520	0,571	0,546	0,527	0,434
Запорізька	1,090	1,072	0,922	0,980	0,962
Івано-франківська	0,706	0,794	0,805	0,793	0,634
Київська	0,981	0,912	1,279	1,269	1,226
Кіровоградська	0,650	0,741	0,691	0,820	0,808
Луганська	0,873	0,841	0,810	0,398	0,664
Львівська	0,698	0,738	0,774	0,806	0,762
Миколаївська	0,754	0,849	0,748	0,806	0,789
Одеська	0,977	0,960	0,854	0,869	0,840
Полтавська	1,072	1,229	1,176	1,287	1,340
Рівненська	0,624	0,660	0,593	0,677	0,560
Сумська	0,641	0,708	0,651	0,717	0,661
Тернопільська	0,529	0,514	0,547	0,580	0,508
Харківська	0,995	0,943	0,889	0,913	0,882
Херсонська	0,553	0,610	0,549	0,584	0,587
Хмельницька	0,577	0,626	0,623	0,701	0,653
Черкаська	0,699	0,662	0,750	0,826	0,775
Чернівецька	0,493	0,492	0,465	0,464	0,388
Чернігівська	0,638	0,723	0,674	0,714	0,682
м. Київ	2,687	2,612	2,764	3,059	2,880

Дефіцит працездатного населення традиційно зберігається лише у столиці, яка за рівнем міграційної привабливості майже у три рази випереджає інші регіони, також у Київській, Дніпропетровській та Полтавській областях. Саме вони виступають основними ядрами притягання людських ресурсів в українській міграційній системі.

У третій кластер, куди ввійшли регіони зі змінною міграційною привабливістю серед українських областей потрапила лише Донецька область. Донбас володіючи значними природними ресурсами та індустріальними можливостями завжди відзначався великим попитом на робочу силу. Проте загострення військово-політичної ситуації на Сході України у 2014 році не лише унеможливило роботу багатьох підприємств, а й створило загрози для безпеки життя та здоров'я мирного населення і як наслідок знизило рівень міграційної привабливості.

Кластеризація земель Німеччини та регіонів України за значенням показника регіональної міграційної привабливості

Кластер		Регіони	Кількість регіонів, що потрапляють у кластер	Діапазон зміни показника
Кластер 1: Привабливі для мігрантів		Гамбург, Бремен, Гессен, Баварія, Баден-Вюртемберг, Північна Рейн-Вестфалія	7	>1
		м. Київ, Київська, Дніпропетровська, Полтавська область	4	
Кластер 2: Непривабливі для мігрантів	Менш непривабливі	Берлін, Нижня Саксонія, Шлезвіг-Гольштайн,	4	0,8-1
		Запорізька, Кіровоградська, Одеська, Харківська область	4	
	Більш непривабливі	Бранденбург, Мекленбург-Передня Померанія, Саксонія, Саксонія-Ангальт, Тюрингія	5	≤0,8
		Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська	16	
Кластер 3: Змінна привабливість		Саар, Рейнланд-Пфальц	2	
		Донецька	1	

Дефіцит працездатного населення традиційно зберігається лише у столиці, яка за рівнем міграційної привабливості майже у три рази випереджає інші регіони, також у Київській, Дніпропетровській та Полтавській областях. Саме вони виступають основними ядрами притягання людських ресурсів в українській міграційній системі.

У третій кластер, куди ввійшли регіони зі змінною міграційною привабливістю серед українських областей потрапила лише Донецька область. Донбас володіючи значними природними ресурсами та індустріальними можливостями завжди відзначався великим попитом на робочу силу. Проте загострення військово-політичної ситуації на Сході України у 2014 році не лише унеможливило роботу багатьох підприємств, а й створило загрози для безпеки життя та здоров'я мирного населення і як наслідок знизило рівень міграційної привабливості.

Отримані результати свідчать, що основними мотивами, які зумовлюють міграцію населення, є перш за все, економічні причини. Серед них, найвагомим при оцінці привабливості країн виступають регіональні ринки праці [7]. Саме вони формують напрями міграційних потоків, іншими словами є своєрідними регуляторами інтенсивності територіальних переміщень та головною умовою творення територіальної міграційної системи.

Список використаних джерел

1. Антимігрантська політика в Європі може викликати тільки більше проблем та смертей [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://apostrophe.ua/ua/article/society/2016-10-11/mojno-postroit-stenyi-no-migranti-ih-prosto-oboydut---gendirektorom-/7674>.

2. Голубник О. Міграція населення України: регіональні особливості [Електронний ресурс] / О. Голубник // Вісник Львівського університету / – Серія економічна. – 2017. – Режим доступу: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/economics/article/view/7173/7171>.
3. В ООН розповіли, скільки становить загальна кількість мігрантів у світі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/206194>.
4. Моденов В. А. Россия и миграция. история, реальность, перспективы / В. А. Моденов, А. Г. Носов. – Москва: Прометей, 2004. – Изд. 2-е. – 328 с.
5. Федеральний статистичний офіс Німеччини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.destatis.de/DE/Startseite.html>.
6. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
7. Волошин Г. В. Теоретичні проблеми визначення індексу міграційної привабливості країн-членів ЄС [Електронний ресурс] / Г. В. Волошин – Режим доступу: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/viewFile/1941/1705>.

УДК 911:3

ГЕОПРОСТОРОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТУРИЗМУ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ МАКРОРЕГІОНІ

Кузик Степан Петрович,

кандидат економічних наук, доцент,

Львівський національний університет імені Івана Франка

Професор *Опанас Ващенко* постійно цікавився новими здобутками в суспільній географії. У 60-роках ХХ ст. появляється новий об'єкт наукового вивчення, а саме: туризм, рекреація. Йому була знайома сформована у ці роки модель рекреаційної системи, запропонована, зокрема професором *В. Преображенським*. Він розглядав її як соціальну систему – складну, управляему і частково самоуправляему. Така система утворена зі взаємопов'язаних підсистем – рекреантів, природних і культурних територіальних комплексів, технічних систем, обслуговувального персоналу й органу управління [5, с. 21–28]. Хоча *Опанас Трохимович* не залишив оригінальних авторських праць з проблем розвитку рекреаційної сфери туризму, але у творчій практиці активно користувався системним підходом до розвитку соціальної сфери, зокрема розвитку рекреації, туризму.

Професор *Ващенко*, будучи науковим керівником дисертаційного дослідження *Н. Ю. Недашківської*, присвяченого вивченню регіонального туристичного комплексу Українських Карпат пропонував системний підхід до дослідження туризму, рекреаційної сфери. У результаті проведеного дослідження і захисту дисертації *Наталія Юрїївна* видала ґрунтовну монографію [3]. У своїй роботі *Недашківська Н. Ю.* вслід за *О. І. Шаблієм* виокремила функціональні групи: групу галузей центрального ядра (курортне, туристичне господарство); галузі виробничого обслуговування (будівництво, транспорт, сільське господарство); галузі підготовки спеціалістів; галузі зі забезпечення потреб рекреаційного господарства (проектно-конструкторські бюро, науково-дослідні інститути, спеціалізовані органи управління).

Професор *Шаблій О. І.*, працюючи багато років під безпосереднім керівництвом професора *Ващенко О. Т.* на кафедрі економічної географії успішно проводив дослідження теоретичних питань у сфері рекреаційної галузі. Особливо заслуговує на увагу його підхід до проблеми рекреаційного потенціалу як матеріальної основи рекреації [6, с. 101–109]. Категорії рекреаційного потенціалу і рекреаційних ресурсів професор, хоч і тісно пов'язує між собою, проте не ставить знак рівності між ними.

Дотримуючись запропонованого підходу для дослідження географії міжнародного туризму регіону, країни чи окремого району, виходимо з того, що поняття “рекреаційний ресурс” є вужчим за обсягом від поняття “рекреаційний потенціал”. Оскільки рекреаційний, а в нашому випадку туристичний потенціал, крім об’єктів природи, що мають рекреаційно-оздоровчі особливості, входять історико-культурні об’єкти з пізнавальними властивостями, а також робоча сила, яка зайнята реалізацією туристично-рекреаційних послуг. “Нова соціально-економічна якість рекреаційного потенціалу, – як пише проф. Шаблій О. І., – характерна для сучасного етапу його розвитку. Це якість системності: РП (рекреаційний потенціал. – С. К.) має усі ознаки великих і складних систем, а значить, потребує регулювання і управління...” [6, с. 25]

Однією із таких складних систем є Європейський туристичний простір, який за визначенням UNWTO, виходить за географічні межі Європи. Саме європейською є територія Північноєвропейського та Західноєвропейського субрегіонів. Інші території: до Південноєвропейського субрегіону належать Ізраїль, Кіпр і Туреччина; до субрегіону Центрально-Східна Європа ввійшли Російська Федерація як євразійська країна, країни Центральної Азії (Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменистан, Казахстан), Закавказькі країни (Грузія, Вірменія, Азербайджан), тобто постсоветські країни. “Такий підхід до районування туристичного простору, – зауважує відомий туризмознавець І. Смаль, – є дискусійним і вимагає змін та уточнень, але він запроєктований Світовою туристичною організацією і є основою для статистичної звітності і аналітичних досліджень у планетарному і регіональному масштабах” [4, с. 45]. Саме він і використаний нами для дослідження географії туризму Європейського макрорегіону.

Європейський макрорегіон, за даними UNWTO, у 2016 р. надав послуг 671,1 млн осіб, що становить 50,8 % від світового обсягу. Такий великий потік – найбільший у світі й зумовлений чинниками:

Він взаємодіє потужним і високоатрактивним потенціалом природних та історико-культурних ресурсів. Макрорегіон складається з морських пляжів Середземного, Чорного й Каспійського морів, островних територій, гірських систем Альп, Скандинавських гір, Татр, Карпат, Кавказу, Піренеїв, Балканів, Уральських гір, прісноводних озер і річок, унікальних бальнеологічних ресурсів, створюючи широкий діапазон природних умов і ресурсів. Особливою привабливістю характеризуються збережені пам’ятки Древньої Греції та Стародавнього Риму, пам’ятки тюркської культури, Середньовікової епохи та періоду Відродження. Приваблює туристів і висока насиченість різноманітними пам’ятками історичних, архітектурних, археологічних епох. Це, зокрема, замки, церкви, монастирі, мечеті, оборонні споруди, музеї, об’єкти садового-паркового мистецтва, сучасні тематичні парки, розважальні заходи та заклади. Всі вони впливають на формування потужних в’їзних туристичних потоків;

Високий життєвий рівень значної кількості населення, що є важливим чинником соціально-економічних передумов розвитку міжнародного туризму. Не менш вагомий чинник – виробнича інфраструктура з якісною транспортною, інформаційною, побутовою інфраструктурою, а також соціальною і ринковою інфраструктурою. Спостерігається високий рівень розвитку туристичної інфраструктури із підприємствами сфери послуг. Багаті культурні традиції та якість обслуговування сприяють престижності відпочинку в європейських культурно-оздоровчих центрах і місцевостях туристично-рекреаційної спеціалізації;

Давні демократичні традиції Європи, відносна стабільність політичної ситуації, географічна близькість більшості дружніх країн, спрощений в’їзд і виїзд туристів на значній території та саме функціонування Європейського Союзу впливають на формування позитивного іміджу більшої частини макрорегіону;

Перспективи розвитку Європейського макрорегіону підсилюються залученням малоосвоєних туристичних ресурсів до загальноєвропейського потенціалу привабливості території – країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи, а також групи Кавказьких країн,

країн Центральної Азії, малоосвоєних регіонів європейської частини Російської Федерації. Їх повноцінне приєднання до європейського туристичного простору сприятиме зростанню макрорегіону на світовому ринку туристичних послуг.

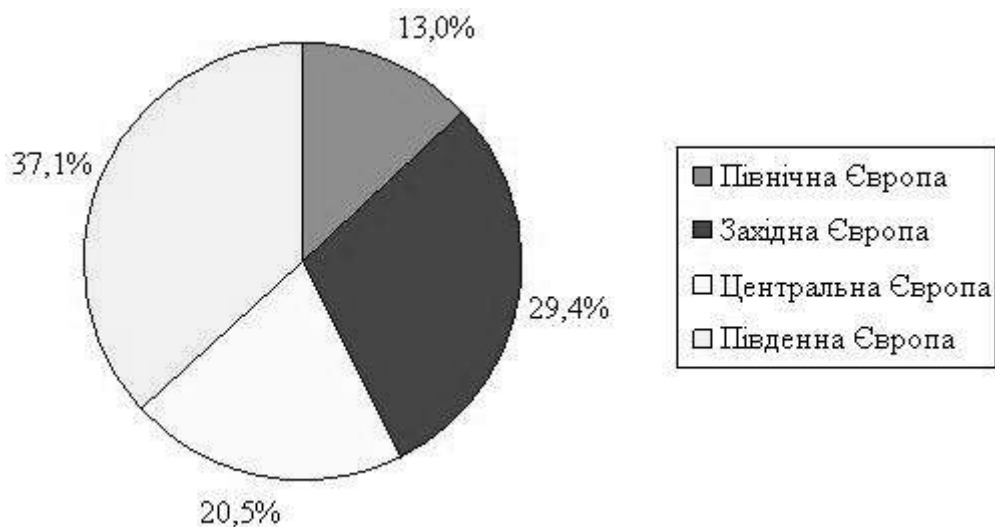

Рис. 1. Частка субрегіонів Європейського макрорегіону за показником «Міжнародні туристичні прибуття» у 2016 р. [1]

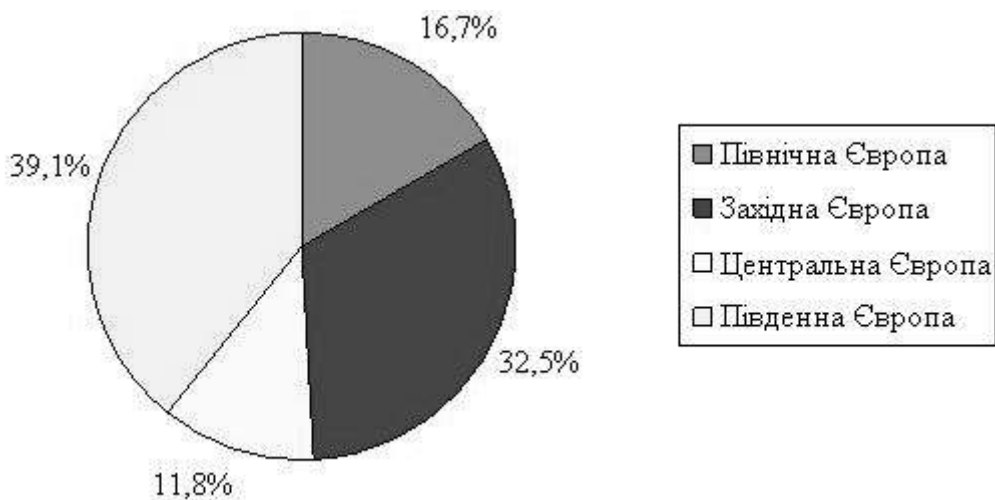

Рис. 2. Частка субрегіонів Європейського макрорегіону за доходами від розвитку міжнародного туризму у 2016 р. [1]

Північноєвропейський субрегіон. До його складу входить сім країн – Данія, Фінляндія, Ісландія, Ірландія, Норвегія, Швеція, Велика Британія. За обсягами наданих послуг і прибутками від розвитку міжнародного туризму це найменший субрегіон Європейського макрорегіону. Він становив у 2016 р. 13,0 % від кількості прибутих і 16,7 % від отриманих доходів (рис. 1; рис. 2). Серед згадуваних країн за наведеними показниками вирізняються Велика Британія, Швеція та Данія (рис. 3; рис. 4). За кількістю міжнародних прибуттів і отриманими доходами вони дорівнювали у 2016 р. відповідно 45,7; 14,9; 13,8 та 53,1; 16,9 і 4,2 %.

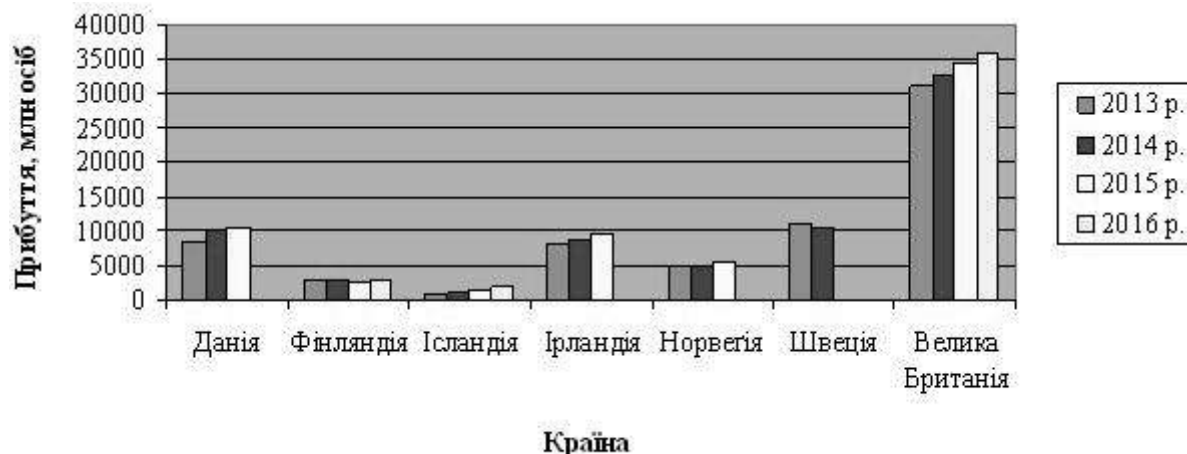

Рис. 3. Динаміка країн Північної Європи за показником “Міжнародні туристичні прибуття” у 2013–2016 рр. [1]

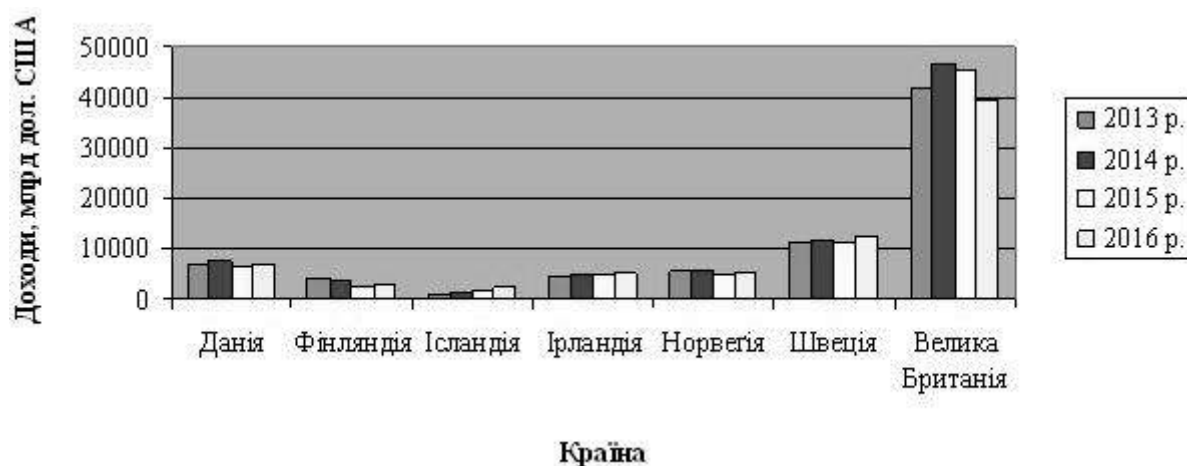

Рис. 4. Динаміка країн Північної Європи за доходами від розвитку міжнародного туризму у 2013–2016 рр. [1]

Водночас Північна Європа характеризується значними туристичними ресурсами – гірськими ландшафтами, фьордами, сприятливими умовами для розвитку зимових видів туризму і спорту, озерними ландшафтами, полярним колом. Так, Лахті у Фінляндії вважається столицею лижного спорту, активного туризму [2, с. 186]. Суворий клімат не заважає поступу туризму.

Субрегіон вирізняється унікальними історико-культурними пам'ятками, які взяті під охорону ЮНЕСКО. Він налічує майже півсотні таких об'єктів, половина із них припадає на Велику Британію.

Західноєвропейський субрегіон. До складу субрегіону “Західна Європа” входить дев'ять країн. Дві із них – Франція та Німеччина – належать до семи найрозвинутіших країн світу. Інших п'ять – Австрія, Бельгія, Люксембург, Нідерланди, Швейцарія – малі високорозвинуті країни, а Монако й Ліхтенштейн залишаються у ранзі “карликових” держав.

Загалом регіону притаманний високий рівень розвитку міжнародного туризму. Щорічно субрегіон відвідують понад 18 млн туристів. Найбільша їх частка припадає на Францію (46,8 % у 2016 р.). Другою за цим показником вирізняється Німеччина – 35,6 млн туристич-

тів, що у 2016 р. становило 19,6 %; на третьому місці – Австрія з 28,1 млн відвідувачів, або 15,5 % від усієї кількості міжнародних туристів, які відвідали Західну Європу 2016 р. (рис. 5). Субрегіон за кількістю прийнятих міжнародних туристів у Європі займає другу позицію після Південної Європи, дорівнюючи 29,4 % від загальної кількості відвідувань макро-регіону в згаданому році (рис. 1).

За отриманими доходами від розвитку міжнародного туризму (рис. 6) серед країн Західної Європи виділяється Франція, Німеччина, Австрія, Нідерланди, Швейцарія, Бельгія. Правда, в останні роки за темпами приросту доходів спостерігається деяке їх зменшення. Це характерно для Франції та Бельгії. Причини такої тенденції можуть бути різні. Однією із них, на наш погляд, це терористичні акти, які активізувалися в середині 2010-х років в цих країнах і суттєво вплинули на відвідування туристами масових платних заходів, якими виділяються популярні туристичні центри: Париж, Брюссель та інші.

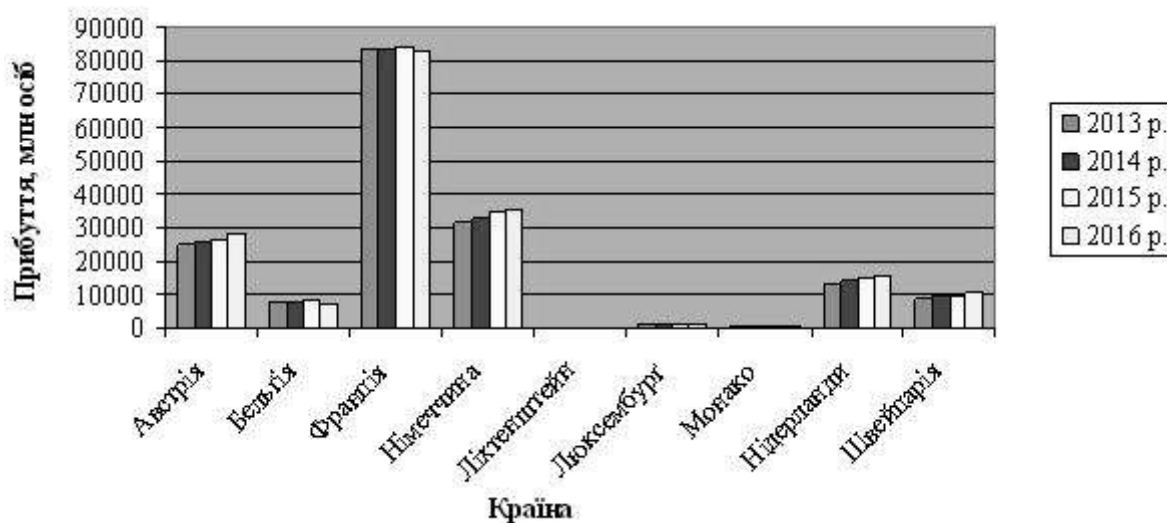

Рис. 5. Динаміка країн Західної Європи за показником “Міжнародні туристичні прибуття” у 2013–2016 рр. [1]

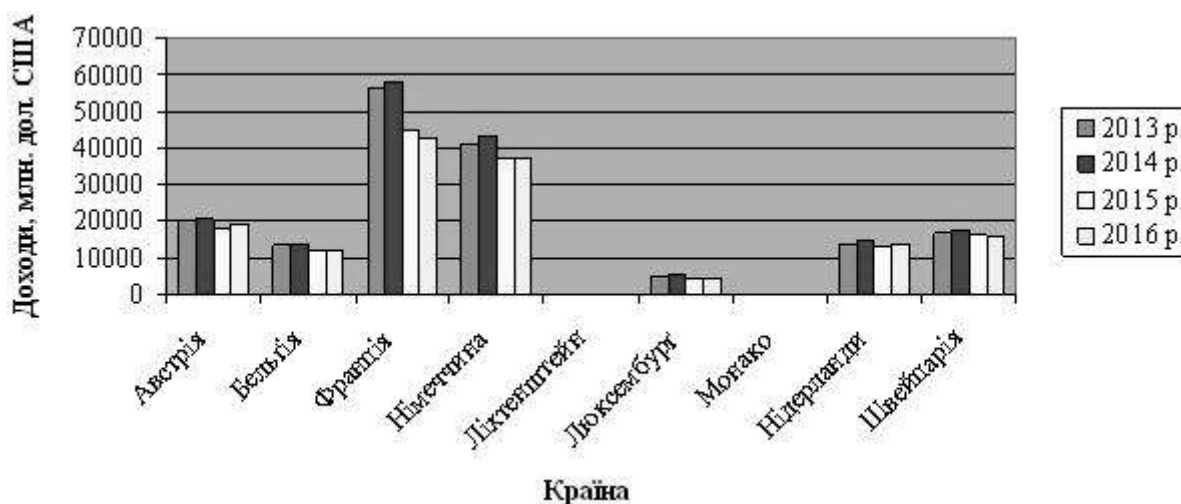

Рис. 6. Динаміка країн Західної Європи за доходами від розвитку міжнародного туризму у 2013–2016 рр. [1]

Основою для подальшого розвитку туризму в Західній Європі залишаються значні природно-рекреаційні ресурси, унікальні історико-культурні пам'ятки та розвинута транспортна й соціально-економічна інфраструктура.

Південноєвропейський туристичний субрегіон популярний не лише в Європі, а й у світі. Тут щорічно надаються послуги не менше 25–30 млн. осіб, що складає майже $\frac{2}{5}$ від загального обсягу міжнародних турпотоків, які обслужені в Європі, забезпечуючи доходи для субрегіону в обсязі майже 175 млрд доларів США (2016). Серед південноєвропейських країн за кількістю прибуттів і доходами від розвитку міжнародного туризму виділяється Іспанія, Італія, Туреччина, Греція. Вони домінують на Європейському туристичному просторі і мають тенденцію до зростання (рис. 7; рис. 8). Із наведених діаграм видно, що за останні роки значно збільшили показники розвитку міжнародного туризму такі країни як Хорватія, Албанія, Португалія. Цьому посприяли не лише унікальні природні ресурси – пляжні, а також соціально-економічні реформи, особливо в Хорватії, що сталося після приєднання до Європейського Союзу. Такій високій популярності Південної Європи серед міжнародних туристів сприяє унікальність природних умов, клімату, що на більшій частині території пов'язаний з м'якою дощовою зимою, ранньою весною, теплим літом і довгою сухою осінню. Усе це допомагає розвитку рекреації, активному відпочинку, туризму. Мальовничі гірські масиви Піренеїв, Альп, Балкан та інших гірських систем Півдня, а також унікальна культурна спадщина, зі зразками античної, візантійської, римської, мавританської епох – важливі чинники поступу міжнародного туризму країн Південної Європи.

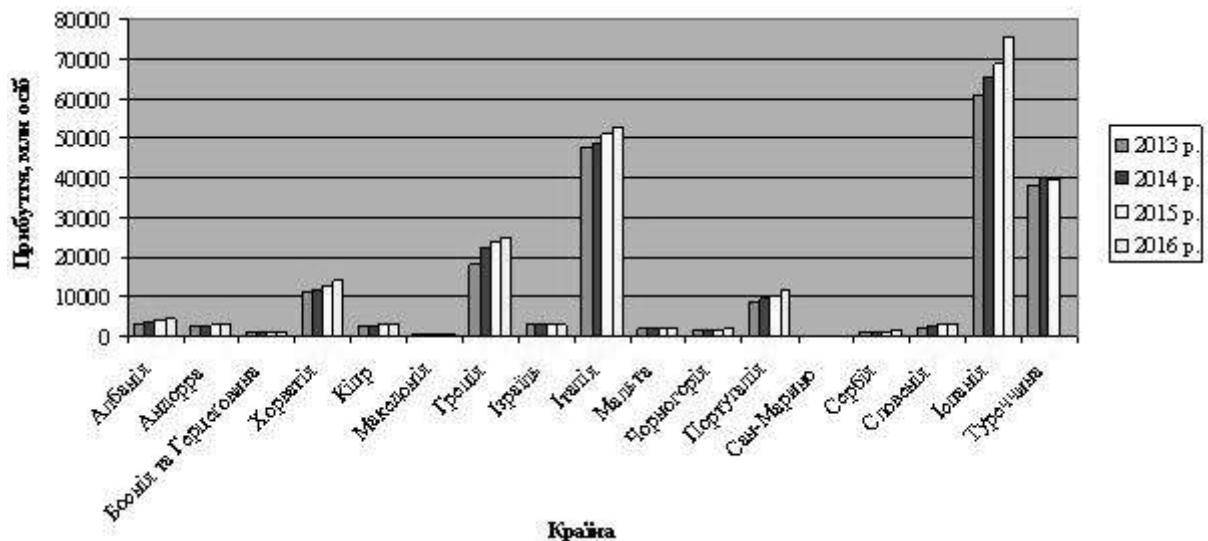

Рис. 7. Динаміка країн Південної (Середземноморської) Європи за показником “Міжнародні туристичні прибуття” у 2013–2016 рр. [1]

Центрально-Східноєвропейський субрегіон. До його складу зараховано 21 країну, що за рівнем соціально-економічного розвитку дуже різняться одна від одної. Наприклад, у західній частині країни Балтії – Литва, Латвія, Естонія, а також Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія успішно перейшли від командно-адміністративної до ринкової економіки і вступили до складу Європейського Союзу. Країни Центральної Азії – Узбекистан, Таджикистан, Киргизстан, а також Казахстан залишаються авторитарними державами, економіка яких має переважно сировинне спрямування. Закавказькі країни – Азербайджан, Вірменія, Грузія розвиваються по-різному. Так, Грузія у 2008 році зазнала інтервенції Росії та була підтримана цивілізованими державами світу, натомість Вірменія унаслідок конфлікту із Азербайджаном через Горний Карабах залишається у військово-політичній залежності від Росії.

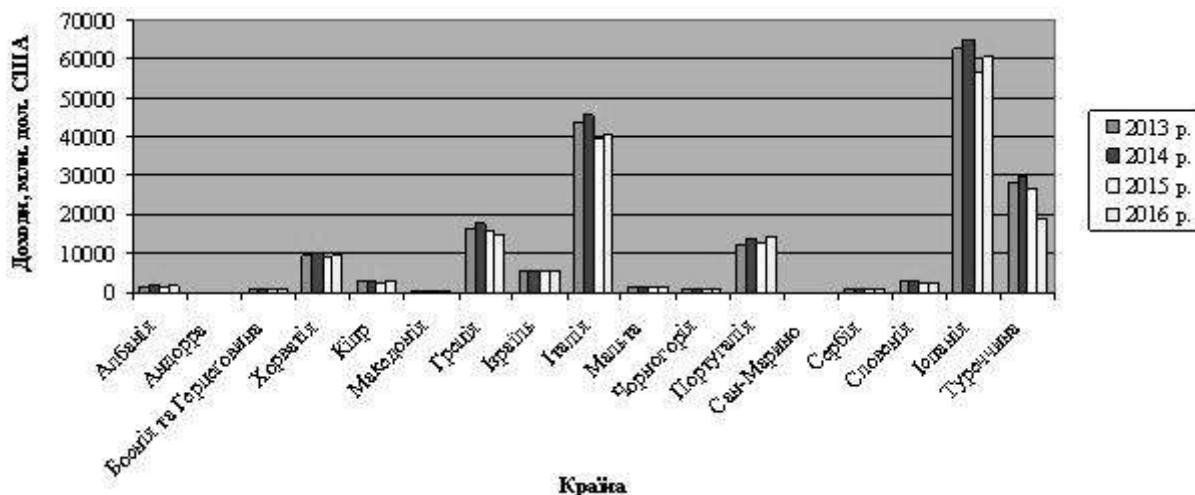

Рис. 8. Динаміка країн Південної (Середземноморської) Європи за доходами від розвитку міжнародного туризму у 2013–2016 рр. [1]

Сама Російська Федерація, претендуючи на світову гегемонію, веде загарбницьку політику не лише стосовно Грузії, а й України: у 2014 р. анексовано Крим як один із найперспективніших туристичних районів України, захоплено східну промислову частину Донбасу, що спричинило російсько-українську війну на Сході. Така агресивна політика РФ – найбільшої країни Центрально-Східного субрегіону – ґрунтовно впливатиме на зниження популярності туризму в східній частині макрорегіону, особливо у європейській частині Російської Федерації. Про це говорять показники: міжнародні туристичні прибуття (рис. 9) і отримані доходи від їх обслуговування (рис. 10).

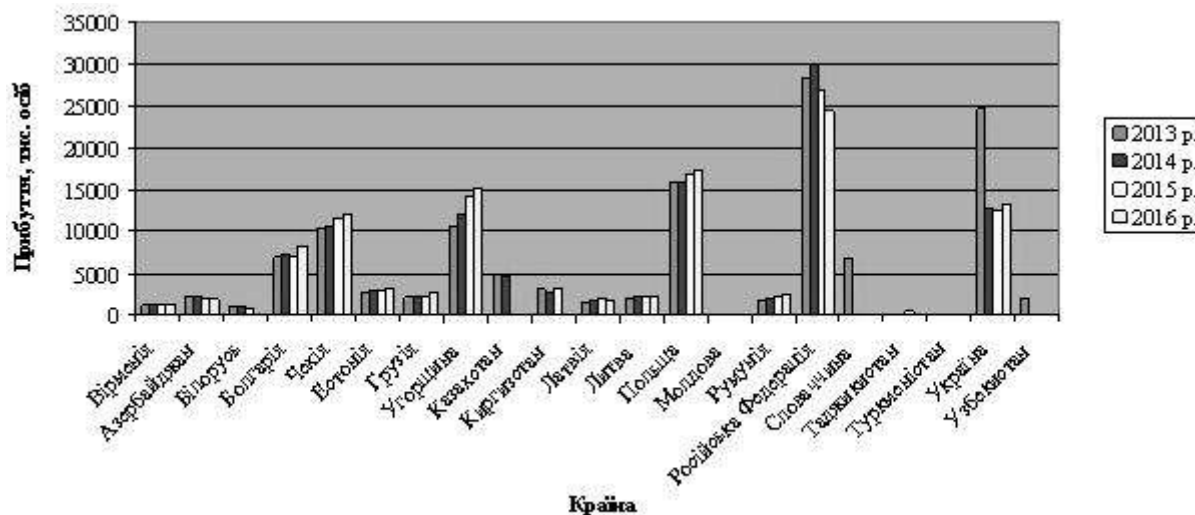

Рис. 9. Динаміка країн Центрально-Східної Європи за показником «Міжнародні туристичні прибуття» у 2013–2016 рр. [1]

Якщо в 2013–2014 роках спостерігалася тенденція до зростання кількості обслужених і отриманих доходів, то вже в 2014–2016 відбувся спад цих основних показників.

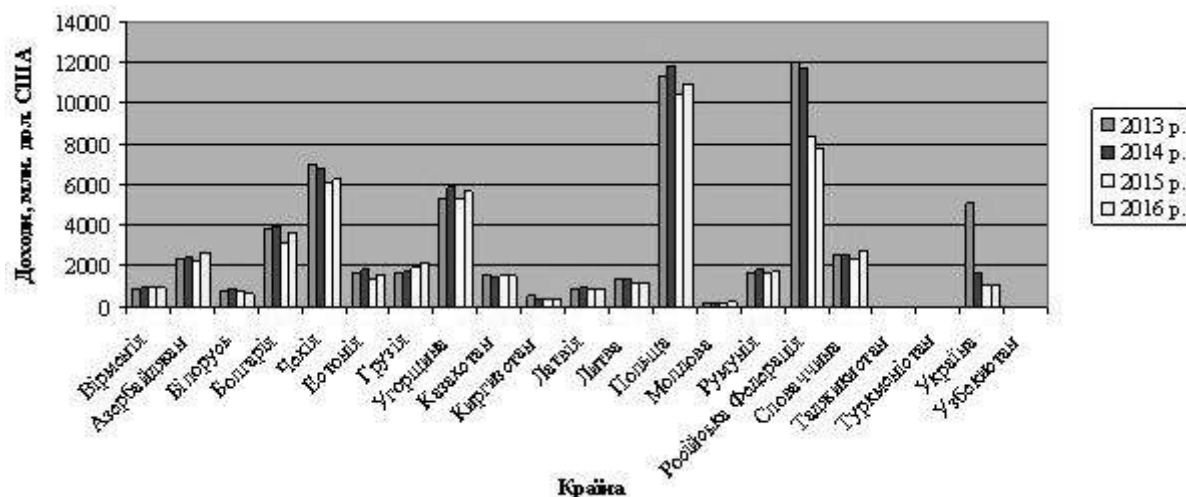

Рис. 10. Динаміка країн Центрально-Східної Європи за доходами від розвитку міжнародного туризму у 2013–2016 рр. [1]

Отже, незважаючи на унікальне багатство природних та історико-культурних туристичних ресурсів, особливо у європейській частині РФ, хоч і посідає перше місце за кількістю прибуттів (24,5 млн осіб у 2016 р.) серед країн Центрально-Європейського субрегіону, за останні чотири роки темпи приросту прибуттів і відповідно доходів кожного року знижуються майже на чотири пункти. І найголовнішою причиною, на наш погляд, є агресивна політика Росії стосовно інших країн та народів Європи і світу, що, безсумнівно, призводить до застереження туристичних поїздок.

Список використані джерела

1. Всесвітня організація туризму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www2.unwto.org/>
2. Економічна і соціальна географія країн світу: навч. посібник / за ред. С. П. Кузика. – Л.: Світ, 2005. – 672 с.
3. Недашковская Н. Ю. Рекреационная система Украинских Карпат. – К., 1983
4. Смаль І. В. Туристичні ресурси світу: навч. посібник / І. В. Смаль. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 336 с.
5. Теоретические основы рекреационной географии. – Москва, 1975.
6. Шаблій О. І. Нові підходи до категорії рекреаційний потенціал / О. І. Шаблій, З. О. Шаблій // Проблеми регіональної політики: зб. наук. пр. / Ін-т регіональних досліджень. – Львів, 1995. – С. 101–109.

УДК 911.3

**ТУРИСТИЧНИЙ КЛАСТЕР ЯК НОВА ФОРМА ГЕОПРОСТОРОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
У ГУСЯТИНСЬКО-САТАНІВСЬКОМУ РЕКРЕАЦІЙНОМУ РАЙОНІ**

Горун Марія Володимирівна,
*кандидат географічних наук, старший викладач,
Тернопільський національний економічний університет*

Як свідчать дослідження українських учених (С. Кузик, О. Любіцева, В. Стафійчук), санаторно-курортна справа в країні зазнає змін в організаційно-управлінській сфері. Цьому сприяє “зростаюча комерціалізація діяльності, вихід на ринок санаторно-курортної пропозиції, подальша сегментація даного ринку відповідно до змін попиту” [1], що зумовило зміну форм власності та управлінської структури. Відомча роз’єднаність закладів лікувально-оздоровчої рекреації є важливим чинником нескоординованості їх дій щодо використання природних рекреаційних ресурсів, виробництва рекреаційних послуг, розробки інвестиційних проектів, економічного та фінансового забезпечення їх функціонування. Необхідні заходи щодо створення інноваційного туристичного продукту на основі використання наявних ресурсів мінеральних вод і грязей, що передбачає вдосконалення організаційно-управлінської структури територіально-рекреаційних систем лікувального типу.

Наявність у межах територій рекреаційного району близьких в економічному відношенні виробництв, що базуються на спільних ресурсах, створює можливості для оптимізації їх діяльності для ефективного функціонування. Цьому сприяє нова форма територіальної організації виробничої діяльності – так звані “кластери” [2].

В Україні розвиток кластерного підходу у виробництві, а особливо у туризмі, досліджували Г. Балабанов, Л. Дворська, С. Жовнір, А. Колодійчук, М. Костриця, Л. Руденко, С. Соколенко, В. Черторижський, А. Черчик.

Вони розглядають туристичний кластер як систему виробничо-технологічної та інформаційної взаємодії туристичних підприємств, постачальників базових та додаткових туристичних послуг з приводу створення туристичного продукту. Отже, до туристичних кластерів належать групи підприємств, що зосереджені у регіоні, які спільно використовують туристичну інфраструктуру, локальні ринки праці та інші функціональні господарства. Вони містять туристичні і споріднені сектори економіки на певній території. Як зазначає С. Соколенко [3, с. 13], вони долучають різноманітні інститути підтримки, виробничі і комерційні структури, а також регіональні й національні уряди (у особі туристичної адміністрації, департаментів туризму).

Формування туристичного кластеру спрямоване на забезпечення:

- інноваційності, адаптивності до умов зовнішніх ринків туристичних послуг, що постійно змінюються, взаємної діагностики підприємств кластеру;
- максимального використання досягнень інформаційних і комунікаційних технологій (реклама в мережі Інтернет, електронна торгівля туристичними послугами);
- підвищення рівня кваліфікації та інтелектуального потенціалу працівників.

Підприємства туристичного бізнесу, об’єднавшись у туристичний кластер у межах регіону, отримують змогу ефективніше відстоювати свої інтереси на рівні місцевих органів влади, а також брати участь у великих інвестиційних програмах [4].

Зважаючи на переваги кластерної моделі територіальної організації рекреаційної діяльності, пропонуємо сформуванню туристичний кластер на території Гусятинсько-Сатанівського рекреаційного району, його схема представлена на рис. 1.

До цього кластеру лікувально-оздоровчий туризм входить як важлива складова, зважаючи на спеціалізацію регіону на лікувально-оздоровчій рекреації. У структурі такого кластеру

доцільно виділити чотири сектори: 1) сектор виробництва туристичних послуг, 2) сервісний сектор, 3) допоміжний сектор, 4) сектор забезпечення життєдіяльності туристичного кластеру.

Сектор виробництва туристичних послуг об'єднує туроператорські фірми та турагентства, заклади з розміщення та оздоровлення туристів (готелі, мотелі, кемпінги, санаторно-курортні заклади, турбази), підприємства з перевезення туристів (автотранспортні підприємства, авіакомпанії), заклади з організації харчування туристів (ресторани, кафе, їдальні) і заклади з організації дозвілля туристів (екскурсійні бюро, музеї, театри, заклади індустрії розваг, національні природні парки, заповідники, заказники, ботанічні сади, зоопарки). Отже, цей сектор охоплює підприємства, що безпосередньо виробляють та реалізують туристичні послуги [4] (див. рис. 1)

Сервісний сектор об'єднує банківсько-кредитні та страхові установи, навчальні заклади туристичного профілю, наукові установи, а також бізнес-центри, лізингові компанії. Підприємства сервісного сектора надають різноманітні послуги (фінансові, освітні, посередницькі) ключовим підприємствам кластеру [4] (див. рис. 1).

Допоміжний сектор, по-перше, охоплює різноманітні підприємства з виробництва сувенірів, туристичного спорядження, специфічні для певної місцевості товари, по-друге, поліграфічні підприємства, картографічні фабрики, періодичні видання, телерадіокомпанії, по-третє, органи державної влади, агенції регіонального розвитку, міжнародні та державні фонди і програми. Сектор забезпечення життєдіяльності туристичного кластера поєднує окремі сектори та підприємства туристичного кластера, забезпечуючи координацію їхньої діяльності. До його складу входять маркетинговий, рекламно-інформаційний, логістичний та юридично-аудиторський відділи [4] (див. рис. 1).

До складу цього сектора мають входити також сільськогосподарські (в тому числі й фермерські) господарства, невеликі підприємства з виробництва продовольства, заклади громадського харчування, індивідуальні сільські садиби, які забезпечували б розвиток агротуризму і були б місцями проживання для людей, що бажають оздоровитись у курортній місцевості.

Основними перевагами створення туристичного кластера в Гусятинсько-Сатанівському рекреаційному районі є:

- підвищення ефективності використання рекреаційних ресурсів у районі;
- об'єднання зусиль для залучення більшої кількості відпочивальників із регіонів України та з-за кордону у боротьбі з конкурентами, що мають подібні рекреаційні ресурси;
- цивілізований поділ сфер впливу і ринків послуг;
- комплектування рекреаційних закладів кваліфікованим обслуговуючим персоналом, його підготовка;
- підвищення якості турпослуг, що надаються в регіоні, в тому числі і лікувально-оздоровчих;
- підвищення конкурентоспроможності об'єктів лікувально-оздоровчої діяльності, використання конкурентних переваг;
- можливість спільних інвестицій у об'єкти рекреаційної діяльності;
- розвиток реклами та інформаційне забезпечення;
- розвиток наукових досліджень у сфері туризму, передусім лікувально-оздоровчого.

Створення туристичного кластера активізує наявні та забезпечить розвиток нових конкурентних переваг у Гусятинсько-Сатанівському рекреаційному районі через реалізацію таких пріоритетних завдань [5, 6]:

1) здобуття досвіду та удосконалення механізмів співпраці владних структур, бізнесу та громадськості у плані розвитку туристичної діяльності;

2) активізація розвитку малого підприємництва у туризмі, створення додаткових робочих місць та умов самозайнятості населення у галузях туристичної сфери, передусім у лікувально-оздоровчій рекреації;

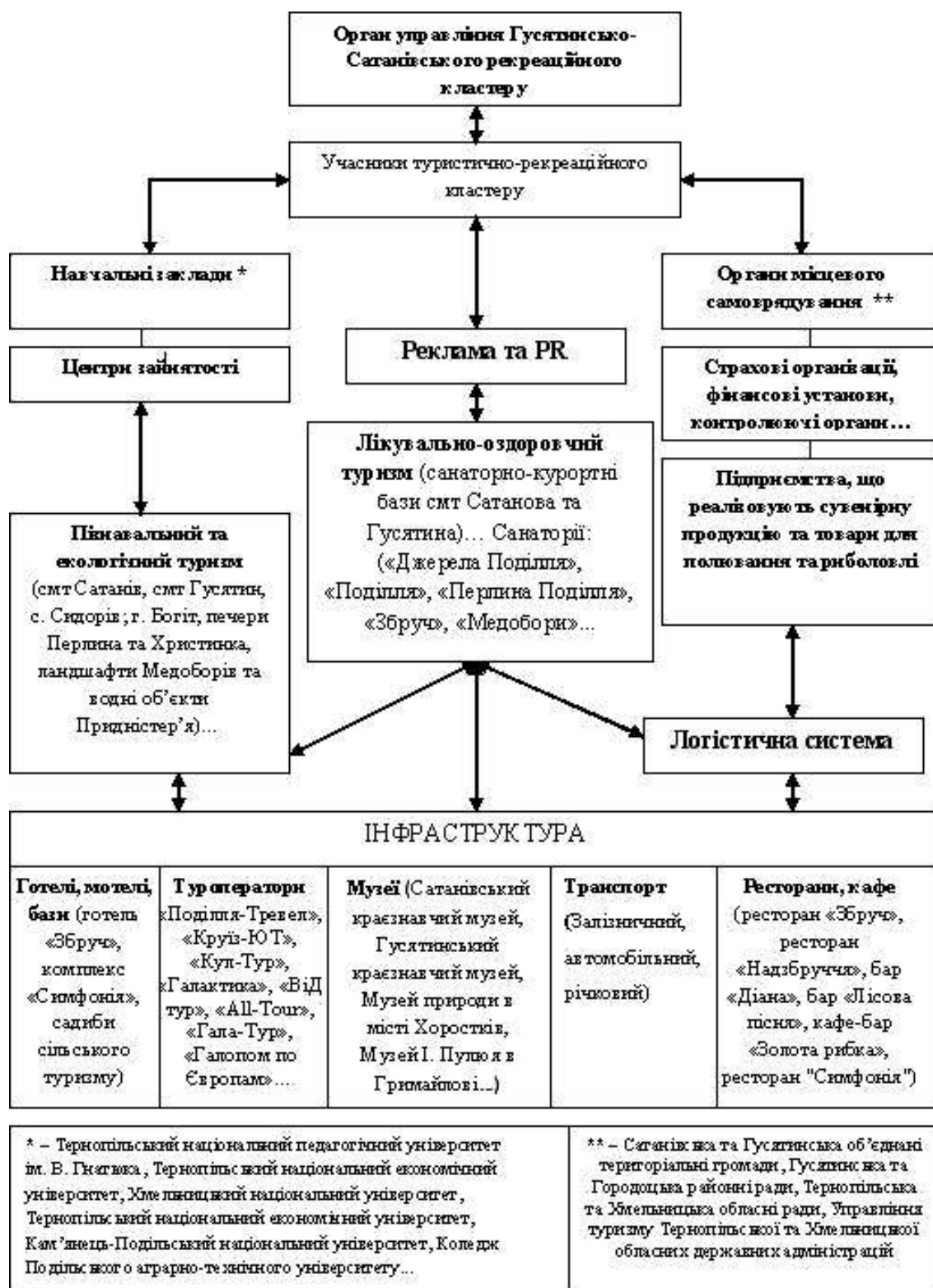

Рис. 1. Кластерна модель розвитку туризму в Гусятинсько-Сатанівському рекреаційному районі. Усі сектори, що входять у кластер, повинні мати єдиний орган управління, що координуватиме їх діяльність і узгоджуватиме роботу учасників кластера з роботою інших господарських секторів.

3) організація підготовки та перепідготовки кадрів з організації та ведення лікувально-оздоровчої рекреації, ресторанного бізнесу, пізнавального, зеленого та інших видів туризму в районі;

4) активізація інноваційної діяльності в регіоні;

5) залучення додаткових фінансових інвестиційних ресурсів до освоєння мінеральних вод та грязей, створення об'єктів туристичної інфраструктури;

6) створення позитивного іміджу туристичного регіону;

7) організація рекламно-промоційної кампанії в районі;

8) здійснення інвентаризації об'єктів туристичної інфраструктури та оформлення ресурсно-рекреаційного паспорту району;

9) покращання стану об'єктів туристичної інфраструктури району;

10) заходи щодо реконструкції та збереження пам'яток культури;

11) створення інформаційної бази регіону з рекламою курортів та санаторіїв, можливих туристичних маршрутів, місць відпочинку, транспортної системи тощо шляхом формування Інтернет-сторінки, інформаційних туристичних офісів, бюро.

Сильними сторонами Гусятинсько-Сатанівського рекреаційного району, які сприяють створенню туристичного кластера, є великі запаси мінеральних вод і грязей, мальовничі ландшафти, значна кількість об'єктів архітектурної, історико-культурної спадщини, низьке екологічне навантаження, наявність НПП "Подільські Товтри", розміщення на перехресті доріг та на невеликій відстані від сусідніх обласних центрів, значна кількість підприємців, які швидко адаптуються в нових економічних умовах.

Зважаючи на наявні рекреаційні ресурси у Гусятинсько-Сатанівському рекреаційному районі, необхідна їх детальна інвентаризація, обґрунтування оптимальних для району напрямків освоєння туристичних ресурсів. А це потребує вдосконалення управлінської складової кластера, а також поліпшення територіальної організації рекреаційної діяльності у Гусятинсько-Сатанівському рекреаційному районі. Створення туристичного кластера сприятиме активізації підприємницької діяльності у регіоні, комплексному використанню туристично-ресурсного потенціалу. Воно також зумовить розвиток галузей інших сфер економіки не тільки у досліджуваному регіоні, але й у навколишній місцевості.

Список використаних джерел

1. Лендел Г. Д. Становлення, розвиток та реформування санаторно-курортної системи України / Г. Д. Лендел // Український соціум – 2009. – Вип. 2 (29). – С. 74–81.
2. Портер М. Конкуренція: [испр. изд.] / М. Портер. – М.: Изд-во "Вільямс", 2005. – 602 с.
3. Соколенко С. Проблеми і перспективи посилення конкурентоспроможності економіки України на основі кластерів / С. Соколенко // Економіст. – 2008. – № 10. – С. 31–35.
4. Черторижський В. М. Кластерна модель організації туристичної діяльності – чинник виходу та закріплення туристичних фірм на зовнішніх ринках / В. М. Черторижський, А. В. Колодійчук // Науковий вісник НАТУ України: зб. наук.-техн. праць. – Львів: РВВ НАТУ України. – 2009. – № 19. – С. 76–81.
5. Аналітичний ресурс місцевого і регіонального розвитку. Кластерна модель розвитку туризму як інноваційний механізм використання наявних ресурсів та об'єднання зусиль для розв'язання проблем регіону [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.municipal.gov.ua/878>.
6. Колесник О. О. Кластерна модель розвитку туризму в Україні [Електронний ресурс] / О. О. Колесник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/eui/2009_1/09kootvu.pdf.

ЗМІСТ

Передмова	5
I. ПРОФЕСОР ОПАНАС ВАЩЕНКО – ЛЮДИНА, УЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ	7
Олег Шаблій Професор Опанас Ващенко: внесок у теорію, методологію і методику суспільної географії.	7
Володимир Захарченко Професор О. Т. Ващенко як особистість і видатний педагог (спогади учня).....	16
Ярослав Мариняк Завжди закликав думати і шукати істину.....	23
Наталія Недашківська, Олена Падовська Слово про Вчителя	25
Сергій Коротун Спогади про Опанаса Трохимовича Ващенко	27
Мирослава Влах Географізм та історизм як домінанти наукової діяльності професора О. Т. Ващенко	28
Іван Ровенчак, Мирослава Книш Внесок професора О. Ващенко в українську картографічну науку і практику	33
Ярослав Івах Теоретичні та прикладні проблеми дослідження природно-ресурсного потенціалу у працях професора О. Ващенко.....	39
Мирослав Білецький, Любов Котик Навчально-методична діяльність кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка: ретроспектива і сучасність	41
Юрій Зінько Діяльність О. Т. Ващенко у Львівському відділі Географічного Товариства України	47
II. ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ	50
Олександр Топчієв Географічна оболонка – ландшафтна оболонка: проблеми ординації понять	50
Олег Шаблій, Мирослава Влах, Любов Котик Структурування географічної науки: історичний досвід і сучасні тенденції	55

Людмила Немець, Катерина Сегіда, Людмила Ключко, Євгенія Телебенева	
Сучасна суспільна географія: реалії, виклики, досвід змін у науці та освіті	65
Любов Шевчук	
Розвиток соціальної географії в умовах викликів ХХІ ст.	70
Іван Ковальчук, Андрій Ковальчук	
Методологічні принципи і програма цифрового геоекологічного атласу річково-басейнової системи	75
Сергій Пугач, Володимир Поручинський	
Геопросторові аспекти розвитку та функціонування соціальних мереж	83
Володимир Грицевич	
Антропотерія як конкретний об'єкт дослідження суспільної географії	87
Микола Пістун	
Ринкова вартість сільськогосподарських земель в Україні	91
Світлана Писаренко	
Реформа адміністративно-територіального устрою України в умовах євроінтеграції	95
Ірина Ванда	
Суспільно-географічні особливості Східного Розточчя: українська та польська частини.....	100
ІІІ. ПРОБЛЕМИ ДЕМОСОЦІАЛЬНО-І ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ СТУДІЙ.....	106
Орислава Борщовська	
Історико-географічні особливості трансформації східного християнства	106
Євген Качан, Анатолій Кошіль	
Забезпечення зайнятості населення – запорука збереження трудового потенціалу України	111
Валерій Руденко, Катерина Грек	
Політико-географічні погляди професора Мирона Кордуби у праці «Простір і населення України» (1921)	115
Юрій Кисельов, Сергій Сонько, Олександра Вісьтак	
Перспективи формування та реалізації Балто-Середземноморської геополітичної стратегії України	122
Ірина Гудзеляк	
Глобальні тенденції дитячої смертності як предмет дослідження демогеографії	127
Оксана Романів, Віталія Клубей	
Дослідження геопросторової життєдіяльності малих груп осіб (на прикладі окремої родини)	132

Тарас Заставецький, Леся Заставецька

Особливості урбанізаційних процесів в Україні
упродовж XX – на початку XXI ст. 140

Ірина Дністрянська

Регіональні відмінності знелюднення сільських поселень України 144

Уляна Садова, Роман Теслюк, Володимир Бідак

Українська міграціологія в умовах глобальних і національних викликів
XXI століття..... 149

Ігор Бараняк, Марія Бачинська

Міграційна привабливість України та Німеччини як фактор формування
регіональних ринків праці..... 154

Степан Кузик

Геопросторове дослідження туризму в Європейському макрореґіоні 161

Марія Горун

Туристичний кластер як нова форма геопросторової організації
у Гусятинсько-Сатанівському рекреаційному районі 169

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**СУСПІЛЬНА ГЕОГРАФІЯ:
НАУКОВІ ТРАДИЦІЇ І СУЧАСНІ ВИКЛИКИ**

МАТЕРІАЛИ

Всеукраїнського наукового семінару,
присвяченого 110-літтю від народження
доктора географічних наук, професора О. Т. Ващенко
(Львів, 13 грудня 2018 р.)

Відповідальний редактор: *проф. О. Шаблій*

Технічний редактор *Світлана Сенік*
Коректор *Світлана Сенік*
Комп'ютерний набір *Орисяла Борщовська, Любов Котик*
Комп'ютерне верстання *Любов Семенович*
Дизайн обкладинки *Ірина Дністрянська*

Ум. друк. арк. 10,23.
Тираж 100 прим. Зам. ....

Видавець і виготовлювач:

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000.

СВІДОЦТВО

про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК №3059 від 13.12.2007 р.